

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

DB
306
.R97

A 477840

PROPERTY OF

*The
University of
Michigan
Libraries*

1817

ARTES SCIENTIA VERITAS

7

SLOVENSKA ZEMLJA.

Opis slovenskih pokrajin
v prirodoznanskem, statističkem, kulturnem in
zgodovinskem obziru.

III. del.

Beneška Slovenija.

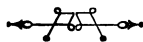

Ljubljana 1899.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

Beneška Slovenija.

Prirodoznanski in zgodovinski opis.

(15 podob).

Spisal

S. Rutar

c. kr. gimnazijalni profesor.

Ljubljana 1899.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila J. Blasnikova tiskarna.

1.5
206
1.147

Literatura.

- Pišely*, Ueber die Slaven im Thale Resia, »Slavin« 1808, str. 120—127.
- Kopitar*, Die Slaven im Thale Resia, Vaterl. Blätter f. d. öster. Kaiserstadt, 1816, str. 176, 180.
- Viviani Quirico*, Gli ospiti di Resia, romanzetto, Udine, 1827.
- Hanka*, Ueber die Slaven im Thale Resia, Slavin, 1834, str. 118—124.
- Sreznevsky*, Časopis Českeho Museum, 1841, str. 341—344.
- O frijulskih Slavjanah, Moskvistjanin, 1844, IX, 207.
 - Materialien zur südslav. Dialectologie und Etnographie?
- Šafarik*, O Rezjanah i Furlanskih Slavjanah, Dennica, lit. gazeta 1842, 109—113.
- Bergmann*, Das Thal Resia und die Resianer, Jahrbücher der Literatur, 1848, Anzeigeblatt 46, 50.
- Bergmann*, Das slavische Resiathal, Archiv f. Oest. G. Q. 1849, Bd. III. 55—56.
- Einspieler*, Beneški Slovenci, Šolski prijatelj, 1852, str. 319—320.
- Rezijan, Šolski prijatelj 1856, str. 86—93; posneto v
 - Novicah« 1856, l. 62—64.
- Kocjančič*, Arkiv za poviestnicu jugoslav. 1854, III, 306—309.
- Biondelli*, Prospetto cronografico-statistico delle colonie straniere in Italia, (Studi Linguistici), Milano 1857, pg. 55—56.
- Westermann*, Monatshefte 1859, str. 64.
- Valentinelli*, Sul linguaggio slavo della valle die Resia, Giornale di Udine, 1868, Nr. 293.

- Arboit A.*, Resia, Giornale di Udine, 1869, Nr. 213—214.
- Marinelli*, Dei dialetti Resiani, comunicazione fatta il 26. nov. 1875 all' Accademia di Udine.
- Marinelli*, La valle di Resia e un' ascensione del monte Canin, Torino, 1876.
- Baudouin de Courteney*, Dr. Jan: Opyt fonetiki rezbjanskih govorov, Varšava — Skt. Peterburg, 1875.
- Baudouin*, Rezijanski katihizis, istotamo; izšel l. 1874 v Vidmu pod naslovom »Il Catechismo resiano« s predgovorom Dr. Loschija.
- Baudouin*, Rezja i Rezjane, Slavjanski Sbornik 1876, 223—371.
- » Koe — čto po povodu rezjanskoj garmonij (sozvučija) glasnih, Filologičeskija Zapiski A. Hovanskoga, Voronež, 1876, seš. V. str. 1—16.
- Baudouin*, O Slavjanah v Italii, Ruskaja Misl, 1892.
- » Rezjanskije teksti I., Petrograd 1895, izdala carska akademija nauk.
- Notte glottologiche intorno alle lingue slave, Atti del IV. Congresso internazionale degli orientalisti a Firenze 1878, vol. II. 1881, pg. 3—21.
- Klodič vitez A.* O narečji Venecijanskih Slovencev, Sktbg. 1878. Slovenci na Beneškem, Slovenec (list), 1878, l. 134.
- »Slov. Narod« 1887, št. 80, 95 in 96: Nekaj o beneških Slovencih.
- »Nova Soča« 1891, št. 12: Slovenski jezik v cerkvah po beneški Sloveniji.
- Słowianie we Włosech, Ognisko; ali predstavljeno: »Slované v Italii«, Sbornik Jelinkov, 1884.
- Podrecca avv. Carlo*: Slavia italiana, Cividale I. 1884; II. Le Vicinie, 1887.
- I ghiacciai del Canino, Udine 1884.
- Ostermann V.*, Il monte Canino e i dannati, Udine 1884.
- Fiamazzo A.*, In val di Resia, Pagine Friulane 1888, pg. 118.
- Gujon D. A.*, Gli Sloveni del Friuli, Pag. Frl. VI., str. 133.
- Clodig*, prof. vitez Ivan, Pro Slavia, Udine, 1886.
- Trinko Iv.* O Beneških Slovencih, Ljudski glas, Ljubljana 1883.
- » Narodne stvari (Vedomec, Divje žene), Lj. Zvon 1884.
- » Beneška Slovenija, »Dom in svet«, Ljubljana, 1898, št. 2, 3, 6, 7.

- Štrekelj dr. Karol*, Zur Kenntnis der slaw. Elemente im friaulischen Wortschatze, Jagič, Archiv 1890, pg. 474—86. (Primeri: Pagine friulane, anno III. pg. 196—199).
- Štrekelj dr. Karol*, O čarnejsem rokopisu, »Ljublj. Zvon« 1892, 192—235.
- Musoni*, Sulle condizioni economiche ecc. degli Slavi in Italia, Roma 1895.
- Loschi*, Resia, Paesi, abitanti, parlate, Firenze 1898.
- Černý A.*, V údolí Resie, Slovanský přehled, Praga, 1899, št. 1—3, (izšel je tudi poseben odtis).

Vsebina.

Slovenija in njena hčerka na Beneškem	1
---	---

Zemljepisni del.

Prirodosnanski opis	3
Krajepis	18
Prebivalci	54
Jezik in narodno hlago	81

Zgodovinski del.

Prebivalci pred prihodom Slovencev	96
Po prihodu Slovencev	103
Pod patrijarhi. Nemški vpliv na Furlanskem	114
Pod beneško republiko	148
Novejši dogodki	164
Popravki in dostavki	178
Krajevni imenik	182

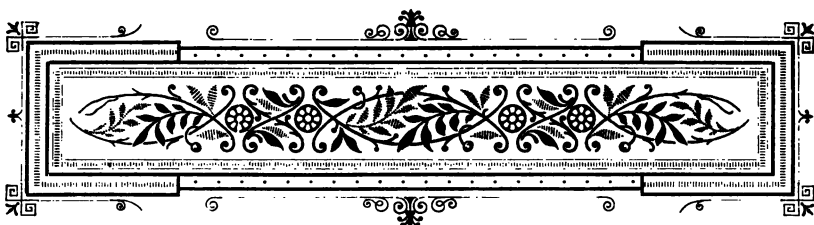
Zagovor in zahvala.

Pričujoča knjiga je pisatelju »pod roko« narastla mnogo čez prvotno namerovani obseg. Tolaži pa se s tem, da je izšla ob **jednajsti stoletnici Pavla Dijakona**, ki nam je zapustil prva zapisana poročila o beneških Slovencih. Pisatelj pa tudi sluti, da za njim ne bo noben Slovenec več tako obširno pisal o tem predmetu.

Prisrčno se mora zahvaliti gg. **Ivanu Trinku**, profesorju na bogoslovnici v Vidmu, in **Simonu Gregorčiču** ml., vikarju v Sedlu, za njuno **prav obilno in zdatno** pomoč pri sestavljanju in popravljanju pričujoče knjige. Koliko sta k njej pripomogla, to ve le pisatelj ceniti, torej: »Najlepša hvala jima!«

Pridani popravki so zgolj **stvarni**, ostale stilistične in tiskarske pogreške naj vsak čitatelj blagohotno sam popravi.

S. R.

Slovenija in njena hčerka na Beneškem.

aj jočeš se ti krasotica? — Kaj v klavernih mislih živiš?

Si tudi ti moja hčERICA, — Mi vedno pri srcu stojiš.

Glej tvoje sestrice na Dravi, — Na Soči, na Savi si že
Pripravljajo lovor, da v slavi — Veselo vse ovenčajo me.

Ah, mamica draga in mila! — Okove in žulje poglej,
Ki nosim in bom jih nosila — Jaz, v svojem domovju vselej,
Jaz nisem ne v vradu, ne v šoli, — Čeprav tu od vekov živim;
Ko tujka beračim okoli, — Le v cerkvi zavetje dobim.

Ne poznam veselja, radosti, — Le solza mi solzo razl (rosi)
Po bledem obličju do kósti — Me laška pijalka mori.

K'dar dajo lavòrska vezila — Ti hčerke v preslavni spomin,
Jaz bom milostinke glasila — Pod vrbo, potem pa — pogin!

In, mamka, na mojo gomilo — Te prosim, položi na njo,
Cipresovo tužno vezilo, — In kani z očesa solzò.

Ne misli tak' hčerka slovenska, — Ne obupaj na lastni prihod;
Naj pride še sila peklenska, — Ne uniči slovenski zarod!

Beneški Domoljub (t. j. P. Podreka),

Soča, 1871, št. 4.

Zemljepisni del.

1. Prirodoznanski opis.

 me „Beneška Slovenija“ je primeroma še novo v našem slovstvu, ker je nahajamo v stalni rabi še le od l. 1848 sem. In temu se ni čuditi, saj pred osemindiridesetimi leti se ni nikjer govorilo o narodnostnih skupinah, nego samo o političnih in državnih mejah. Francoska okupacija je trajala premalo časa, da bi bila mogla ukoreniniti, kamoli razuneti idejo narodnosti in razbistriti pojem o slovanski celokupnosti, o krvnem sorodstvu beneških Slovencev z ogromnim slovanskim plemenom. V italijanskih spisih in knjigah je pa zelo star in čisto navaden izraz *Schiavonia Veneta*, ki se je rabil uradno in med ljudstvom še do najnovejšega časa. Še le odkar so Italijani združeni v jedno državo, in odkar mrzijo na Slovence, češ da so ti napoti razširjenju njih političnih mej, še le od tedaj se ogibljejo nalašč tega imena. Mesto njega se je razširilo v zadnjih dveh desetletjih še imenitnejše in bolj zveneče ime „Italijanska Slavija — *Slavia Italiana*“, katero je vpeljal v italijansko literaturo rodoljubni advokat dr. Karol Podreka v Čedadu, a s tem si je nakopal le sovraštvo svojih sodržavljanov, češ da stvarja „novo prašanje“, katerih ima Italija baje že tako zadosti.

Ozemlje beneških Slovencev se nahaja v severovzhodnem kotu italijanske pokrajine Videm (Udine) in se vleče ob avstrijski meji od goriških Brd, pa do sivega Kanina. Približna meja tega jezikovnega predela proti furlanskemu življu so jugo-

zahodni obronki čedadskega predgorja, Tilment, Bela ter razvodno gorovje med Rezijsko in Rekolano. (Natančneje opišemo narodnostno mejo pri oddelku o prebivalcih). Tako omejeni prostor meri okoli 415 km^2 in na njem biva sedaj okoli 35.000 Slovencev. (Po uradnem poročilu l. 1883 jih je bilo 36.646).*) Tega števila ne smemo nikakor previsoko jemati, ker se slovenske meje vedno bolj krčijo. Pomisliti je treba tudi, da je ves severni del, vsaj jedna tretjina skupnega površja, zelo gorat in prav redko naseljen. V Rezijski sami (112 km^2) pride le 35—36 ljudi na vsak kvadratni kilometer. V šenpeterskem in čedajskem okraju lahko računamo kakih 23.000 Slovencev, po drugih dveh okrajih (v tarčetskem in huminskem) jih bo kakih 6000 in v Rezijski jih pa tudi ni več kot 4000, torej vsega vkup k večjemu 33.000, ali 77—80 na vsak km^2 .)**)

Po zemljepisni izobrazbi je naša deželica kaj mnogolična z ozirom na njeno tako majhno površje. Iz primorske nižine se vzdiga v prav kratkih stopnjah, ki obsegajo vse tri gorske predele, od 130 m (pri Čedadu) in 200 m (pri Špitaliču) do ločnice večnega snega (Kanin, 2592 m). Te stopice so seveda primeroma zelo kratke: prva (brdje in nizko gorovje) je le 15 km široka; druga (srednje gorovje) severno od vzporednika Breginjskega — Huminskega (Gemonna) samo 10 km, ter zadnja med Rezijsko in Rekolano celo le 5 km široka. Zračna črta od nižine pri Nemah pa do vrh Kanina ne znaša več kot 22 km, tako blizu nižine so torej snežene poljane.

Plastična izobrazba beneške Slovenije se pregleda najlepše se stolpa na videmskem gradu, ali pa iz palače grofa Valentiniča v Tržizmu. Odtod se lahko opazi, kako se vzdigajo pogorja kakor kulise (4 do 5) vedno višje in višje, in kako se po njih spuščajo bele drče, t. j. suhi plazovi se strmih obronkov skoro do dna dolin. Gore okoli Terovega izvira so zaznamovane na starejših zemljevidih (n. pr. Capellaris, Carta della Conte di

*) Massone, Relazione sull' Istruzione popolare nella provincia d' Udine, 1882 83.

**) Po štetju (»anagrafe«) l. 1895 so zapisali 32.796 ljudi v čisto slovenskih občinah. K tem moramo prišteti še one, ki bivajo v mešanih občinah, tako da vseh skupaj sedaj lahko štejemo prej več, nego manj kot 40.000 duš (I. Trinko), Slovanský Přehled, 1899, str. 226.

Gorizia e di Gradisca, 1782) izključno le pod imenom „Julijske Alpe“ in to ime ni razširjeno dalje proti severovzhodu. Tudi v životopisu patr. Venancija se čita, da je potoval iz Humina čez „Julijske Alpe“ v Lijenc in dalje k grobu sv. Martina v Turu. Kedo je nek prvi razširil to ime na vse gorovje med Tilmentom in Savo?

„Med Terom in Tilmentom se razprostira jako krasen predal. Holmci, z vinsko trto čez in čez prepreženi, so razvrščeni po ravnini v prijetnem neredu. Ta je višji, oni nižji; jeden stožčast, drug podolgast. Vrh vsakega čepi bela cerkvica, ali star siv grad, ali pa oboje skupaj. Na mnogih je pa kar cela vas razpostavljena. Med goricami se vlečejo široke doline in lepe ravnice z marljivo obdelanim poljem. In ves ta predel objema bogato okrašen, podkovast okvir, sestavljen iz prekrasne skupine goric, hribov in gora, ki segajo na severu do najvišjih, že sivih orjakov. Z desne se jih drže, kakor piščalke v orgljah, vedno manjši in manjši vrhunci, ki so uvrščeni proti zahodu in jugozahodu (početek karnskih Alp); a na levi so podobni vzhodno in jugovzhodno potegnjenemu loku poredanih, zelenih hribov, vedno bolj znižujočih se odrastkov julijskih Alp“.

Nizko gorovje je v obče podobno obrastlim zelenim hribom in goricam, posejanim z vasicami, med katerimi so izdolbeni večji ali manjši razori: doline in dolinice. Vendar pa ima prav različne gorske hrbte, 600—800 m visoke, ki se vlečejo od Kolovrata, Matajorja, Mije, Javorja in Čonje proti jugozahodu. Njih sleme je precej naploskano, kjer se nahajajo vasi in sela, porasteni obronki precej strmi in nosijo le posamezne kmetije, a doline med njimi še zadosti široke in precej položene. Seveda je ta položenost skoro ravna ob Nadiži (avstrijska meja je le 262 m nad morjem) in Tilmentu (postaja Rejzuta 317 m, torej komaj nad mejo nižine); pa tudi ob (Karnahti 196 m) in Teru (Tarcent 223 m) se svet le počasi vzdiga. V teh položenih dolinah se nahajajo znamenitejši kraji kot središča okoli stoječih gorskih vasic. Ob gorenji Karnahti in proti izviru Tera postajajo obronki bolj goli in razdrti. Po njih se spuščajo meline in suhi plazovi (drče) skoro popolnoma do dolinske širine.

Še bolj pusto je srednje gorovje, ki se nikakor ne da primerjati lepo obrastenim vapnenim Alpam na Salcburškem ali

v gorenji Avstriji. Njih južni obronki se vzdigajo tudi strmo, ali bolj enakomerno; le proti slemenom so bolj pokoncu postavljeni. Med drčami sega nizko drevje tu pa tam prav daleč gori; kjer so je posekali, je pa voda obronke oprala in njih zemljo v doline, ali pa še celo v morje odnesla. Kjer voda ne nadleguje, tam so navadno lepe gorske senožeti, ki dajajo obilo krme za živino tamošnjih prebivalcev. Obronke namakajo brezštevni studenci in potoki, ki o deževju silno naraščajo in čez majhne slapove skakaje v dolino hite, kjer večkrat mnogo kvari napravljajo.

V nekoliko širših podolžnicah, ki se vlečejo vzporedno s pogorji od vzhoda proti zahodu, nahajamo cele puščave grušča in proda. V tem obziru je treba imenovati na prvem mestu Muščevo dolino (Valle de Musi), potem pa tudi Rezijansko dolino. Prva drži pod goro Muzec kakih 6 km daleč proti avstrijski meji in se vzdiga 600—800 m nad morjem. Čez in čez je zastrta z belim prodom, zato se imenuje selo ob njenem začetku „Na belem“ (Tanataviele = Tam na tem belem). O vsakem nalive pridejo nove plasti grušča čez prejšnje in med njimi si izdolbe nabrana voda širše ali ožje potočine, ali pa tudi cele struge, ki se po deževju koj osuše. Pod njimi pa leze voda tudi o suhem vremenu, dokler ne pride do severno-južne preseke pod imenovanim selom in se ne prikaže na dan kot izvir Tera (sorgente del Torre). Ob Reziji se nahajajo tudi večje ali manjše prodovine, zlasti blizu njenega izliva, kjer bolj počasi teče (od tod ime trgu „na Beli“ = Resiutta).

Visoko gorovje je v Beneški Sloveniji zelo omejeno, ker se nahaja le v bližini Kanina (trigometrična točka italijanska: 2572, a najvišji vrhunec meri 2592 m). Od vse obširne skalnate planote, ki se razteza vzhodno od Kanina proti Črnejcu in Rombonu, spada le njen zahodni rob k Italiji. Zato ne moremo o tem kamenitem morju nič drugega poročati, kakor da se na njem vse padavine med skalovjem izgubljajo in še le nizko doli, skoro na podnožju te gorske skupine v močnih studencih zopet na dan prihajajo ter včasih prav mične slapove napravljajo. Zahodno pobočje je zelo strmo, tu pa tam skoro po tisoč metrov navpično. Italijanski planinski klub je dal skoro v živo skalo izklesati pešpot iz Rezije pod Karnico (sedlo Groblja 2034 m)

do kaninske kože (2008 m) pod ledenikom. Z onega strmega malne gladkega roba pada skoro vedno kamenje, ali pa se trklja grušč v predole in jarke; včasih zgolči cel plaz kamenja čez ostri rob nizko doli v nepristopne propade. Posamezne ruše lješke rasto do 2600 m.

S Kanina, kakor z Monte Adamela in Parzajarja (Parseier) uživaš najveličastnejši razgled v vzhodnih Alpah; nasprotno pravijo, da zagledajo mornarji, ki prihajajo od juga po Jadranskem morju, najprej Kanin. Proti jugu se vidi neizmerna modra ploskev Jadranskega morja z dobro omejenimi obalami. Vzhodno od nje se kopičijo gore isterske, hrvaške in bosenske, zahodno pa se širi beneška nižina z brezštevlnimi mesti in širokimi, belimi pasovi rek. Benetke so zavite v lahek, skoro prozoren mrač, in čez nje plava pogled k tirolskim „dolomitom“, ki se v polnem številu razločujejo, kako ograjajo Furlanijo. Tudi na Visoke Ture in Julijske Alpe imaš popolnoma prost razgled. In še celo najbližnja okolica je slikovita, izprememb polna, zlasti proti Soški dolini, pa tudi proti Rezijo. Neopisljiv je kontrast med morjem in nižino, ter med skalnatimi vrhunci in snežniki. Vsi kraji, katere vgledaš s Kanina, so kaj plastični in slikovito razvrščeni. Na severni Kaninovi strani se rasprostira celo mal ledenik!

Blizu Kaninovega vrha se nahajata dve planinski koči: avstrijska v Kènine, poldrugo uro pod vrhuncem okoli 2200 m nad morjem; in italijanska na severni strani pod Belopečjo, 2008 m, ki je tako urejena, da lahko tudi vojaški lovci („bersaglieri“) v njej zavetja dobó.

Severozahodno od Kanina je prehod Groblja (Prevalo) med Koriti in Belopečjo, 2034 m. Zahodno od tega se vzdiga drugi vrhunec te veje, Sart (Mte Sarto) 2324 m, čegar greben se potem zavije v poluloku proti Jutrnici (P. di Mezzodí), 1782 m. Od te naprej se pogorje nagloma znižuje, ker bližnji Kosmatec (Kosmač, M. Peloso) je že le 1388 m visok. Nekoliko bolj proti zahodu je prehod Peračac ali Peračec (Costa stretta 855 m) iz Ravnice skoro premočrtno proti severu v Rakolano.

Vzhodni rob rezijske doline se vzdiga kakor zid ob avstrijski meji in zdi se, da je nemogoče čez-anj. Ravno južno od Kanina stoji Žlebac ali Žleb, 2435 m, južnejše pa Velika

Baba, 2162 *m*. Pod njo so naredili Italijani novo zložno pot proti Žagi. Blizu se vzdiga nad strahovitimi propadi Mala Baba, 1978 *m*, in potem Veliki vrh ali Ostrk (Ostrič) 1760 *m*, čegar skrajnik se imenuje Skutnik ali Konfin (M. Guarda), 1720 *m*. Od tega se zavije pogorje skoro premočrtno proti zahodu ob razvodju med Rezijsko in Učjsko. V tem pogorju se vzdigajo vrhunci Suovit (Suhovit, tudi Sonovik), 1602 *m*, Kila 1421 *m*, Nižica (Nješkica?, Niški vrh? Stregunov kolk), 1454 *m* in Strop (na Kočjac'), 1430 *m*. Pod njim je sedlo Krnica, 1101 *m*, ki vodi iz Njive v Učjo. Zahodno od potoka Barmana stoji še precej osamljen Kučer, 1463 *m*, kot nekaka Muščevo predgorska gromada.

Muščevo pogorje („Cime del Monte Musi“) se vleče v isti smeri, kot Krn in Polovnik na Tolminskem in je njima tudi v tem podobno, da je na južno. stran silno strmo, skalovito in golo, zlasti od Javorja do Štilice. Začenja se ob prelazu Meja, 852 *m*, na razvodju Soče in Tera ter se vleče do Tilmenta. Javor („Tasajaurom“) 1816, odnosno 1832 *m*, se vzdiga južno od Njivice, blizu razvodnice med Terom in Sočo. Od todi dalje proti zahodu je pogorje neprestopno, polno drč in skalnatih riž, po katerih se o deževju silno vode zliva. Nekako v sredi tega razoranega pogorja se vzdiga najvišji vrhunec Muzec (Muzac) do 1872 *m*, ali trigonometrična točka je postavljena v višini 1785 *m*, ravno nad Terovim izviro. Ne daleč od tod proti zahodu je znaten vrh Kadin, 1820 *m*, ki je podoben vogelniku onega skalnatega gorovja. Severozahodno od njega je prelaz Poljice (Campidello), 1461 *m*, med Njivo in Venconom, nad katerim se povzdigne Muščevo pogorje celo do 1907 *m* višine v gori Lavri (Lavara, Lavera) južno od Rezijske. Muščev prelaz, 1019 *m*, nas vodi od Terovega izvira k Venconaci in Tilmentu.

Zadnje pogorje, ki drži od vzhoda proti zahodu je Čamponovo okoli Terovih izvirov. To se dotika ob goriški meji Stolovega pogorja in se vleče najbolj premočrtno do Špitaliča nad Huminom. Blizu avstrijske meje se vzdiga Jalovec (Montemaggiore*) 1615 *m*, potem sledijo Veliki vrh (1626 *m*), Brinac (1609 *m*) in Mali vrh (1557 *m*). Globoka Terova jaruga (400 do

*) Po Kozlerju: Golovec.

500 m) preseče Čamponovo pogorje naravnost od severa proti jugu. Na zahodni strani te jaruge se vzdiga Postovčič, koj zopet do višine 1613 m; še višja sta Lanež (Breški vrh? 1630 m) in A'mbruž, 1637 m. Svoj višek doseže to pogorje v Čamponu, 1709 m, ki se vzdiga severovzhodno od Humina že zunaj slovenskega ozemlja. Južno od njega je prelaz Predor (Forador), 1093 m med povirjem Ledre in Vedrovnice. Tu se začenja Kvarnanov odrastek (1372 m), ki se polagoma proti jugu spušča. V kotu med Vedrovnico in Terom dosega le še Zvezda (Stella) nad grebenom „Lasena“ blizu Borjanca znatno višino od 784 m, dočim je Glavanjevica severno od nje dosti nižja (546 m).

Odločno proti jugu in jugozahodu se vleče široki hrbet med Terom in Karnahto, ki se začenja ob prehodu Prezid (637 m) vzhodno od Mihotov. Od začetka se zasučje malo proti jugovzhodu, kjer poneha blizu Tera v 807 m visoki Čonji (Zuogna). Potem pa se razširi v malo planoto „Bernadija“ nad Sediljo, kjer so postavljene male kope, n. pr. Krnica 863 m, Ledine 879 m in Lonica 858 m.

Širši in mogočnejši je hrbet med Karnahto in Bregom. Ta se začenja ob Predolini (okoli 750 m) in ravnici Bone, jugozahodno od Brezja, in se vleče s početka naravnost proti jugu do svojega viška Čufine (Mte le Zuffine), 1094 m,*) (trigonometrična točka 1066 m). Od tod se odcepi mala veja proti Nemam z vrhuncema Kladje, 852 m in Plajul 621 m. Med Lanjo in Malino so vrhunci Jalovica, (Sv. Jakob) 860 m, Vijavnica (M. Joqis), 433 m in Križ, 411 m. Ob Subitskem sedlu 779 m je važen prehod iz Malinske doline v Prosnid. Jugovzhodno od tega prelaza se vzdiga 922 m visoka Krnica in blizu nje Porčinj, 793 m, Poljana nad Fojdo je že le 369 m visoka.

Ivančevo pogorje med Legrado-Bregom in Nadižo ima že srednjegorski značaj. Začenja se z Mejo ali Mijo, čije najvišja točka meri 1228 m. Mija se vzdiga kakor otok med Nadižo in Predolino, ki se tudi zaradi tega razločuje prav dobro od bližnjih gora, ker je njeno teme sestavljeno iz velikanske gromade golih skal. Proti jugu se spušča prav strmo in zato je

*) Ta vrhunec se imenuje Lénec (Lienac), ital. Laner.

izginil s tega obronka že poslednji obstanek vegetacije. Z njim vzporedno se vleče Lubija, čije najvišji točka se imenuje Vogel (na avstrijski specialni karti „Zavoglom“, 1164 m), s katere se uživa lep razgled čez Mijo in Stolovo pogorje, ki se skoro vedno v isti višini vleče od zahoda proti vzhodu in je pokrito z glatkimi, lepo zelenimi senožeti.

Ivanac (Juanes), 1168 m, je lepa s travo in grmičjem porastena, osamljena kopa, s katere se vživa prav lep razgled čez nadiško in breško dolino. V poslednjo vodi sedlo Preval (la Bocchetta), 790 m, nad Čaneblo. Pri Čanebli razdeli Bistra pogorje na dva hrbta; v zahodu se vzdigata gori Sv. Lovrenca, 914 m in Nos 691 m; a zadnji odrastek je Čukola 273 m nad Koloredom. Nekoliko nižji, ali še vedno mogočen je vzhodni hrbet med Bistro in Nadižo, v katerem se vzdiga najprej Kravnica (Craguenza, 912 m), potem Medla sjena (727 m), Kalamont (420 m) in Volovjak (Mte dei Bovi, 374 m) nad Čedadom.

Zadnje imetnitnejše pogorje Beneške Slovenije je Matajorjevo pogorje ob avstrijski meji, ki se imenuje v jugovzhodnem delu tudi Kolovrat. Matajor ali Baba, 1643 m, spada že med najvišje vrhunce sredogorja in ima skalnato teme. Od njega se spušča proti jugu klinasti hrbet med Nadižo in Namorno, iznad katerega se vzdigata Glavica (1085 m) in Sv. Jurij, (865 m). Zadnji odrastki pri Št. Petru se imenujejo Robje (301 m) in Brda (249 m). Livško sedlo ob izviru Reke, 715 m, (že na avstrijskih tleh) pripelje nas čez najvažnejši prehod iz Nadiške doline na Tolminsko.

Onstran tega prehoda se vzdiga 1243 m visoki Kuk ali Kolk, tudi že na avstrijskih tleh. Od njega se spušča med Namorno (Reko) in Kozico stisnjeni hrbet do Ažle, v katerem nahajamo najprej Škarije (976 m), potem Sv. Martin, 983 m, (trigonometrična točka 965 m), potem Sv. Egidij (634 m), Sv. Jarnej (623 m) in Vajnico (394 m). Od Kuka proti jugovzhodu se vleče pravi Kolovrat. Z njegovega slemena se uživa najkrasnejši in najpopolnejši razgled čez Nadiško dolino in njene stranske jaruge, ki ležijo potovalcu prav pod nogami. V Nagnoju doseže to sleme še višino 1192 m in mimo njega vodi prehod Na vrhu (1101 m), iz Drankije k Fonom. Še

važnejši prehod pa je čez Bukovo ježo mimo kapelice na Slemenu (865 *m*, po avstrijski karti 876 *m*) v Volče.

Pri Slemenu se začenja zadnje pogorje Beneške Slovenije, Srednjski hrbet, ki ima že popolnoma jugozahodno smer in se vleče daleč doli v nižino do železniške proge med Korminom in Vidmom. Njegov vrhunec se nahaja v Humu 917 *m*, nad Zgornjim Trbiljem, od koder se spušča mali klin proti Mrsinu, (Sv. M. Magdalena, 683 *m*). V glavni veji pa se vzdigajo vrhi: Klopotec (677 *m*), Sv. Ivan (703 *m*), Špik (661 *m*), Stara gora (617 *m*), Planjava (655 *m*) Prešenska gora (453 *m*) in Brišče (270 *m*).

Votlin in pečin je na Beneškem vse polno, zato pa si pripoveduje ljudstvo premnogo o votlinskih duhovih, o krivopetah (divjih ženah). Najimenitnejša in tolikokrat opisana je Landrijska votlina (glej krajepis!) Votlina istega imena se nahaja tudi blizu izvira preštentske Bistrice. Pod samim Kahinovim vrhuncem se nahaja pečina Marijana, 2072 *m* nad morjem. Druga znanejša votlina je Mala peč pri Trčmunu in pa trikotna jama pri Tarlanu. Manj znane votline so nad Grivom (60 *m* skoro navpično nad vasjo); pri Prešentu, pri Fojdi, pri Subitu blizu izvira Maline in pri Ibani.

Vse vodovje Beneške Slovenije se izliva v Jadransko morje in sicer po Tilmentu, ali pa po Soči. K prvi reki se odtekajo le vode iz Rezije in huminske okolice. Rezija (Rezijanska) Bela izvira pod Babo in teče proti zahodnemu severozahodu 21.5 *km* daleč do izliva pod Rezijuto okoli (310 *m*) v Belo (Fella). Do Stolvice teče prav stisnjeno med skalnatimi bregovi, potem pa se njena struga razširi in reka teče razcepljena po širokem produ do Njive. Od tod pa do Sv. Jurja je njeno korito zopet stisnjeno, dalje pa zopet široko in prodnata dolina se vleče do izliva. Rezijin padec znaša poprek 5 *m*. Od desne strani se izlivajo v njo Dol, Suhi potok, Ronek, Laški potok, Lomnik in Malin. Od leve strani dobiva Rezija: Kravji (Mlečni?) potok,*) Berični in Ožejaški potok, ter Barman, najznatnejši izmed vseh dotokov.

V Tilment se izlivata še Venconaška in Orvenek, ki pritečeta izpod Kvarnana mimo Gorjanov.

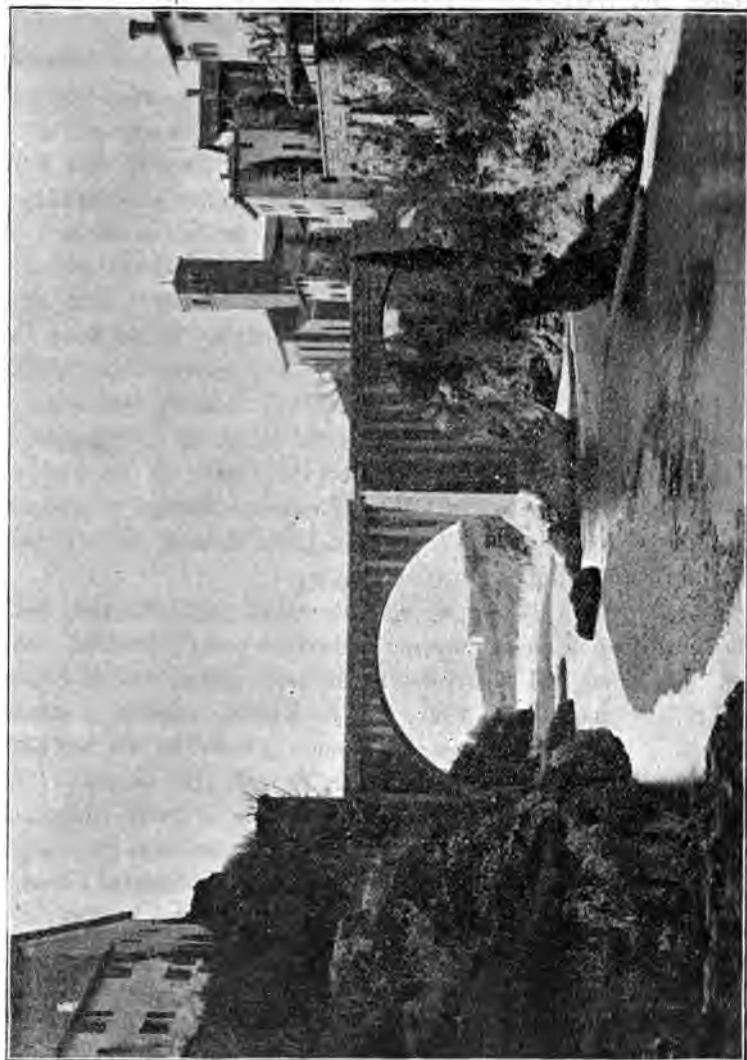
*) Na stari avstrijski karti »Slovinj potok«.

K Soči teče kot njen samostalen dotok najpoprej Volčja ali Učja, Uča (Uccea), ki izvira pod sedlom Karnica, kakih 100 korakov pod stezo, s katere se njen izvir lahko opazi. Teče skoro 9 km daleč po italijanskih tleh, dela za malo časa mejo, in potem teče po avstrijski zemlji še 5·7 km, tako da je vsega vkup 13·57 km dolga. Od Volčje vasi naprej se imenuje tudi „Rezijska Bela“.

Beneška Slovenija pošilja svoje vode v Sočo po Teru in Nadiži. Ter (Torrente Torre) izvira izpod velikega Musca iz šestarih izvirov v višini 551 m. Ti izviri so pa prav za prav le odtoki onih voda, ki se skrivajo pod peskom doline Meja. Ta dolina se začinja ob prelazu Meja jugovzhodno od Javorja in se vleče 7 km daleč skoro naravnost proti zahodu. S severnih, jako strmih obronkov se spušča k njej sedmero peščenih jezikov, pod katerimi teče voda nevidno. Pod zaselkom na Belem (Tanataviele) in blizu sirarije „Za lesa“ privró vode izpod peska na dan in teko potem vidno proti jugu pod skupnim imenom Ter. Ter je že pri izviru precej velik in pada zelo do izliva Vedrovnice, okoli 315 m. Pri vasi Ter je njegova dolina precej odprta pod Vedrovnico se pa nakrat zelo stisne, in nekoliko proti jugozahodu obrne. Ta stisnjena, skalnata jaruga se vleče 5 km daleč, skoro do vasi Šumaje. Pri Tarčentu se začinja po produ širiti in pod Nemami (ob izlivu Karnathe) prestopi že popolnoma v ravnino (180 m). Do tu znaša njegov tok 18 km, pade torej 1·8 m. Po ravnini teče Ter še 29 km skozi italijansko državo, potem pa prestopi avstrijsko mejo in teče po goriški Furlaniji še 19·4 km daleč do Soče pri Vili Vičentini. Čezenj vodita kamenita mostova pri Tarčentu in pri Nemah, poslednji s tremi svodi.

Ter dobiva z desne strani 7 km dolgo Vedrovnico izpod Čampona, z leve pa: 1. Karnatho*) (Cornappo) izpod Jalovca, ki teče do Tarlana po stisnjeni jarugi, potem pa po široki dolini; dolga je 15·24 km in dobiva od leve strani Lanjo izpod Čufin z Gorjanko (d.) 2. Malina, ki izvira v Subitski kotlini, zbira svoje vode pri Jami in razširi svojo strugo pri Ahtnu. Pri Ravosi prestopi (po 10 km dolgem toku) že popolnoma v nižino, izgublja svojo vodo pa še le pri Remancaku, kjer je 66·5 m dolgi most. V Malino se izliva od leve strani Jelar (Ellero), ki izvira pod Sv. Lovrencem in se imenuje od začetka Breg (?)

*) Kornat se imenuje neka župnija na Koroškem.

Most čez Nadižo v Čedadu od južne strani.

svetl.

ter teče mimo Raščaka in Kampelja v nižino. Od desne strani sprejema drug Breg (Grivó), ki prihaja izpod Ivanca, od leve pa (preštentsko) Bistro (Chiaro), ki prihaja izpod vzhodnega obronka Sv. Lovrenca, in teče po torlanski dolini v nižino, kjer sprejema še lijak Železo.

Nadiža (Natisone) izvira izpod južnih obronkov Jalovčevih in sicer v več manjših potokih. Najvišje pod Jalovec sega Velika grapa (Lamagna) do blizu 1500 m; vzhodno od nje pa tečeta Mali in Veliki Kolenjak (Rio Bianco in Rio Nero*) iz približne višine 1200 m. Pod Srednjim brdom se pridružuje na desni strani še potok Bončič in od tod naprej se imenuje reka Nadiža. Pod Platišči se izliva v Nadižo Namdlen, prihajajoč izpod Čufin. Veliki Kolenjak in združena Nadiža tečeta ob avstrijsko-italijanski meji (kakih 7 km daleč) do izliva Legrade (357 m), ki prihaja izpod Krnic. Od tod naprej teče Nadiža v stisnjenem loku (12·27 km) po avstrijskih tleh do Suhlega potoka ob italijanski meji. Tu je njena dolina še precej stisnjena, ali razširja se vedno bolj proti Št. Petru, kjer je že nad 1 km široka. Reka ima vedno zadosti vode in nje struga je s skalami napolnjena. Kameniti mostovi so pri Lipi, Brnasu, Sv. Kvirinu in v Čedadu (48 m dolg: 22 m nad vodo).

Kakor vsi lijaki in gorske vode sploh, poplavlja tudi Nadiža nižje ležečo ravnino in podsipa rodovitna polja s prodom, odnaša mline in jezove itd. Najstrahovitejša taka poplava se je dogodila 11. (ali 8.?) septembra 1327, ko je Nadiža razdrla cesto med Kobaridom in Čedadom, odnesla mnogo mlinov in hiš ter podrla skoro večino čedajskega predmestja Brožan (Broxanum). Poplavlila je celo pokopališče sv. Petra in Blaža, a to je mnogo, ako se pomisli, da je reška struga v Čedadu skoro 30 m globoka. Ob istem času je bil tudi Ter izstopil in poplaval predmestja videmska. Prav jednaka se je godila 26. avgusta 1468, ko je Nadiža poplavlila polja pri Briščah nad Št. Petrom in odnesla most pri Premarjaku. V cerkvi sv. Petra in Blaža je segala voda čez oltarske stopnice in v mestu do prvega nadstropja nekaterih hiš, izmed kojih se je mnogo porušilo. Ravno takrat je bila Terova voda pridrla v več cerkva v Vidmu.

*) Italijani ga zato imenujejo »Črni potok«, ker prinaša ob deževju črno vodo seboj.

Razun že omenjene Legrade, ki je ob izlivu zelo široka, ne sprejema Nadiža od desne strani nobenega važnejšega pritoka. Od leve pa dobiva reka primeroma mnogo več vodá. Glavni pritok je Arbeč (Erbezzo), ki priteka izpod gorenjega Trbilja in teče po zelo ozki dolini do sv. Lenarta, potem pa se razširi in ima prodnato strugo. Izliva se po 13 *km* dolgem toku nekoliko nižje šenkvirinskega mosta. V Arbeč se izlivata od desne strani Kozica, ki se imenuje pri izviru pod Kolovratom blizu Drenkije Rijeka; in Namorna ali Amborna (Alberana, Aborna), ki prihaja izpod Matajorja (izvir Skrila je nad 1400 *m* visok) ter sprejema pri Sovodnji od leve strani Rijek o, prihajajočo z livškega sedla na avstrijskih tleh. Namorna je skoro 13 *km* dolga in se izliva pri Ažli v Arbeč.

Velike važnosti je mejna reka Idrija (Judrio), ki izvira pod kapelo na Slemenu blizu avstrijske meje, katero doseže čez 2 *km* in potem mejí obe državi nad 42 *km* daleč. Pri Prapotnem se začne širiti njena dolina in pod Rutarji stopi popolnoma v furlansko nižino. Pod Planjavo blizu Stare gore izvira Bistri potok, ki se pozneje med Furlani imenuje Korenj (Corno) in se izliva (kakor Nadiža in Idrija) na avstrijskih tleh v Ter.

Pravih rudnic ni med beneškimi Slovenci. Pač imajo nekatere vode ime kislica, n. pr. pri sirariji ob izviru Tera in južno od Prosnida ali njih voda ni nič drugačna, kakor v drugih studencih. V listini iz l. 1401 se imenuje tudi vas Slatina v obsegu landrijske gosposke in ime kaže, da je moral izvirati tam kak rudninski studenec. Ker pa ime dandanašnji ni nikjer več znano, (ker so dotično vas prekrstili), zato ne moremo povedati, kje je ta rudnica izvirala (Marchesi, Nozze Musoni-Velliscig, pg. 9. O tej listini se bo govorilo v zgodovinskem delu). Tudi v Reziji se imenuje nek studenec „Slatina“, ali v njem izvira čista, bela voda.

Po geološki sestavi pripada vse visoko gorovje nad poprečnico Breg, Brdo, Viskorša, Karnahta in Brezje retiški tvorbi, sestavljeni iz dolomitskega vapnenca; le ob Reziji so še trijaške sestavine. Južni obronek Mije in Kolovrata pripadata kredni tvorbi, ki sega ob Nadiži do Brišč, bolj proti izhodu pa do črte Ronec-Trbilj. Ravno ista tvorba se vleče tudi od Kvarnana čez Glavanjevico, Zvezdo in Čonjo proti Čufinam. Ves drugi svet Be-

neške Slovenije je napolnjen z eocenskim peščencem, ki se nahaja tudi ob gorenji Miji; le ob izlivu Arbeča v Nadižo so mijocenski konglomerati.

K spodnjemu triasu spadajo starejše kredne tvorbe v Reziji, ki služijo obrtnemu podjetju. Iz nastarejših triasnih nasadov je sestavljen tudi Kanin, kakor drugi velikani v njegovi soseščini. Pas liasko-jurski se razprostira od Tilmenta po dolini Venconace, Krnice in Učje proti Soči. Krednati vapnenec je najbolj razvit v Bernardiji in Kladijah, med katerim sta zajedeni Terova in Karnahtina dolina; potem na Miji, Matajoru, Kolovratu in pogorju ob Idriji. Ti nasadi so v orografičnem obziru zelo enolični in dolgočasni, da spominjajo na pravi Kras. Najglobokejše krednate tvorbe so ali brekcije, ali konglomerati, n. pr. pri Gorjanih (Montenars), na Matajoru in Kolovratu.

Spodnji eocen se prikazuje pri Subitu, Porčinju in Platiščih, a največji obseg doseže pod Matajorjem in Kolovratom, potem ob Idriji blizu Ibane. Ob gorenjem Teru in njegovih dotokih nastopajo peščeni konglomerati in skrilnati vapnenci, ki imajo bituminozne plasti pri Fepljanu, Tipani, Dobju, Subitu, Ahtnu, Črnem vrhu, Matajoru in Sredgori. Konglomerati, bodisi voglati ali okrogli, dajejo izzvrstno stavbinsko tvarino v kamenolomih pri Čezerji, Karnahti, Fojdi, Torjanu in okoli Št. Petra. Večina videmskih poslopij je sezidanih iz takega kamena.

Kadar se nahaja med konglomerati mnogo sovdanovega cementa, napravlja ta velikanske skale spodnjega eocena, ki so vse polne okamenin. Take sestavine eocenskih vapnencev se prikazujejo samo v novejših plasteh prvih gričev blizu Čedadu in potem dalje proti goriškim Brdom. Po vsem brdnatem svetu med Tilmentom in Sočo, ki se vleče mimo Tarčenta, Ahtna, Fojde, Čedadu in Rožaca proti Korminu se ponavljajo in med seboj izmenjujejo skriljenci, peščenci in konglomerati, čisto pravilno, pa tudi jednolično.

Ostanki nekdanje diluvijalne skorje (pliocen) se nahajajo še sredi Rezijske doline, ravno tako, kakor ob gorenji Soči. Nasproti temu pa ne moremo zabeležiti nič spomenikov iz antropozoiške dobe, ker redko kamenito orožje, ki se tu pa tam nahaja, spada izključno v dobo brušenega, od drugod prinesenega kamena.*)

*) Taramelli v »Annuario statistico per la provincia di Udine«, anno I, gp. 102—130.

Podnebje v Reziji je hladno in celo mrzlo, pa ne ostro, kakor v sosednji Goriški. Obsežne snežne poljane se nahajajo le okoli Kanina. Drevje raste skoro do 2000 m. Na južni strani Muščevega pogorja pa še pozna vedno bolj vpliv namorskega podnebja. Niti po zimi ni posebno mrzlo, a na spomlad se začenja zemlja zgodaj ogrevati in rastline poganjati. Ugodnost podnebja pospešujejo posebno one doline, ki so zaprte mrzlim severo-vzhodnim vetrovom, toraj skoro vse doline Beneške Slovenije. Bolj hladno je na ploskastih hrbtih, kjer ima veter prosto gibanje. — Meteorologičnega opazovališča do sedaj še nobenega ni med beneškimi Slovenci.

Pridelki se vjemajo z onimi na Goriškem pod enakimi talnimi in podnebnimi razmerami. Po visokih in mrzlih krajih so glavni pridelki krompir, repa, korenje in kapus, le bolj redko fižol, ječmen in ajda. Nižje doli pa uspevajo rž, pšenica, turšica, kostanj („burica“) in vinska trta. Med poslednjo je treba posebej omeniti „verduc“ (zelenika), ki raste okoli Fojde in Nem, ter daje izvrstno, skoro pikulitu podobno vino. Obdelovanje zemlje je pa zelo težavno ker je svet bolj slab, ne posebno rodovit, pa tudi strm. Nekateri vasi stojé v velikih strminah, zato morajo ljudje vse prinašati in odnašati. Iz teh uzrokov hodijo naši Slovenci le preradi „v svet“, zlasti v bližnje avstrijske pokrajine, pa tudi na Ogersko, Češko, v Nemčijo, Poljsko in celo na Rusko, kjer prodajajo galanterijsko drobnino, sukno, podobe itd. Rezijani hodijo radi po Slovenskem kotle strojit, dežnike popravlat, lonce vezat, stekla stavit itd. Čeravno so Benečani sami svoji gospodarji (in ne koloni), vendar vlada pri njih večinoma revščina.

V novejšem času pa se je storilo neizmerno mnogo za občila po Benečiji kot obmejni deželi, že iz vojaških obzirov. Po dolinah, kjer je bilo že pred dvajsetimi leti le malo slabih kolovozov, so občine izdelale trdne vozne ceste z vladino pomočjo. Take ceste so: po idrijski dolini do Salamantov, ob Arbeču do Kobilice pod Srednjem, ob Kozici do Hlodičev, ob Namorni do mosta Jeronski blizu Trémuna, ob Bregu do Strmca, ob Malini do Šolande, ob Lanji do Dobja, ob Karnahiti do Berove in dolnje vasi pri Viktorši in ob Teru do vasi jednakega imena. V Rezijo drži vozna pot od Bele (Rezijute) do Rávnice, kjer je središče občine. Ob Nadiži je državna cesta („strada nazionale“) pod-

boneška (del Pulfero) ali št. 52, ki meri od Vidma do avstrijske meje 33·748 *km*. V špjetskem okraju je sedaj že nad 90 *km* voznih cest.

Zelo važna za Benečijo je pontebška železnica, katero so začeli zidati l. 1875 (od Vidma do Pontebe je 68·1 *km* dolga). Ona vodi čez 20 galerij, katerih največja je 700 *m* dolga, čez mnogo mostov, n. pr. na Orvenku je 50 *m* dolgi železni most, na Venconaci 40 *m* dolgi kameniti most, na potoku pri Vratih (Portis) 60 *m* in čez Rezijsko Belo 65 *m*, obadva iz železa. Čez Bele potoke (Rivoli Bianchi) drži več sto metrov dolg vijadukt. — Železnico iz Vidma v Čedad so odprli l. 1881 (15·3 *km* dolga). —

2. Krajepis.

Kdor hoče popolnoma spoznati Beneško Slovenijo, mora jo prepotovati podolž in počez; ob periferiji in po njenih najskritejših dolinah; včasih se mora popeti tudi na osamljene vrhunce, ali pa celo na višje gore, da dobi splošen pregled in si vtisne njeno vzbočno podobo.

Najjužnejša slovenska vas v Benečiji je Ibana, it. Albana, 46° 3' severne širine, prav toliko, kakor Ljubljana. V njo se pride s korminske postaje in ob Idriji navzgor iz Mirnika ali pa Golega brda v goriških Brdih. Sedaj vodita čez mejno reko le dva lesena, zelo ozka mosta, ali obe obmejni občini pripravljata že s podporo svojih dotičnih vlad železen most, ki bo 24 *m* dolg in stal 3·5 *m* nad nizko vodo. Koj onostran mosta zagledaš leseno hišico za italijanske finančne stražnike, kateri ne smejo nositi plašča, pač pa dežnike. Tovorni vozovi morajo reko prebroditi malo nižje pod mostom da pridejo zopet na vozno pot. Ta nas pripelje koj (na levi strani) do palače grofa Ružjera Della Torre iz Čedada, ki ima tu največje posestvo in tudi še v avstrijskem Mirniku tri kmete. Ta gospod je zelo izobražen, zadobil si je doktorat na graškem vseučilišču, podučuje na srednjih šolah v Čedadu in se peča zlasti z domačo zgodovino ter starinami svojega okraja. Slovencem je prav prijazen, razume njih jezik in pozna njih literarno zgodovino, zlasti Prešerna.

Tik palače na strani proti reki stoji grajska kapela, na kateri je tudi hišna številka prilepljena. V Italiji plačujejo namreč

tudi cerkve davek (kakor vsaka poslikana soba) zaradi „premakljivega premoženja“ (*ricchezza mobile*). Nekoliko korakov dalje (na desni) se pride do „Repove“ hiše blizu občinske ceste iz Prapotna (Prepotto) do Salamantov. Bogati posestnik „Rieppa“^{Ri} se je preselil pred nekaj leti iz Karnije in njegova družina je jedina v Ibani, ki doma laški govori, češ da je ta jezik bolj „nobel“ od slovenskega. Sicer pa govorijo vsi Ibanci zelo popačeno mešanico: najslabšo slovenščino in najslabšo furlanščino. V bližnji farni vasi Prapотно govorili so pred letom 1866. in še nekaj let pozneje vsi slovenski; sedaj pa razumejo ta jezik le še bolj stari ljudje.

Prapotenska županija in župnija se razprostira 20 km na dolgo ob desnem bregu Idrije, a široka je le 2—2,5 km; pred l. 1822. je spadala k njej še vsa mirniška župnija na avstrijski strani. V prejšnjih časih se je delila župnija na dva dela: „Dolénji kamún“ (Praprotno) in „Górenji komún“ (s sedežem v Selicah). Večji njen del se razprostira po idrijski dolini med samimi Slovenci. Če potujemo od Repovih po dolini navzgor, vidimo ravno nad seboj cerkvico sv. Duha, kjer je prapotensko pokopališče. Cesta je zelo lepa in zložna, od občine sezidana z vladno podporo, seveda iz vojaških namenov. Kmalu dospemo do središča stare Ibane, zaselka Britofa („Centa“) s staro cerkvico svetega Petra, ki je s hišami obdana in podobna turškim taborom. Mimo obeh tu omenjenih cerkvic in hribskega zaselka Briščce (kakih pet hiš) nas vodi romarska pot k imenitui cerkvi D. M. na Stari gori. Že koj s prvega kuclja nad Ibano (270 m) je lep razgled čez vso dolino od Golega brda doli do Bračana. Ko se pa pride na sedlo pod Staro goro, kjer se združi tudi čedadška vožna pot, odpre se krasen pogled čez nadiško dolino, na Ažlo in Št. Peter. Iz Praprotnega hodi redno vsako leto več procesij na Staro goro.

Od Britofa naprej nas pripelje cesta kmalu do Ibanskega grada. Na desni strani pod cesto se razprostirajo krasna polja, s trtami in sadnim drevjem nasajena, ki so bila nekdanj last grofov Melsov-Walsee, sedaj pa so jih Repovi kupili. Le kar je slabjšega sveta nad cesto in blizu grada, spada še sedaj grofu Lia-bordu Melsu, ki biva v Praprotnem, v hiši nekdanjih čedajskih plemičev Portis. Grad sam na ploščatem nosu sezidan (139 m),

že razpada in je vsega pohištva oropan; le v veliki dvorani prvega nadstropja se vidi še rodoslovnik in podobo onega grofa, ki je dal l. 1458. grad popraviti. V gradu stanuje sedaj italijanska finančna straža, ki je ob meji prav mnogoštevilna in ima zelo strogo službo, kajti tihotapstvo cvete prav v Ibani, ravno tako kot v kobaridskem Kotu. Kljubu napornej službi se oglašajo italijanski mladeniči prav radi k financi, ker najnižji med njimi dobiva po dva franka (88 kr.) na dan in po petletnem službovanju je vojaščine prost.

Nad ibanskim gradom je še nepreiskana okapnica, pod njo pa zapuščena kapelica, sedaj last Repovih. Le malo dalje za Idrijo se pride do studenca Gradiča, kjer prihajajo od obeh strani močni izvirki izpod zemlje, tako da od tod dalje reka tudi ob najhujši suši vidljivo teče. Struga je tu skalnata in plasti v dnu so proti Italiji nagnjene, tako da struja vedno proti desnemu bregu sili, ga razjeda in odnaša; o povodnjih nosi pa tudi koristne stvari, n. pr. gnoj, iz avstrijskih vasij na italijansko stran. Po stari pogodbi ne smejo obestranski prebivalci zidov proti struji zidati in reka si svobodno prebira svojo strugo na kvar bližnjim zemljiščim. Italijanska vlada hoče njen desni breg z žično mrežo zagradi, da prepreči tihotapstvo.

Idrijska dolina je precej stisnjena in dosti dobro obrastena, le od zaselka Kras do Budigoja (Bodigoj) je pust, krševit svet; pa tudi dalje gori se vidi še mnogo golih skal po obronku in po senožetih. Italijansko pobočje je sicer prisojno in bolj položeno, ali slabeje porasteno od strmejše osojne avstrijske strani. Benečani so že precej posekali in potrebili gozde ter si naredili laze in senožeti. Na obronku stojita večji vasi Sélice (Cladrecis) in Frdjel ali Vrdjel (Fragielis), a višje gori Srednje (Sregna) in na ploskastem hrbtu Tejé ali Tije (St. Pietro di Chiazzacco). V dolini pa so Košoni (ker vse v koših prenašajo?), kjer se Idrija med peskom in kamenjem izgublja. Malo viši je vas Pripotišče in še višje gori na obronku Sv. trije kralji s staro cerkvico.

Potem ni dolgo nobene hiše celo do Podrskega (Podrskjé, Pozesco), kjer biva premožna rodovina Velišček, ali po domače „Podrščak“. Tu je poštna polagalnica za sosednja sela; poštni sel (navadno kaka ženska), prodaja tudi znamke ter sprejema

in oddaja pisma in časnike med potjo. Višje na obronku stoji vas Oborče in ekspozitura Kodrmaci; italijanski ekspoziti nimajo cerkvenih matic, nego morajo na listke zapisati krste, poroke in smrti, ter jih poslati pristojnemu župniku. Pri Šubicah je cerkva sv. Jarneja s pokopališčem; potem pridejo Bordoni (do tu je cesta dodelana) in Salamanti; (tu je bila nekdanja valjavna za „mežlanje“). Tu je konec lepe občinske ceste, katere se morajo posluževati tudi avstrijski podložniki na levi strani Idrije, koder hočejo kaj iz svoje vasi izpeljati na trg. Ali za porabo ceste morajo plačati za vsak voz drv, oglja, sena itd., po dva franka. Zato poslednji željno pričakujejo nove vozne poti po avstrijski strani od Golega brda proti Zapotoku in Kostanjevici.

Od Salamantov naprej vodi le navadna pot in stojé ob Idriji le še posamezne hiše, n. pr. Melina (Malina?), Kosi (na avstrijski strani), potem Malensko, Skale in Rokini ali Ločilo („za Ločilom“) na obronku. Od Kosov do Hvaličevega mlina ob setoku Idrije in Vogrinščka je dolina zelo stisnjena, potem se zopet malce razširi. Na pol poti med Melino in Kosi je znamenit prehod za Benečane, ki hočejo iz koziške in šentlenartske dolino čez sedlo pri Klincih skozi Kostanjevico v Kanal. Drug tak prehod iz Italije na Goriško vodi od Rokinov mimo Hvaličevega mlina skozi Srednje (avstrijsko) v Ročinj; dalje mimo Roga in skozi Kobreško v Kanal, ali pa skozi Dolenje Rute v Ušnik k Sv. Luciji, odnosno v Čiginj, Volče, Tolmin.

Po tej ekskurziji vrnimo se zopet na našo glavno cesto iz Praprotnega v Čedad, ki tvori istočasno tudi mejo Slovencev proti Furlanom. Po stezah se prispe v to mesto iz Ibane v poldrugi uri, po cesti pa se rabi dobri dve uri. Po tej pridemo najpoprej do mosta čez Korenj, kjer je meja prapotske županije, potem po travnati dolini do Vrbane (Barbana) ob Bistri. Nad njo so zadnji slovenski zaselki Trčmun, Škvarča (Squarzulis, od „skoruša“) in Čela (Cialla). Svet je popolnoma takošen, kakor po goriških Brdih in ravno tako obdelan. Frnaže (Fornalis) so mešano selo s cerkvico sv. Jerumna. Vzhodno od njih (229 m) je stal grad Orzonarjev. Po cesti dalje se pride do zaselka Sv. Belin, ki je dobil svoje ime po karnskem bogu

Belinu — Belenu. To božanstvo je med tolminskimi Slovenci še sedaj znano, ker pripovedujejo, da se dá bel na očesih ozdraviti z „razbeljenim ključem sv. Belina“. Skoraj tik Čedadu stoji furlanska vas Rualis, iz katere napravljajo procesije proti vodnim škodam celo k Mariji Devici na jezeru nad Golim brdom blizu Mirnika, torej na avstrijska tla. Malo bolj proti severovzhodu stoji furlanska vas Krvarija (Cararia s kamenolomi) in prej slovenska Prešnje ali Pržizem (Purgesimo, „Pri črešnji“), sedaj že pollaščena.

Največje čedadske zanimivosti so: glavna cerkev s patrijarško palačo, langobarska cerkvena („il tempietto“), „vražji most“ čez Nadižo, (na mestu nekdanjega rimskega), ter mestni muzej poln rimskih in langobarskih starin. Najimennitejši trg nosi ime Pavla Dijakona, Varnefridovega sina, langobarskega zgodovinarja, ki se je tu rodil krog l. 725. baje v ozki hiši poleg gostilne „alla Posta“.*) Hiša ima v prvem nadstropju štiri šiljasta okna in pri tleh lope za kramarje. Njej nasproti je mestni vodnjak, ki spušča vodo po ceveh na štiri različne strani, kakor je to sploh v navadi po manjših italijanskih mestih. Tu so našli najznamenitejše langobarske starine. L. 1874. so polagali namreč cevi za omenjeni vodnjak in pri tem zadeli na velikansko ploščo, pod katero je bil uzidan obilen sarkofag rimskega izvira(?). Na njegovem pokrovu so zasledili (?) nadpis CISVL in tako raztolmačili, da mora biti to krsta prvega furlanskega vojvode Gizulfa. V njej so našli ostanke pozlačene obleke in zlato nakrasnino, (veliki zlati križ z draguljami, [„langobarski križ“ ima široke konce], sulično ost in meč). Največje začudenje pa je vzbudila velika zaprta steklenica polna blagoslovljene vode, ki se je ohranila skozi trinajst stoletij.***) Na mestu najdbe so udelali kamen z nadpisom: „Qui si trovò interrata l'acra del duca Gisulfo“.

Ta sarkofag z vsebino se nahaja sedaj v čedadskem muzeju na Glavnem trgu. V njem so shranjene prazgodovinske starine (sekire iz nefrita), rimske (sarkofagi, lončene in steklene posode, fibule, svetiljke, nadpisni kamni, [tudi hebrejski] mozajiki itd.)

*) Umrle je l. 799. in letos, 3. septembra so praznovali v Čedadu njegovo najstoletnico.

**) Arboit, La Tomba di Gisolfo, Udine 1874; Bizzaro, Sacrofago dissotterato a Cividale, 1874.

in langobarske. Med poslednjimi je zlasti mnogo nakrasnin iz zlata, stekla in jantarja. Čudno pa je, da je tu shranjeno orožje primeroma zelo majhno. Oklepi bi mogli pokriti le dve tretjini prs, meči so dobri za pol dorasle mladeniče in čelade so morale z glave padati kakor hitro je vojak storil prvi hitri korak. Z muzejem združeni je sedaj tudi mestni in kapitulski arhiv s knjižnico.

Zgodovinarje najbolj vleče poleg muzeja „kapitulski arhiv“, ki je sedaj v državni upravi. V njem se nahajajo pravi rokopisni zakladi, n. pr. jeden najstarejših rokopisov Pavlove zgodovine, biblije na pergameni s slikami iz osmega letja, molitvenik sv. Elizabete z bizantinskimi minijaturami itd. Ali najčudnejša in morda najimenitnejša knjiga celega sveta je „evangelje sv. Marka“, katero je bajé on lastnoročno spisal (pozneje so je pripisovali sv. Jeronimu) na nekem ostrovu blizu Gradeža. Sv. apostel-evangelist da je je izročil sv. Mohoru, a našlo se je v Št. Ivanu pri Devinu. Pravijo, da je rokopis v resnici iz IV. stoletja in da ga je daroval sv. Jeronim nadškofu Hromaciju. Opis podobe sv. Marka, ki se tudi v knjigi nahaja, izvira iz X. stoletja. Skoz ves srednji vek so jo neizmerno čistili in skrbno čuvali kot jedino knjigo, ki izvira še od apostolskih časov.

Za nas Slovence je ta knjiga še posebne literarne vrednosti, ker nam je ohranila najstarejše oblike naših osebnih imen. V Št. Ivanu je bila namreč imenitna božja pot in premožnejši romarji so dali svoja imena vpisati na rob evangelja. Tu čitamo najpristnejša slovenska imena, n. pr. Beda, Nepokor, Stregomil, Drašček, Milena, Hotimir, Kocelj, Želislava, Trudopolk, Slovenka, Sebidrag, Sebidraga, Sventopolk, Pribislava, Trpimir, Držimir, Radoslav, Braslav, Olomir, Mirigoj itd. itd. Del tega evangelja je dal Karol IV. v Prago prenesti, ga z zlatom in draguljami okrasiti ter zapovedal, naj se vsako leto o velikonoči v procesiji okoli nosi. Celo evangelje sv. Marka (v ožjem smislu) so prenesli Benečani v svoje mesto, kjer se še sedaj nahaja; večidel ropisa pa je prispel s patrijarhi v Čedad in je še izvrstno ohranjen, v jeden zvezek vezan.

Stolna cerkev ima tri mračne ladje in smeje oboke. Baptisterij sv. Kalista je bil sezidan že pred štirinajstimi stoletji; njegovi stebri so iz najbelejšega mramorja. K kotlini vodijo tri stopice, na katerih so klicali tri božje osebe, krščenca so tudi

trikrat v vodo potopili, a na obokih visijo svetiljke, katere naj bi predstavljale svetlobo božje milosti za novega krščana. Cerkev so sezidali takrat, ko so patrijarhi prenesli svojo prestolnico iz Akvileje v Čedad. Tedaj so prenesli z rimskega atrija tudi osem mramornih stebrov, ki altarje obdajajo, in mramorno patrijarško stolicco. V cerkvi so krasne slike beneških mojstrov. Poleg stolnice je spomina vredna zlasti še cerkev sv. Ivana „in Senodochio“, kjer je stal gostinjec že v VII. stoletju. Posebno zanimiv je tudi mestni oddelek „Giudaica“, nekdanj židovsko pokopališče, kjer se nahajajo omenjeni hebrejski nadpisi.

„Tempietto“ (Sta Maria in Valle) stoji nad strmim Nadižinim bregom in je bil nekdanj Venerino svetišče, v katerem se še vidi mramorno ognjišče za sveti ogenj in odcejalnik krvi pred žrtvenikom. V to svetišče so sezidali langobarski kralji kor, okoli njega pa samostan, v kateri so poklicali benediktinke iz samostana Salta ob Teru, ko so Franki napadali langobarsko državo. Dandanašnji podučujejo uršulinke v bližnjem samostanu žensko mladino. Sedaj je vhod v svetišče zunaj rimskih vrat po mostu tik Nadiže. Vrata in stebri so polni zavitih in prepletenih okraskov, košaram podobnih kapitelov kakor v Raveni, nakičenih arhitravov, pokvarjenih slikarij iz X. do XII. stoletja itd. Šest langobarskih polu-soh iz mramorja (štiri svetnice in dva svetnika) iz VIII. stoletja stoji nad glavnim vhodom in pri koru zagledaš mramorno žaro, v kateri so shranjeni smrtni ostanki kraljice Peltrude, ki je dala to svetišče okrasiti. Prav pod svetiščem se vzdiga „vražji most“ čez Nadižo, katerega je dal sezidati l. 1557 beneški proveditor na občne stroške po mojstru Eberhardu iz Beljaka. Srednji steber sloni na skali sredi reke, a Avstrijci so dali most podzidati l. 1856 in s tem ucvrstili tudi temelje langobarskega svetišča. Onstran mosta se vzdiga snežnobela skupina hiš, med katerimi se najbolj odlikuje Pavla Dijakona (poprej Štelinov) zavod, t. j. vzgojevališče do licejskih razredov s konviktom za gojence.

Čedad je živahno središče šenpeterskih Slovencev ne le v trgovinskem, nego tudi v političnem obziru, ker tukaj se nahajajo vsi uradi, tudi okrožno sodišče, dočim je Šenpeter le po imenu glavni kraj beneških Slovencev. „Posebno ob sobotah bi rekel*),

*) Tako piše Iv. Trinko v Domu in svetu 1898 št. 2, 3, 6, 7 in 8.

da je v Čedadu vse slovensko. Vse kar hribi rodijo za prodaj, vse pride na čedadski trg. Ob takih dneh prevladuje slovenščina in še precej glasno, po starih, ozkih čedadskih ulicah; istotako po prodajalnicah in gostilnicah, česar še omenjati ni treba. Naši Slovenci sploh ne marajo govoriti preokorne furlanščine, zato pa mora vsak čedadski trgovec skrbeti, da ljudstvu ustreže le slovenski. Gotovo je zanimivo poslušati, kako se preproste gorske Slovenke brezobzirno in gestobesedno pričkajo z nespretnimi kramarji v svojem karakterističnem narečju in še povrh rogajo spakedrani in samo za skrajno silo dobri furlano-slovenščini“.

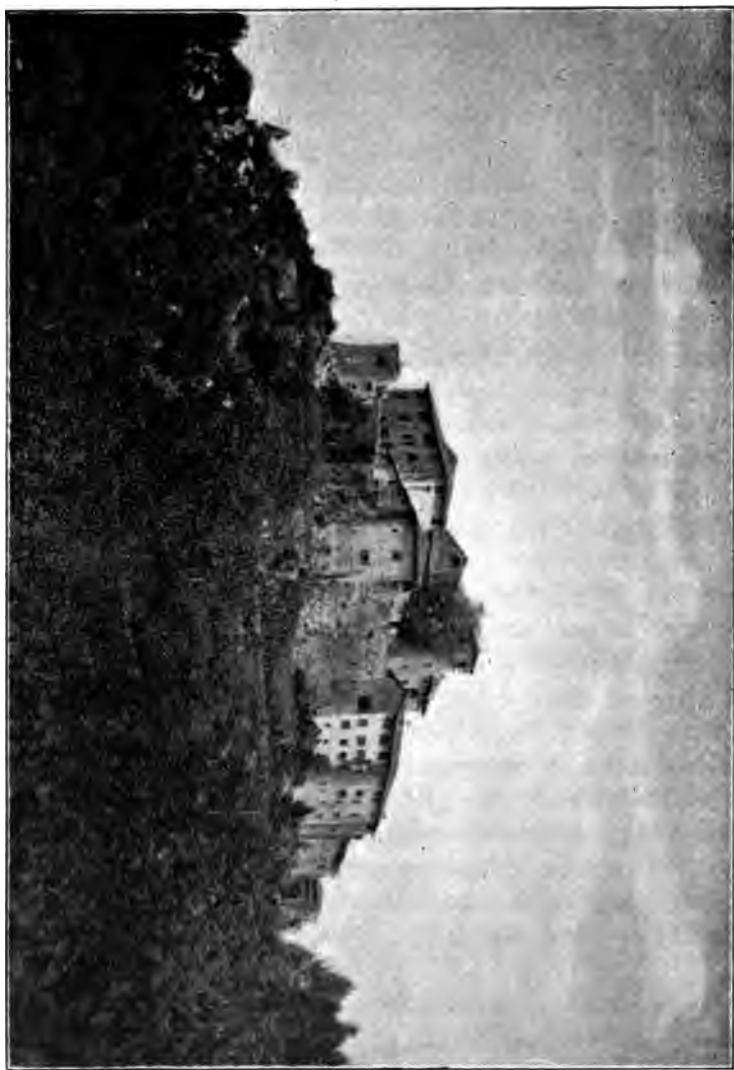
„Skozi „Slovenska vrata“ (Porta Broxana), čez suhi, z ro-
bičjem posajeni mestni jarek se pride po lepi široki cesti v zadnjo bi
furlansko vas Šinćjur (Šentjur, furl. San Guarzo) in kmalu
potem do zelo visokega mosta čez globoko, med skale zajedeno
strugo, katerega so baje še Rimljani zidali. Na obeh straneh ceste
je več hiš, deloma furlanskih, deloma slovenskih, tako da se tukaj
dve narodnosti mešate že odkar so prišli Slovenci v te kraje. A
vendar je ohranila jedna kakor druga ne samo svoj jezik, svoj
značaj in svoje šege, ampak tudi svoj tip, tako da lahko že po
obrazu spoznaš, kdo je Slovenec in kdo Furlan.“

„Še prej nego prideš do mosta, se ti odkrije lep razgled na hribe in gore proti severovzhodu, na vhode še precej odprtih dolin, ter na vasi in sela, ki se tu pa tam izmed drevja blesté. Ravno pred teboj se nad vse hribe mogočno dviga široki in slikoviti Matajor, čegar obronki se polagoma na vse strani vedno nižje spuščajo. V ozadju pa mrklo gleda sivi Krn s svojim kršnim, „krnastim“ (razjedenim) vrhovjem. Na desni zagledaš onkraj Nadiže ogromne podrtine starega gradu (Karkoški grad, Gronumberg) na strmi obrastli pečini sredi hriba, skoro ravno nad vodó, sicer osamel, a uporen in trdovraten svedok nekdanjih nemirnih časov.“

„Takoj onstran mosta se cesta deli na dvoje; jedna gre ravno naprej, a se kmalu razcepi in pelje v dve različni dolini, v šentlenarško in sovodnjiško. Druga in glavna cesta pa krene na levo ter vodi ob Nadiži v bližnji Sv. Peter in dalje po nadiški dolini na Tolminsko. Kakor gredó ceste od mosta narazen, tako se vije tudi okrajna meja po gorskih hribih z njimi vzporedno, (na vzhodu preide kmalu v državno), da je šenpeterski okraj uprav trikotniku podoben. z osnovnico proti Tolminskemu“.

„Če krenemo od nadiškega mosta pod sv. Kvirinom po cesti ravno naprej, stojimo kmalu na ažlinskem polju. Tu se

Stara gora.

odpira uprav diven razgled pred našimi očmi. Nizko pod nami se kratko vije nadiški potok Arbeč med poljem in znožjem

bujno obrastenege hrbta z okroglimi goricami na jugu. Obdaja ga košato vrbovje in vitke topole. Zlasti vhod v prvi del šentlenarške doline se ti kaj slikovito predstavlja. V sredi na malce vzvišenem prostoru sedi samozavestno in se ti leposmehlja izpod zelenja mala vas Sv. Lenart z župno cerkvijo in zvonikom, ki se ti zdi kakor grajski stolp, zroč na nizke hiše ter čuvajoč nad vasjo in dolino. Gorice se lepo vrstijo in obkrožujejo dolino na desni, na levi in od zadej; skoraj na vsaki strani se ti blesti cerkvice in od blizu, ali pa od daleka te pozdravlja kaka gorska vas“.

„Ako se ozreš na desno, zagledaš vrh visokega hriba daleč slovečo romarsko cerkev M. D. na „Stari gori“ (ital. Madonna di Monte, Castello del Monte), od koder je krasen in obsežen pogled. Iz Ažle vodi tjagori precej strma steza mimo Pikonov; iz Čedadada se pa celo lahko pelješ skozi Karvarijo po zloznem rebbru in valovitem hrbtu. Okoli cerkve je več hiš, ki so obzidane s starim zidom, tako da je vse vkup pravcati trdnjavi podobno“.

Po dolgih stopnicah se pride k gradskemu vходу in z male plokati vodijo druge, široke stopnice k svetišču. Obširna cerkev napravlja velik utis po svojem lepem in resnobnem slogu. V ozadju stoji kapela z altarjem M. D., in na vsaki strani sta še dva mramornata altarja. Na altarju sredi kapele stoji soha N. G. Pod njo se vidi zaobljubljena srebrna tabla Humincev, katero so darovali l. 1570, ko so bili po Marijini priprošnji rešeni strahovite kuge. Kip predstavlja sedečo ženo skoro naravne velikosti, ki objema svoje dete in je gleda sladko-milo, kakor bi je hotela prositi za svoje častilce. Mesni kolorit je precej temen, kakor pri sohi loretanske Marije. Pred leti je viselo v tem svetišču tudi mnogo zastav, ki so bile raznim sovražnikom odvzete, zlasti turškim roparjem v drugi polovici XV. stoletja. Poleg cerkve je takoimenoni „samostan“, kjer so pripravljene sobe za tujce.

Svetišče je obdarovano z mnogimi odpustki papežev Sista IV., Benedikta XIV. in Pija VIII. Zato so hodile velikanske procesije obiskavat ta sveti kraj, zlasti v XVI., XVII. in XVIII. stoletju. Iz vse Furlanije, potem z Goriškega, celo iz Trsta in oddaljene Istre so prihajale cele trume pobožnih romarjev na Staro goro. Ko so l. 1508 zmagali Benečani cesarjevo vojsko, prisegli so

Furlani za se, za svoje sinove, unuke in potomce, da bodo vsako leto praznovali ta veseli dogodek s slovesno procesijo k tej romarski cerkvi. Jedno najslavnejših procesij je bila priredila bratovščina najsvetejšega zakramenta iz Humine dne 17. junija l. 1612. Udeležilo se je je 150 sobratov v društveni noši z zastavami, križi in svečami. Čedadci so sprejeli romarje najsijajnejše pred mestnimi vrati ter jih bogato pogostili. Nekatere plemenite osebe so spremljale romarje celo na goro, kjer so jih zopet ljubeznjivo sprejeli in gostoljubno pogostili s pecivom (tudi z „marapanom“, Marci panis, neka vrsta gubanic), sirom, gnatjo in vinom v obilnosti. Romarji so prenočili v sobah za tujce.*)

Največ ljudi prihaja na Staro goro od meseca maja do oktobra, zlasti pa na Veliki in Mali šmaren. Glavni praznik je v dan vnebovzetja M. D., 15 avgusta. Po stari obljubi je romal častitljevi kapitelj čedajski v zvezi z mestnimi očeti dvakrat na leto k Mariji na goro, in sicer belo nedeljo in pa prvo nedeljo v septembru. Leta 1866 je magistrat odrekel udeležbo, kanoniki pa še izpolnjujejo staro obljubo. Pobožnost in prirojena nagnjenost k romanju sta še zmerom živi med ljudstvom in gonita na tisoče ljudi iz Čedada, šentpeterske, šentlenarske in prapenske fare, pa tudi s Tolminskega in Kanalskega, še celo iz oddaljenega Kranjskega, na Staro goro. Leta 1873 je bilo okoli 90.000 ljudij pripravljenih, da bi romali k Mariji in sprosili od nebeške kraljice ponovitev papeževe posvetne oblasti, ali vlada jim je to zabranila „v imenu toliko hvaljene svobode“.**)

„Ažla (ital. Azzida, lat. Algida) je stara in največja slovenska vas na Beneškem, ki stoji kot trdnjava na ježi nad rečico Aborno. Pred njo se cesta deli na dvoje: leva, sovodnjiška drži skozi vas, desna, šentlenarska pa pod njo. Šentlenarska dolina je namreč tukaj za toliko nižja, kelikor je globoka Nadižina struga. Radi tega gre pri razpotju šentlenarska cesta čez ježo navzdol do Aborne, ki priteka iz sovodnjiške doline k Arbeču. Čez lesen mostič greš naprej po ravnem mimo Dolenje Mjerse do Škrutovega (Scrutto). Dolina do te vasi je odprta, lepa in rodovitna. Potem se razcepi na dve bolj ozki, globoki in divji, ki imata vsaka svojo rečico. Slikovitosti se njima ne manjka,

*) Pagine friulane, VIII. 100.

**) L. P. Constratini, L' antico Santuario della Madonna del Monte, str. 37.

posebno v gorenjem koncu pod sv. Marijo Magdaleno in pod dreškimi gorami, kjer prihaja več jarug skupaj.“

„Iz Škrutovega se pride zopet po lesenem mostiču čez Kozico v Gorenjo Mjerso in v podutansko dolino. Šentlenart se imenuje namreč tudi Podutana od vasi Utana (Altana), ki stoji više gori sredi položenega obronka. V Šentlenart se pride čez lep, kamenit most na potoku. Majhna vas se vzdiga počasi na podnožju hrbta in nima nič posebnega, razen nekaj lepih hiš. Župna cerkev je stara in tudi njej, kakor šenpeterski, bi bilo treba dostojnejše naslednice, (cerkev sv. Silvestra ima nadpisni kamen: „Maister Amb . . . XII. aprilis 1498“). Njene podružnice so raztresene po obeh oddelkih doline, deloma v nižavju, deloma v hribih, namreč na desni Srednje (Stregna), Kravar, Oblíca, Trbílj; na levi pa Hlasta, Kózica, Lěsa z Grmekom, Topolovim i. dr.“

„Na koncu obeh dolin, na obronku Kolovrata ob državni meji, se nahaja precej strma in divja, a tudi slikovita Dreka (ital. Drenchia), h kateri spada več manjših vasij: Ovšje brdo, Kras, Laze, Trinki, Kráj, Prapronca, Klobučarji, Zavàrt (Zavrt) in pripadajoči zaselki, Lombaj, Obranjki, Peterneli itd. Vse skupaj tvorijo tretjo župnijo in imajo po njej tudi skupno ime. K njej spada tudi podružnica sv. Volbenka ali Štoblanka v Zavrtu, ki je precej na glasu kot božja pot. Cerkev sv. Volbenka je stara in zelo majhna. Pred njo stojé slovenske lipe, okoli nje pa je bilo staro pokopališče s prav visokim obzidjem. Od vseh strani je zelo strmo do cerkvice in mora se po stopnjicah tja gori. Cerkev previduje kaplan iz Brnkov, ki ima svoje prenočišče proti Zavrtu. Pri njej sta dva letna shoda: v nedeljo po sv. Mohorju in o sv. Miklavžu. Na prvi shod prihajajo ljudje od vseh stranij ter se gosté pod lipami, ali pa v bližnjem grmovju s kolači, gubanicami, salami, gnjatjo itd; o sv. Miklavžu pa prihajajo zlasti Tolminci ter uživajo burice (ali burje) in pokušajo novo žganje. Sv. Volbenk pomaga proti bolečinam v nogah. Pri cerkvi je bratovščina in njeni člani plačajo jeden groš za celo življenje.

Vasi dreške župnije so razvrščene v kolobarju sredi hribov, kakor v kakem amfiteatru. Nad njimi se razprostirajo gladki in travnati obronki Kolovratovega pogorja. Od Dreke pelje hribovska

pot naravnost proti vzhodu skozi Trinke in Kraj mimo kapele na Slemenu (nekdanje cerkvice sv. Florjana) v Kamenico, Volče in Tolmin; ravno tako od sv. Volbenka mimo Klobučarjev pod Ježo v Čiginj in Volče.

Sedaj si oglejmo sovodnjiško dolino, ki se vleče po sredi med šentlenarško in nadiško. Vhod v njo se začneja zopet v Ažli, okoli katere je vse polno kamenolomov, tako da pošiljajo ~~in~~ nje rezano in obdelano gradivo po celi Furlaniji. Mimo njene lepe, ~~še~~ le pred kratkim prenovljene cerkve se voziš v dolino, ki ni baš ~~preširoka~~, a vendar prijazna in rodovitna. Dobra cesta te pelje ob rečici Aborni, prijetno šumljajoči med vrbjem in jelšovjem. Na desni in ~~na~~ levi se prostirajo ozke njive, in takoj za njimi se vzdigajo polagoma vedno višje in višje gorice na meji med šentlenarško in sovodnjiško dolino, pa tudi one proti Nadiži ne zaostajajo mnogo. Tu in tam stojijo raztresene vasi:
 ~ Klinjé (Clenia), Trpéč, Dolenji Brnas (Vernassin), Sovodnja,
 ~ Blažin in še nekaj posameznih hiš po bližnjih obronkih in
 ~ višje gori po hribih. Gorenji Brnas (na levi strani) je imeniten
 ~ zaradi izvrstnega „cividina“ in obilice sadja. Njemu nasproti
 ~ stojijo Dolenja Brdca (Brizza) z dvema cerkvicama gori na
 ~ ploskastem hrbtu.“

„Sovodnja so nekoliko na levi strani ob znožju pod vasico Kesto. Tu se stekata Aborna in Reka (211 m) in v sredi med njima je imenitna hiša Blažin. Tu se deli dolina in cesta na dvoje. Levi rokav se vleče še kake debele pol ure prav do podnožja Matajorja, kjer se poizgublja v razne manjše, čedalje strmejše jaruge, po katerih drvi divji skakalcev polni matajorski hudourniki. Vozna cesta se neha pri malem kamenitem mostu, a naprej vodijo le hribovske, precej strme in nerodne poti v vasi Pečnije (Pechinie), Strmica, Gorenja Brdca in Ložec na jedni (zahodni) strani, na drugi pa k Dušu, k Jelinom in k Mašerom. Turisti, ki posebno zadnje čase radi prihajajo z laške strani uživat prekrasen razgled z Matajorja, prenočujejo navadno vsi v vasi Matajor, ki stoji že 954 m (pri cerkvi) nad morjem.“

„Desni rokav doline pelje od Blažina v pogorske vasi Gabrovica, Čeplešišča, ki se je nekdanj pravilnejše imenovala „Zaplatisča“ (Cepletischis) in v Polavo, ki je že skoro tik državne meje. Še pol ure hodiš po ozkem, čedalje bolj vzpenjajočem se

rebra in takej prideš v avstrijski Livek, (Livak 720 m), od koder se ti odpira diven pogled na slikovito soško dolino in na kršno Krnovo pogorje.

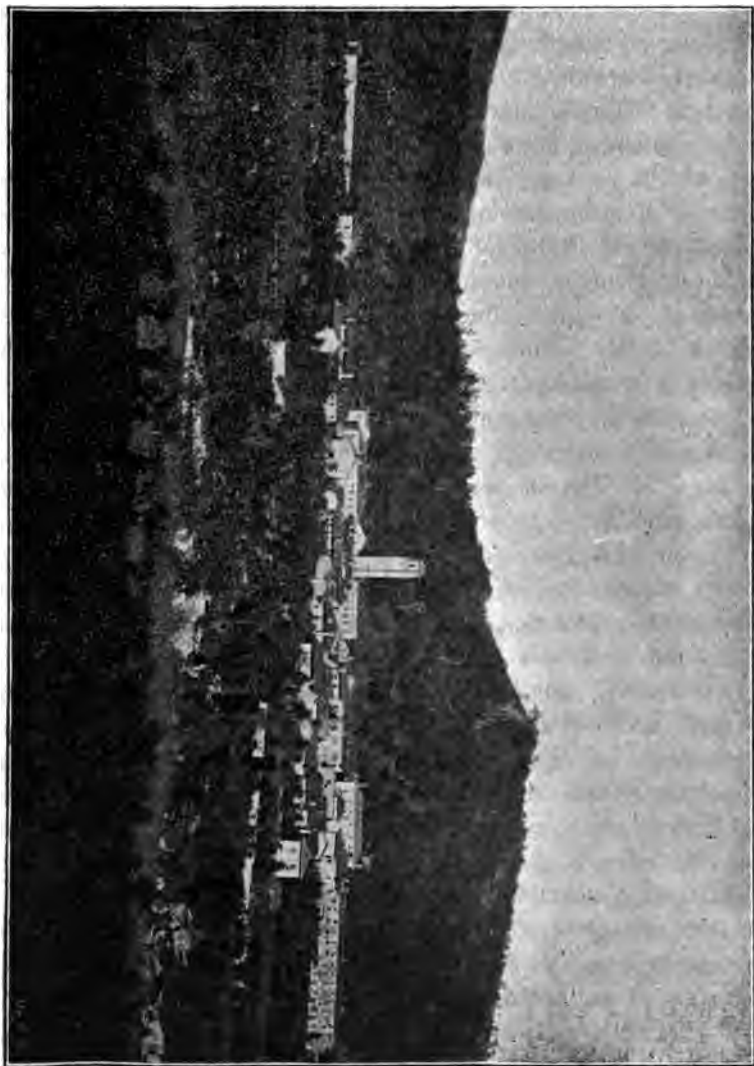
„Med obema rokavama glavne doline je kakor gorostasen klin zacepljena Trčmunška gora. Strma pot te vodi med košatim kostanjem v vas Trčmun (Tercimonte), ki stoji na ploskastem sedlu in malo višje nje nova cerkev. Tu je rojstni kraj našega dičnega pesnika Ivana Trinka, biserja beneških Slovencev, ki je tako lepo opisal svojo domovino z gorečim rodoljubjem in pesniškim navdušenjem. Trčmun je jedna najvažnejših podružnic sv. Petra, od njega oddaljena dve debeli uri, h kateri spadajo ravnokar omenjene vasi celo od Blažina navzgor. S Trčmuna se ti odpira diven pogled ne samo po sovodnjiški dolini, ampak daleč tjadoli po celi vzhodni Furlaniji do morja in do isterskih brežuljkov“.

„Glavna cesta vodi od začetka prav ob strmem bregu Nadiže, le tam kjer napravlja drzen ovinek, se malo oddalji od ceste, ali še pred Sv. Petrom se ti zopet približa. Tu najdeš krasen in visok most, ki so ga pred malo leti naredili v Dolenji Brnas, prvo slovensko vas na desnem bregu Nadiže. Nedaleč od tega mosta najdeš ob cesti jedno najstarejših, morda celo najstarejšo, slovensko cerkev na Beneškem, (kar že svetnikovo ime dokazuje), t. j. malo, preprosto cerkev sv. Kvirina. O njej pravijo, da stoji na razvalinah poganskega templja, ki je bil posvečen boginji Dijani (?). V bližini so izkopali starine, ki dokazujejo, da je bil ta kraj že v prazgodovinskih časih naseljen. Cerkvica pa ima še nekoliko gotskih znakov na sebi. Pri njej je bilo tudi staro pokopališče, kamor so nosili mrliča pokopavat (po ustnem poročilu) celo iz daljnega Bolca. Pozneje so bili cerkvico opustili in naredili iz nje navaden senik, potem celo lazaret za kužne bolezni. Iskreni domoljubi so pa začeli na to delovati, naj se ta starinski spomenik zopet prenove v stari obliki in s pomočjo pobožnega ljudstva so to tudi dosegli.“

Na cerkvici sv. Kvirina je gotski napis, ki je bil nekdam provzročil velik šum in so nekateri domnevali, da bi znal celo staroslovenski biti. Podoben in istodoben je popolnoma onim v Landarju, Briščah in Gorenji Mjersi. Glasi se pa tako-le: Anno Domi(ni) 1493, Ma(iste)r Marti(n) piri(ch?). Priimek „Pirih“

je med beneškimi in tolminskimi Slovenci kaj navaden. V oporoki kurata Petra l. 1480. („presbyteri Petri vicarii curati S. Petri

Šempeter Slovenov (od Nadške).

Sclaborum“) se imenuje dedičem nek Pirich, katerega je pa italijanski notar v „Petrich“ spremenil. V pogodbi l. 1505. „actum

in villa Alzidae“ se imenuje cerkveni ključar sv. Kvirina in svetega Jakoba, Filip „nepos Urbani Pirech“, in l. 1608. se je imenoval šenpeterski kurat „Mathias Pirich“.

Omenjeni Martin Pirih je bil gotovo v zvezi z mojsterskim zidarjem Andrejem iz Loke*), ki je ob istem času deloval po Tolminskem (na Ponikvah) in po Benečiji (v Briščah in Landarju). Z njim so prišli še drugi Ločani v Št. Peter, n. pr. kapelan Klement Bernard Naistoth, testamentna priča l. 1480., ki je umrl l. 1531. kot šenpeterski kurat. Priče njegove oporoke so bile: „Gasparo de Tulmino, habitante in Clenia“ (Klinje), in „Bartholomaeo pictore de Loch“. Dedkinja je bila „Magdalena Primosii de Vernasso, nupta Matheo de Cavoreto“ (Kobarid). Tu se seznanimo takorekoč z družbo slovenskih cerkvenih umetnikov. (Pagine friulane, VI. str. 133.)

„Cerkvica je zanimiva tudi v ustavni zgodovini beneških Slovencev, kajti pri njej so se shajali okoli kamenite mize pod starodavnimi slovanskimi lipami zastopniki iz vseh treh sodolin in so tu razpravljali o deželnih potrebah, ukrepali o javnem redu, sodili prestopstva in hudodelstva itd. Tukaj pod milim nebom so imeli beneški Slovenci svoj povsem izviren in čisto demokratičen parlament, kakoršnega drugi Slovenci niso nikoli poznali. Zastopniki obeh velikih županij so se shajali pri cerkvici sv. Kvirina jedenkrat, ali po potrebi še večkrat na leto k skupnim sejam in posvetovanjem, kjer so razpravljali stvari, tičoe se vsega vzhodnega dela beneških Slovencev. Tu so pravde morda bolj umno sodili in bolj modre ukrepe razglašali, kakor v sedanjem, razsvetljenem veku. Takrat je bilo med našim ljudstvom še mnogo navdušenja za staro pravdo in veliko plemenskega ponosa nasproti bolj omejenim njih furlanskim sosedom.“

„Sv. Peter je mal, a čeden tržič (kakih 500 prebivalcev), ki se na dolgo vleče ob cesti. Župna cerkev sv. Petra je zelo stara, nizka in tesna. Med mnogimi večjimi hišami se odlikuje zlasti župnišče in prostorno občinsko poslopje (sedanji župan dr. Franc Musoni je že mnogo pisal o beneških Slovencih v italijanskih listih in knjižicah; on razume prav dobro književni slovenski jezik). Tu je tudi izobraževališče za učiteljice s konviktom,

* Kocjančič, Šolski prijatelj 1855, str. 378.

poleg Vidma jedino na Furlanskem, zato prav dobro napolnjeno s furlanskimi kandidatinjami. Vlada je to izobraževališče nalašč tu sem postavila, da bi vplivala na Slovence in da bi tim urnejše pospeševala njih poitalijančevanje. Učitelji in učiteljice so osnovali med seboj na priganjanje „od zgorej“ nekako čitalnico, „Biblioteca circolante.“ Vse šole, kakor tudi vsi uradi so samo italijanski. Slovenščina nima nikjer drugodi zavetja kakor samo v cerkvi; a še odtod so jo hoteli nekateri izriniti. Toda vlada sama ve, da v cerkvi ne more nič opraviti, zato se ji želja ne izpolni; po naših cerkvah se bo vedno le slovenski pridigovalo in učilo, ker ogromna večina ljudstva ne razume drugega glasu.“

„V Šenpetru je tudi notarski urad, okrajna davkarija, orožniška postaja za cel okraj, pošta in brzojav. Pred l. 1866. je bil tukaj sedež okrajnega komisarijata z dotičnimi kraljevimi uradi, a sedaj je vse premeščeno v Čedad. Zato ne najdeš posebnega življenja v Šenpetru. Samo o nekaterih praznikih je pisano in živo v trgu. Ob takih dnevih je Šenpeter popolnoma slovensk. Sicer kaže tudi ob navadnih dnevih svoje slovensko lice, a pozna se mogočni vpliv laškega življa. Šenpeterci znajo vsi oba jezika, oziroma narečji, a omikanci navadno govoré le italijanski. O sv. Petru in Pavlu je velik shod, „senjan“ (šagra) in tedaj privre mimo pobožnih hribovcev vse polno izletnikov in lahkoživcev iz Čedada, Vidma in drugih furlanskih krajev pokušat izvrstno in karakteristično „slovensko gubanico“ (potico). Zlasti popoldne jih neprestano dovaža voz za vozom. Pod večer misliš, da si v kakem laškem mestu, toliko finega, laški kramljajočega občinstva poseda po gostilnah, suče se po plesiščih goni se gori in doli, ali pa prodaja zijala po trgu. Ta šenpeterski shod se prišteva najživahnejšim v pokrajini, a sedaj že nekako propada.“

„Pogorskemu Slovcu se zdi čudno v taki gneči in se ne počuti dobro v takem direndaju; ne more se sprijazniti z nenavadnim občinstvom, čegar govorice ne razume. Zato pa koj popoldne izpije svoj kozarec vina in prigrizne kos kruha v znani krčmi, potem nakupi kaj malega in se polagoma pobere med svojce. V Šenpetru pa ostane le bolj razvajena in srborita mladost iz okolice, da se nekoliko pokratkočasi in zavrti po plesnih podih, (takoimenovanih „brjarjih“ od furlanske besede „breja“ = deska),

in da se naposled prevzeta od vinskih duhov, povrne domov, pojoč v pozno noč, ali v rano jutro drugega dne“.

Gorenji, severni del.
Šempeter Slovenov.

„Od Šenpetra vodi dalje proti severu krasna, precej široka dolina. Gre se lahko tudi čez Nadižo na desni breg in potem po

mali in nerodni cesti navzgor skozi vasici Náv kula (Oculus) in Španjút, proti Landarju. Nadiža šumi skrita po globoki strugi na koncu ozkega polja, ki se razprostira od Šenpetra proti severu. Takoj na zahodni strani reke se dvigajo polagoma hribi, obrastli s kostanjem in drugim listnatim drevjem. Na desni glavne ceste, v isti višini ž njo, imaš zopet ravno in prostorno polje, lepo obdelano, s trtami in murvami nasajeno, ker okoli Šenpetra se marljivo pečajo tudi s svilorejo. Za poljem se počasi dvigajo in drug za drugim vrstijo podolgasti, lepi in solčni hribčki, bogato posajeni z vinogradi in kostanjevi gozdički.“

„Tu in tam po dolini, blizu in daleč, na desni in levi, v podnožju goric in v hribih, se ti prijazno smehljajo nasproti izmed bujnega zelenja male vasi in posamične hiše, a na vzvišenih prostorih se ti blestijo cerkvice in zvoniki. In kako lepo se tod potuje na večer, kadar zadnji žarki zahajajočega solнца trepečejo v rudeče-zlati boji in polagoma umirajo na visokih pečinah in gorskih grebenih, ko se nad vasmi suče v mirnem zraku, v dolgih, prozornih mrenah dim, in po dolinah začenja polegati prvi mrak! Takrat ti od vseh cerkva, v vseh zvokih in gradacijah zadoni naproti večerno zvonenje, pestro in valovito ziblje se po mirnem zraku čez dolino in se izliva v najmilejšo harmonijo!“

„Ko prideš mimo Pontjaka do skupine hiš „pri Lipi“ (Tiglio), približaš se zopet na polagoma znižajoči se cesti do Nadiže, čez katero tu drži tretji lepo zidani most in čez-anj stranska cesta v bližnji vasi Tarčeta in Bijače z malo, staro cerkvico in podrtinami gradú Ahrenberga ter staroslavno kamentito mizo („banko“), okoli katere so se nekdaj zbirali zastopniki landarskega sodišča. Od Tarčeta te pelje pot nekoliko v hrib do Landarja („l'Antro“ = jama). To je prav zanimiv in sluten kraj Beneške Slovenije. Ne samo, da je bilo tu deželno sodišče („landarska banka“) vsem malim županijam nadiške in sovodnijske doline, nego tu so osredotočene najstarejše in najimenitnejše pripovedke naše deželice. Mala vas stoji lepo na vzvišenem in precej strmem boku hriba, odkoder je krasen razgled po dolini in po nasprotnih hribih. V podnožju na desni, če od zgoraj doli gledaš, stoji blizu Bijače nekoliko hiš „na Krasu“; višje gori v hribu, prav za prav nad Tarčetom, so raztresene v lepi legi po rodovitnem polju vasi, ki imajo skupno ime Ofiján, ital. Pegliano.“

„Landar je najbolj zanimiv in slavnoznan zaradi svoje podzemeljske votline in cerkvice sv. Ivana Krstitelja („sv. Ivánac“, ali „sv. Ivàn v čelè“) sredi navpične, gorostasne stene. Jama zeva sredi ogromne pečine in nima nič podobnosti s kraškimi votlinami. Zgoraj, spodaj, na levi in na desni, povsodi je obdana s poljem in travniki, ki so bogato porasteni z drevjem, osobito s kostanjem. Od vasi se hodi kakih deset minut do pečine. Tu se znajdeš sredi slikovitega, romantičnega kraja. Visoko gori iz jame pada precejšen curek vode, ki o deževju silno naraste. Izpod same pečine izvira krepek studenec, ki se združi s slapovo vodo in žubori po strmem jarku v stransko dolinico za Bijačami. Ob potoku se dvigajo med grmičjem mogočni orehi, topole in druga debela, prepletena s krvinovo lozo. Visoko gori molé iz mnogih pečinskih razpok mali, grčasti gabri, jeseni in dreni, a rob pečine je zopet obrasten z grmovjem in kostanjem. Sredi pečine pa se blesti nekaj zidanega, ki je kakor umetno gnezdo k skali prilepljeno.“

„Do tja gori vodi 115 strmih, kamenitih stopnic, ki so na zunaj z železnim držajem zagrajene. Blizu na pol poti je v kamen urezana letnica 1007, češ da so takrat stopnice napravili. Kadar si že pri zadnjih stopnicah, stopiš skozi vrata v malo lopo, pol zidano in pol naravno, nekoliko nižjo od cerkvice. Od tod vodita k njej dva vhoda: prvega imaš takoj pri vratih lope skozi nizek, umetno obokan predor, ki vodi v notranjost pod cerkvenimi tli. Na koncu predora stopiš v prostorno jamo, in tu se vzpneš po stopnicah takorekoč iz pritličja v prvo nadstropje, zasučeš se nazaj ter dospeš v cerkvico od zadej, nasproti glavnemu vhodu. Boljši del lope je vdolben v skalo in spredaj odprt, da se lahko iz nje prosto uživa zanimiv razgled čez nizki zid nad prepadom. Naraven, okorno obtolčen steber podpira strop lopi. V njej se nahaja stara peč za kruh in v skali dolbina, kjer so pšenico tolkli. Vse to dokazuje, da so ljudje morda že v prazgodovinski dobi v tej jami bivali. Furlanski zgodovinarji imenujejo to jamo „trdnjavo Slovencev“ (la fortezza degli Slavi) in mislijo, da je bil v njej zaprt čedadski vojvoda Pemmo, ko so ga bili pregnali z langobarskega prestola.“

Drugi in sicer glavni vhod iz lope do cerkvice vodi po zadnjih stopnicah naravnost gori. Ta vhod nima nič podobnega

vratom, nego je le široka, naravna odprtina z nizkim zidičem na desni, da ne padeš nazaj v lopo. Na zidiču stoji kamenita posoda z blagoslovljeno vodo, nad glavo pa ti visi zvon izpod skalnatga stropa. Cerkevica pa ni nič družega, kot sprednji del jame, dolga 16 m, široka 10 m in visoka od 12—14 m. Stene in strop je vse iz žive skale, kakor jo je Bog ustvaril. Samo kos stene od spredaj z malim oknom je zidan, potem mala zakristija in dve tretjini prezbiterija. V cerkveni ladiji je par izpovednic, prižnica in stranski oltar Matere Božje na nizkem zidu, ki deli cerkvico od ostale, še daleč v goro sezajoče jame. Oltar sv. Ivana je lesen in čudno baročen. V cerkvi ne dobiš niti klopi, da bi pokleknil, saj beneški Slovenci klečijo tudi na golih tleh. Prezbiterij je zidan priprosto, a v čisto gotškem slogu. Na steni je plošča s krasno izdolbenim gotškim napisom in letnico 1477.“

Na tistem zidu zakristije, ki gleda proti jami, torej na strani cerkvenega vhoda, je vdrelana dva dobra metra nad tlemi plošča z napisom v gotških minuskulah (fraktura): maister andr—e von lack ia(r) — 1mo 4mo 7mo 7mo, ki je torej podoben onemu v Briščah. Na desni strani tega glavnega nadpisa je obokana odprtina v sakristijo, da jej daje več luči, nego je dobiva skozi gotško okence, ki gleda proti dolini. Pod to odprtino je vzdidan nadpisni kamen (1.73 m × 0.68), ki pokriva mramornato ploščo in nekoliko človeških kostij. Nadpis slove:

IACEO INDIGNVS HIC TVMV
LATVS EGO FELIX AD FVN
DAMENTA ScoRVM EcclAE
IOHIS BAPTISTAE AC EVANGELISTE
IDCIRCO OBSECRO ŌMS ASCENDEN
TES ET DESCENDENTES VT PRO ME
IS FACINORIBVS DM PRECARE DIGNE
MINI —

Nadpis so vzdicali na tem mestu l. 1477., ko so cerkev popravljali. Ne ve se, kedo je bil oni pokopani Feliks, ali ugiblje se, da bi znal biti učitelj Feliks ob času longobarskega kralja Kuniberta, kateri je umrl pred l. 720. Pravijo, da se tudi oblika črk vjema z znaki VIII. ali IX. stoletja.*) Na vsak način je

*) Fagine friulane, VI., str. 133, 170—171.

morál biti mrtvec odličen in zaslužen mož, da so ga pokopali prav na koncu kora, pod altarjem prvotne cerkvice, kjer ni bil nihče drugi pokopan.

„Pri sv. Ivanu je dvakrat na leto velik shod, na drugi velikončni praznik in v dan sv. Ivana Krstitelja. Takrat privre toliko ljudstva, da je vse natlačeno v jami, v lopi, po stopnicah in v njih podnožju. Čudno in ginljivo je poslušati, kako naše, globoko pobožnost izrazujoče petje bobni in odmeva po dolgi, temni jami. Goste kite netopirjev, visečih od stropa v globoki notranjščini, se probujajo in nemirno prhutajo ter preletavajo temen prostor na pol slepi, cvileč in jezeč se nad glasnim petjem, ki jim tako brezobzirno kali sen in moti pokoj. Po končani službi božji se gre ljudstvo krepčat in kratkočasit po bližnjih vaseh, marsikateri radovednež pa gre tudi dalje v jamo pogledat, da bi videl, kako in kaj je notri, ker se o njej čudne stvari pripovedujejo.“

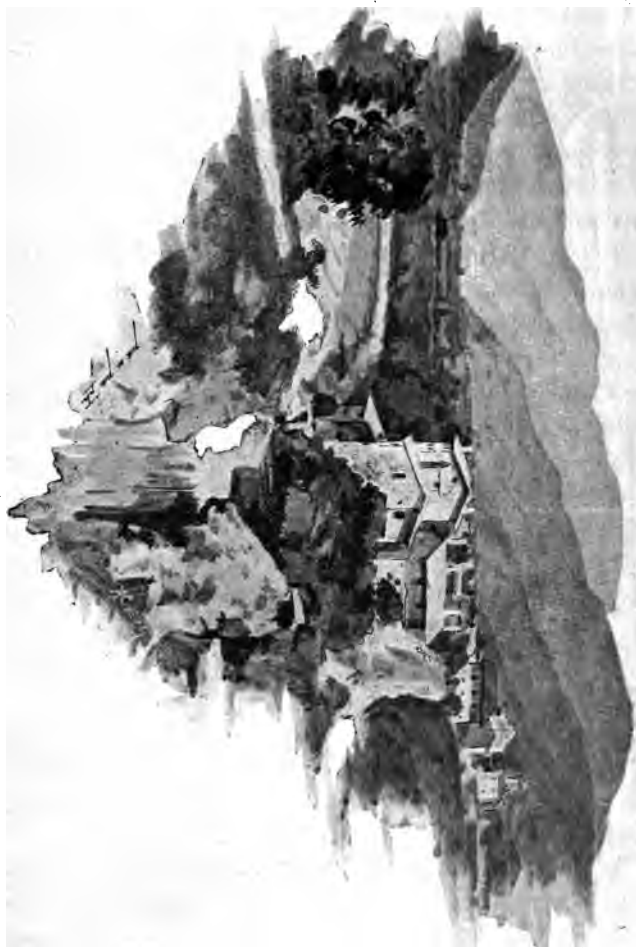
„Toda povrnimo se zopet v nadiško dolino. Od Lipe se pride v kratkem času do vasi Brišče (Brischis). Tu so se bajé večkrat srečevale sovražne bojne čete in se srdito spopadle, n. pr, Slovenci in Langobardi. Mnogi mislijo, da se zaradi tega imenuje del vaškega polja „Tepenò puoje“; (bržkone ga je bila kedaj toča prav hudo potolkla). Res pa je, da je dolina strateško važna in da so jo že od nekdaj strogo čuvali, posebno pa za beneške republike. Na zunanji cerkveni strani je vzdian napis z lepimi gotskimi črkami (fraktura): „Maiste(r) andr—e von lack Mai iahrs — 1844 (1477).“

„Iz Brišč drži pot v hribovsko skupino prijaznih, lepo ležečih vasic in posamičnih hiš, ki se skupno imenujejo Ronec (Ruonac, ital. Rodda), z župno cerkvijo. Tukaj je primeroma lepo razvita sadjereja, za kar gre vsa hvala pokojnemu rodoljubu in slovenskemu pisatelju Petru Podreki. Še višje gori pod samim Matajorjem je še precejšnja vas Matajor (Montemaggiore) s podružno cerkvico. Zahodno od te skupine je zopet več raztresenih vasic s skupnim imenom Mersin. Vas

„Po cesti iz Brišč pa prideš čez nekaj minut do Podbuněsca (ital. Pulfaro) t. j. do male kopice hiš, kjer se nahaja zadnja italijanska pošta in telegrafska postaja. Pošta ima vsakdanjo zvezo z avstrijsko pošto v Kobaridu. Ob cesti od Podbu- dov

nesca naprej dobiš še nekaj tu pa tam raztresenih hiš in nazadnje prideš v vas Štupico. Tu je dolina zelo ozka in divja, obronki hribov se strmo vzdigajo; skalnatih sten in sivih pečin je vse polno, a med njimi zelenijo še lepi gozdi. Izpod njih prihajajo

Nadiška dolina pri Šempetru.

divji potoki po silno uglobljenih jarugah, ki so vse polne velikanskih skal. Pri „Zidanem čelu“, kjer je dolina najbolj stisnjena, so na desni strani ceste mine v skalo vdelane. Od Štupice do državne meje so štirje kilometri. Tik nje stoji italijanska obmejna

finančna stražnica; pred njo visi ogromna veriga, s katero zapirajo po noči cesto, da ne more noben voz čez mejo, ker verigo odprejo še le ob zoru. Za stražnico je okrogel kamenit steber z napisom „Regno d' Italia“ itd. in poleg njega črnorumeni kol.

„Nasproti Štupice se odpira onkraj vode pri Predrobcu med Ljubjo in Mijo tesen in dolg prehod „Priedol“, ki vodi v avstrijsko vas Logje. Na levi strani tega prehoda stoji visoko gori vas Črni vrh (Montefosca), ki je prva „kršna Črnagora“ beneške Slovenije. Pod njo je Arbeč (Robeč) z Zapotokom in Gorenjo vasjo, kjer je cerkev z velikimi zvonovi, ki z vrha gore mogočno doné po dolini; šola in župnišče s krasnim razgledom čez spodej ležečo nadiško dolino in na nasproti stoječi „gladko počesani“ Matajor. Hiše so sicer vse zidane in s korci pokrite, ali prav neznatne; med njimi so ozke, hrapave ulice polne gnoja. Okoli njih je še precej obdelanega polja, kjer pridelujejo turšico, ki pa daje le mali del hrane prebivalcem; krompir in repo, glavni živež vaščanov; fižol, od katerega spravijo mnogo na trg v Čedad; in nekoliko slabega, zelo kislega vina. Vidi se tudi še precej sadnega drevja, zlasti jabolk in hrušk, malo pa črešenj in češpelj. Kakor vsi gorjani žive se pa prebivalci najbolj z živinorejo. Pod Arbečem vodi kolovozna pot ob Nadiži navzdol po lepo obdelanem in rodovitnem polju skozi Ščiglo (Cicigolis) in Laze zopet v Tarčet. Iz Arbeča se pride v Črni vrh po skaloviti, uro hodá trajajoči cesti.

Črni vrh (Črnavarh) spada pod tarčetsko občino in stoji v mali kotanji (725 m) med Voglom (1164 m) na severu in Ivanco (Ivanac, Juanes, 1168 m) na jugozahodu, ki je odprta proti vzhodu. Po njej se spušča v Nadižo potočič Bodrin ali Brodin (Zabrodinam). Vasica je podobna vsem drugim pogorskim seliščem, ki je obdana s precejšnjim vegetacijskim zelenjem. Prebivalci so pravi „Črnogorci“ med beneškimi Slovenci in so ohranili najčistejše svoj prvotni tip še iz časa prve naselitve: visoki stas, široka pleča, orjaška moč, kosmata prsa, katera imajo vedno razgaljena (tudi po zimi), kostanjasti in plavi lasje, modre ali rujave oči in gosta brada. Na ramenih nosijo velikanska bremena v dolino in celo na trg v Čedad. Priimki so: Čenčič, Batistič, Lavrenčič, Menič, Mahorič, Špehonja, Gujon, Černe, Černejec itd. Besede izgovarjajo blagoglasno, pojoč in s tem se

razločujejo od vseh drugih nadiških Slovencev. Moški so že popolnoma opustili svojo narodno nošo, ali ženske še vedno prihajajo v dolino z dolgimi zlatimi uhani in velikanskimi obeski na njih. Vso obleko pa si izdelujejo doma večinoma iz volne in prediva.

Če je več bratov v hiši, oženi se skoro vedno le jeden sam in navadno tisti, ki je najčednejši, najpostavnejši, a najstarejši ostane gospodar v hiši, torej „starešina“ v staroslovanskem pomenu. Čitati in pisati ne zna skoro nihče, ako ni bil pri vojaki, ker šolo so še le pred kratkim dobili. In vendar prebivalci niso sirovi, čeravno od začetka nekóliko nezaupljivi proti tujcu, a ko spoznajo, da ni kak berič ali ogleduh, postanejo celo prav zgovorni in gostobesedni, ker so zelo radovedni. Udani so odkritosrčno svojemu duhovniku, a Avstrijo sovražijo zaradi mejnih prepиров z Robediščani, kateri so jih stali baje že 30.000 lir. V dolini veljajo za zelo premožne, a v resnici so le štedljivi in z malim zadovoljni in se žive le od živinoreje, turšice, krompirja in fižola, a ves sir in vse maslo spremene v denar, da točno plačujejo davke.*)

Predolina (ali Predol) je podobna velikanskemu hodniku, dolgemu nad štiri kilometre, a le okoli dvajset metrov širokemu, nad katerim se vzdigajo skalnate, skoro gole stene zelo strmo do 500 metrov in še več. Po njem ne teče nad zemljo noben potok, ker se vsa podnebna mokrota izgublja v zemljo skozi krednate plasti, a koncem njega privreje na dan obilen studenec „za Nadižo“ ravno nasproti Štupici. Po Predolini je tekla Nadiža v zadnji terciarni dobi, predno si je odprla novo pot okoli Mije. Ves hodnik je samoten in tihoten, le redko zvončkanje ovčjih ali kozjih čedic ga moti. Po prvi črtrtini se nekoliko razširi in tu samevata dve kočici, obdani z vegastimi hlevi in z malimi ograjnicami in lazi, v katerih raste nekoliko krompirja in fižola. Občinski davek plačujeta v Tarčet. Njih siromaštvo je brezmejno, trud in napor za vsakdanje življenje neopisljiv. Po zimi so večkrat pod snegom in zmrzujejo strahovito, oddaljeni od vsake človeške pomoči.

Zadnji konec Predoline je že avstrijsk. Tu vodi jedin most čez Nadižo v Logé, o katerem trdé, da je zelo star, ker je stal

*) Dr. F. Musoni, Tra gli Sloveni di Montefosca, Pag. friulane, X 161—164.

le 45 goldinarjev! Iz avstrijskih Logov, ali pa bližnjega Robedišča vodi tihotapska pot med beneške Slovence po travnati dolinici Ravni (Piano delle Farcadizze) na zahodni strani Ivanca čez Preval (790 *m*) v precej veliko vas Čaneblo (669 *m*), ki ima dosti veliko cerkev z lastnim pokopališčem. Pod vasjo se obronek naglo spušča in pot se po polzevo zavija, predno pride nad 300 *m* nižje v dolino potoka Brega (Grivo). V isti kotanji se nahaja tudi vas Podrata (Clap) in južno od nje Gradišče (Gradiscutta) s kapelico sv. Marije Magdalene, kar gotovo dokazuje, da je stala na ondešnjem čelu prazgodovinska naselbina. Ob Bregu dalje se pride po lepi dolinici v Fojdo.

Druga bolj nevarna pot vodi od avstrijske meje skozi vas Prosnid (Prosenicco) mimo velikanskih prepadov ob Črni vodi, kjer je že marsikater tihotapec [pustil svoje življenje. Čez Subitsko preval (779 *m*) se pride počasi v dolino rečice Maline, do vasice Šalandi (365 *m*). Visoko gori čepé posamezne hiše Kančelirjev in še više gori (727 *m*) vasica Subit s podružno cerkvijo, ki je [bila v novejšem času predelana, in s pokopališčem. Vsi raztreseni zaselki v gorenji dolini Maline se imenujejo tudi Malina (Forame) ter so bili poprej samostalna občina in imajo svojo cerkev s pokopališčem. Od tod dalje vodi že prav dobra cesta proti Ahtnu.

Iz Ahtna se pride čez ploskasti hrbet po 3 *km* dolgi novi cesti v dolino rečice Lanje, ki je še precej široka in prav prijetna. Vzdigaja se stopnjevito in tudi od zadej jo zapirata amfiteatralno hrib Sv. Jakob z nasproti stoječimi Kladji. Ob vznožju se vrste bolj redki vinogradi in gozdiči širokolisnatega kostanja, obronki pa so porasteni z zelenimi bukovimi gozdi. Dolinica je prav tiha, ker jo ne moti posebno niti ptičje petje, niti črčanje škržatov. Ko prekoračiš kamenit most, se ti cesta razcepi: naravnost proti zahodu te vodi v Neme, proti severovzhodu pa v 3—4 *km* oddaljeno slavno vas Črnejo (Černjevo), ki se je delila nekdanj na tri dele, a sedaj spada srednji del k Gorenji Črneji. Zadnji vasici sta Podbreg (Pecolle) in Dobje (Nongruella). Iz te dolinice ne vodi nikak prehod proti severovzhodu.

Najkrajša pot iz kobaridskega Kota do železnične proge je takoimenovana „slovenska pot“ ob Karnahti. *) Malo nad izlivom Namlena se prekorači Kolnjak in se obrne proti Platiščem. Tu lahko preskusiš moč svojih nog čez takoimenovane „štenge“ (La Scaletta), ki so vkup okoli 150 m visoke. „To višino je treba prekobaliti po samih stopnicah, ki so pa tako visoko jedna nad drugo postavljene, da moraš pri vsaki koleno poljubiti, ako ti ^{leži} noge dobro služijo; ako ne, pa oklati ga.“ Od Platišč (657 m) ^{je} dalje pa ni pot več tako utrudljiva. Vodi te čez travnike (poprej pašnike „na Bónah“ (Campo di Bonis), posredi katerih teče ^{ekstremni} potok Bončič. „Pot tudi ni več tako enakomerna; vrste se ^{premenjajo}, zaporedoma senožeti, grmovje in meline. Tu ropočeš po kamenitem kolovozu med strmimi njivami, tam hitiš po mehki stezi med senožeti: sedaj se spuščaš, opremaje se za grmlje, v globok hudournikov jarek, a kmalu zopet plezaš iz njega mimo brezštevlnih drč. Gredočega čez visoko, golo sedlo Jazbine (okoli 750 m), te solnce stiska, da se znoj kar od tebe cedi; pa kmalu se skriješ vročini v temno in vlažno preseko med visokim leščevjem in bodečim robidovjem, ki je zgorej gosto prepleteno z lozo ali krvinovcem.“

Od zaselka Vočaci, tipanske podobčine, dalje teče že gladka cesta proti Karnahti. Ob tej vodi dolgo ni nič vasi, ker je dolina popolnoma stisnjena do Tarlana, ki je skoro že ves polasčen. Visoko na rebro stoji vas Vizont (Chialminis, 677 m) s cerkvico in pokopališčem. Raztresena vas Romandol na desni strani reke je zadnje slovensko bivališče. Po brdih raztresene vasice imajo nizke, nepobeljene hiše brez dimnikov, tako da mora dim skozi tisto odprtino, kakor ljudje. Pred hišami in ob potih je vse polno gnoja. Poznati je, da je tod revščina, a tudi nemarnost doma. **)

Od Tarlana naprej prideš kmalu v Neme (Nimis), glavni kraj cele doline. Ravno tu sem te pripelje tudi pot iz Črneje mimo stare cerkve sv. Gervazija. Tu je konec gorske doline, katero obdajajo še dobro porasteni obronki, in ki je od zadej tudi amfiteatralno zaprta. Neme so sestavljene iz šesterih precejšnjih tržičev, ki se imenujejo že oddavna: Čenta (tabor), Molmentét,

*) Pagine friulane, IX. 77.

**) Stres, Planinski vestnik 1897. str. 27.

Valle, Ariba, Ariis in Cacus (Kokoš) ali Malborghetto. V poprejšnjih časih so služile vse vozne ceste ob enem tudi kot potočine vodá, ki so o nalivih silno naraščale, in mostiči so bili zgolj leseni (ob suši se ljudstvo še teh ni posluževalo). Sedanji kamenit most čez Ter (Ponte di Nimis) je dala občina še le koncem preteklega in v začetku tega stoletja narediti. Vse delo (tudi dovozne ceste) je bilo zahvaljeno l. 1804. Nemljani so pridni rokodelci, pečajo se sedaj najbolj s sodarstvom in prirejajo v prvi vrsti obroče.

Zadnja pot iz Breginja v Benečijo vodi naravnost proti zahodu do Tera. Čez Kolnjak prideš skozi Srednje brdo v visoko gorsko vas Brezje (Montemaggiore, 798 m). Cerkvica sv. Mihela čepi na strmi skali. Kraj je zelo razupit, da tukaj toča najrajše tolče in od tod se privali vsaka nevihta na Tolminsko. Čez mali kucelj prideš potem do vasi Javor (Ta-na-javore) in kmalu zatem v Karnahto. Tu se lahko obrneš skoz Debelež (Debellis) na poprej opisano cesto proti Nemam, ali pa jo kreneš dalje proti zahodu skozi Dolenjo in Gorenjo Viskoršo (Monteaperta)* mimo cerkve sv. Trojice (655 m) skozi Mihote v Brdo (Lusevera, Lužje brdo?). Vas leži na podnožju prijaznega grička (503 m) in ima občinski urad. Kmalu prispeš v vas Ter (Pradielis) ob istoimni reki. Tu se lahko obrneš za reko navzgor k njenim izvirom v podobčini Muzac in v zaselek Belo (Ta-na-ta-bjelem). Od tod znaš kreniti proti vzhodu skozi Šimce (na Kozlerjevem zemljevidu stoji napačno „Sunac“) mimo premnogih sirarij („kazêr“, caseria) v Učjo in na Žago; ali pa proti zahodu čez Muzčevo sedlo in ob Venconaci v Vencon. Iz vasi Ter naravnost proti zahodu prideš v Podbrdo (Cesariis) in Breg (Pers), v zadnjo slovensko vas. Iz Brega dalje vodi gorska pot v Humin ob veliki cesti.

Če se pa obrneš v Teru za roko navzdol, prideš po precej dobri poti čez potok Malinščak do Možetove krčme nasproti vasi Njivice (Vedronza). Od tod dalje teče gladka cesta po zelo stisnjeni Terovi dolini s strmimi obronki. Visoko gori na strmem rebro sta na desni strani slovenski vasi Štela ali Štele (650 m) z zaselkom Borjanci, ter Mala Mežerija (Malmaseria, 395 m). Zahodno od poslednje je tudi še slovenska

*) Viskorša, oskoruša pomeni nem. Speierling, lat. sorbus domestica.

vas Smardeča (Samardenchia, 453 m) s podružnico, v kateri se slovenski propoveduje. Po glavni cesti se pride dalje v zelo raztreseno občino Čižerja (Ciseriis), v kateri se le malo slovenski sliši. Zadnji slovenski zaselek na tej strani je Osijunt (Usiunt) ali Pri logéh (?). V Zatrepih pri Sedigli (Sedilis) ali Cedilih (tako izgovarjajo avstrijski Slovenci) se govori še slovenski, sicer pa je zadnja vas na polovico že pollaščena. Blizu Tarčenta (severozahodno) se nahaja vas Coja Slava, ki je pa že vsa furlanska.

Tarčent stoji že na desni strani Tera in ima za terske Slovence isto važnost, kakor Čedad za nadiške. Iz mesta do postaje sta dobra dva kilometra. Tu se vsedemo na železnico, da prispemo hitreje v najsevernejšo slovensko dolino. Na naši levi ostanejo zanimivi zgodovinski kraji: Tržizem (Tricesimo), a na njegovi zahodni strani Mels in Colloredo, potem Colalto in Buje. Ta poslednji kraj imenujejo Furlani „naše cesarstvo“, ker so v njem še pred kratkim časom cesarsk denar ponarejali in ga potem v Avstriji razpečavali. Med potjo nas zanimajo v prvi vrsti razvaline nekdanj tako slavnega grada Rtna (Artegna), katerega že Pavel Dijakon v svoji zgodovini omenja. Za njim stojé vasi Zornik in Gorjani (Montenars), katere že po svojih imenih svedočijo, da so tudi v njih bivali nekdanj Slovenci. Kmalu dospemo pod Humin (Gemona), ki leži kaj slikovito na položenem obronku.

To starodavno mestece čepi na podnožju Čampona, zadnjega odrastka beneškega sredogorja proti Tilmentu. Od tega so prinesli nekdanji snežniki široko plazovino, pred katero se vzdiga 307 m visoki kucelj. Med tem in Čamponovimi obronki stoji sedmerovrati Humin, ki je okoli in okoli obdan s starinskim zidovjem. Iz te lege sledi, da so vse ulice več ali manj strme in mesto veliki grbi podobno. Ravno pod glavno cerkvijo nas pripelje cesta v to zanimivo, čedno mestece. Vzhodno nad njim stojé razvaline nekdanjega grada „Montefalcone.“ Na huminskem Gradu se vzdigata še vedno dva visoka, štirivoglata stolpa in kljubujeta vsem vremenskim neizgodam. Krasna bela cerkev ima vse polno slik, zlasti imenitno je „člaščenje sv. treh kraljev“ od Pordenona. Krasno slikan je tudi strop cerkve sv. Ivana (iz l. 1533). V srednjem veku je bilo tu imenitno skladišče za blago, ki je

šlo iz Italije v Nemčijo. Ravno na severni strani Humina je cerkvena sv. Agnese, kjer lomijo rudeč mramor „rosso di Gemoni.“ Potem pa se začne Tilmentova dolina stiskati in ko se pripeljemo pod črno obzidje zgodovinsko tako važnega Vencon, nahajamo se že popolnoma med gorami. Ta kraj pač zasluži, da se nekoliko časa pri njem pomudimo.

Vencon, ali Pušja vas (tako jo imenujejo Rezijani) je staro srednjeveško mesto, ustanovljeno zaradi trgovine med Italijo in Nemčijo. Nahaja se v amfiteatralni dolini, ki je obdana na zahodu, severu in vzhodu z golimi vrhunci vapneniških Alp. a proti jugu je prost pogled na Beneško nižino. Mestece obdaja še sedaj dvojno obzidje z jarki pred njim. Če se mu približujemo od železniške postaje, zdi se nam, da imamo „začaran“ kraj pred seboj. Med gostim grmičjem v mestnem jarku cvetó vrtnice, razpadajoče zidovje je čez in čez porasteno z zelišči, travo in pritepenimi rastlinami. Iz prs obranov gledajo murbe, smokve in trta, a na šestereh voglatih stolpih so se ukoreninili raznovrstni grmi, pelin in meta, tako da je ni razpoke, v kateri bi ne tičala ta ali ona korenika.

Skozi južna vrata (vseh jih ima Vencon troje) pridemo v glavno ulico, „Via Nazionale.“ Na levi strani stoji župna cerkev sv. Andreja, krasna gotska zgradba iz XIII. stoletja. Cerkev je posvetil patrijarh Bertrant l. 1338 v družbi deseterih drugih škofov. V prezbiteriju so lepe slike na presno: posvečevanje cerkve in zavetniki vseh podružnic. Izmej slik na platno se odlikujeta posebno dve Kvaljevi: podoba sv. Križa in darovanje Gospodovo. Umetno je izdelan tudi kropilnik z vdolbenimi podobami. Poleg cerkve je mali, s travo porasteni trg z okroglo kapelico, do katere vodi šest stopnic. Okoli nje je okroglo, sedaj zapuščeno pokopališče, katero pokriva visoka trava. In vendar se nahaja tu največja venconska znamenitost: mumije! Te se napravljajo same po sebi v rakvah župnijske cerkve, ki so 1·9 m globoke, 2 m dolge in 1·5 m široke. Vseh jih je dvajset, a le dvanajst jih je sposobnih, da se v njih trupla po naravni poti (zaradi sestave tal) popolnoma posuše; dočim se to v osmerih drugih, ki so bližje cerkvenim stenam, to ne dogaja, menda zato, ker prihaja od zunaj vlaga v rakve. Nekdaj so spadale plemenitim rodovinom; pod stopnicami glavnega altolja je n. pr.

plošča z nadpisom, ki priča, da je onde pokopan šleski vojvoda Boleslav, umrl morda na povratku iz druge križarske vojne l. 1149.

Podobne mumije se napravljajo tudi v podružni cerkvi sv. Katarine na griču blizu Pušje vasi; potem v Špitaliču blizu Humina, v starem samostanu blizu Bona na Nemškem, v Tolozi na Španskem in v Dublinu. Pravijo, da je uzrok temu osušenju mesa in črev vapnenčeva kreda, ali pa plini, ki rodijo v rakvi glive, da izpijejo truplom vso vlago, tako da jim ostanejo le kosti in pergameni podobna koža. Pri nekaterih truplih se ohranijo celo lasje in nohti. To pretvorenje se izvrši približno v jednem letu in trupla tehtajo le 3—6 kil.

V venconski kapeli stoji v polukrogu na nizki zidani klopi k zidu prislonejenih štiriintrideset takih mumij, ki so razen prta okoli ledij popolnoma gole, petero duhovnikov ima še sedaj svoje „kvadrata“ na glavi, kar daje še štrahovitejši pogled. Obrazne črte so ostale skoro nespremenjene, kakoršne so bile pri poslednjem vzdihu, tako da je človeka prav lahko spoznati. (Neka udova je vskliknila, ko je spoznala v mumiji svojega ranjcega moža: „Poglejte tam onega lumpa, ki me je pretepal!“) Tu stoje zdaj v „demokratični vrsti“ bogati in revni, učeni in preprosti, stari in mladi, moški in ženske; (po izkazu je postavljenih osem žensk; večina trupel ima napise imena, stanu in starosti poleg sebe). Tu je na pr. mož visoke, ponosne postave, ki je bil navajen zapovedovati, tam debeluh, podoba oholega bogatina, ki se je ponašal s svojim denarjem. Oni tretji s prebelimi zobmi zdi se, kakor bi se ti hotel rogati, in četrti je nagnjen proti ušesom svoje sosedice, kakor bi jej nekaj šepetal. Med vsemi najimenitnejši pa je grbasti „punkelj“, (il gobo), ki stoji že poltretje stoletje tu. Glava se mu je nagnila na prsa, prsa se vglobila v trebuh, in usta ima široko odprta, kakor bi se smijal ogledovalcem. Nekaterim visi iz ust jezik, kakor odstrižek belkaste kože; drugim se pozna še brada na obrazu, a ženske si zakrivajo sram z razcapanimi robci, katere drže v rmenkastih koščenih rokah. Brrr in hmm! Cerkovnik „nonzolo“, ki nam vse to razkazuje in razklada, tolče s ključi po mumijskih prsih in trebuih, a od njih odmeva, kakor od nenapete bobenske kože. „Vse je votlo“, pripomni smijaje se; „možgani, srce, pluća, jetra — vse je izginilo, le koža in kosti so ostale“

Najstarejšo mumijo so našli l. 1637, najmlajša pa je iz l. 1891. Najbolje ohranjena je ona nekega Cecilija Rieppi-ja najdena l. 1854. Vlada je prepovedala pogrebati v cerkvi, zato ni novejših mumij. Napoleon I. si je bil ogledal te mumije l. 1807 in hotel baje napraviti v Venconu cesarsko pokopališče, a po svojem padu ni imel več priložnosti v to. Izmed imenitnejših gostov so bili še tu cesar Franc I. l. 1819 in cesar Ferdinand l. 1838. Sicer pa prihajajo tujci vsak čas ogledavati si tudi to grozno zbirko, ki navdaja človeka s turobnimi, mrtvaškimi mislimi, da ga mraz spreleta.

nek
leil
Riey

Od stolne cerkve pridemo dalje po glavni ulici do občinske palače. Čez velikanske stopnice se pride do javne ložje po običaju italijanskih mest. Iz omenjene ulice se cepijo na levo in desno ozke, zavite ulice do obokov in grmičja ob mestnem obzidju. Skozi tako ulico se pride do cerkve sv. Ivana, na kateri raste tudi trava, čeravno padajo v njo rudeči in modri žarki skozi pobarvana okna. Od trga proti vzhodu se vleče „Via Santa Catarina“ v smeri tu omenjene cerkvice; a proti severu prispe se do mosta čez penečo Venconaco, ki se izgublja večinoma v svetlobelem grušču, še predno doseže Tilmentovo strugo.

Venconci ljubijo posebno igro z veliko žogo („giuoco“) iz kavčuka, katero mečeta dva igralca v zrak višje, nego so mestne hiše; nasprotnik mora dobro paziti, da jo v zraku odbije, in da na tla ne pade, in jo drugemu v naročje zapodi, drugače izgubi. Poslednji mora vedno za kroglo tekati, ali pa njej nasproti letati ter skušati padajočo žogo zopet v zrak zagnati, naj bi tudi zadela ob veternice kateregakoli okna, ali pa padla na streho bližnje hiše, s katere jo kmalu prineso bosopeti dečki, če sama doli ne pade.

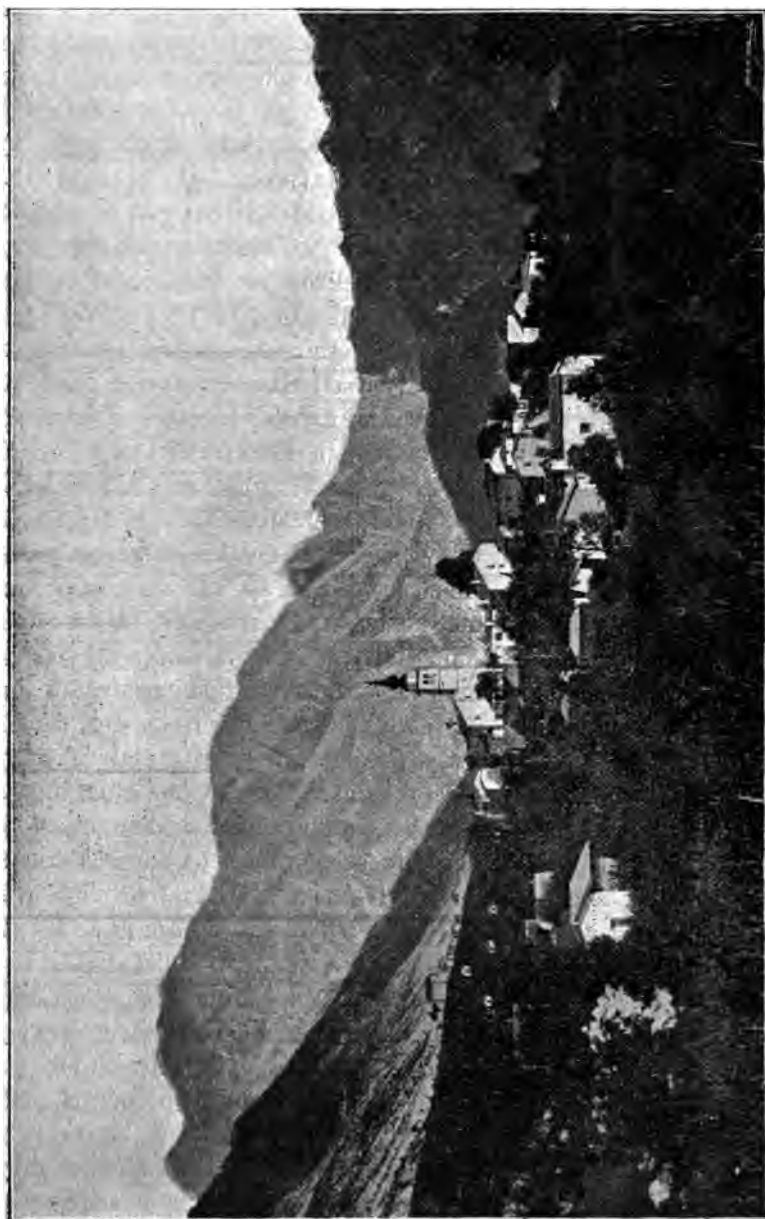
Kmalu nad Venconom opazimo, kako se privije široki Tilment izmed karnijskih gora in vzprejema v svoj naročaj hudomušno Belo (Fella). Pri postaji Piani (Stazione per la Carnia), se odcepi na levo proti zahodu cesta v Karnijo, železnica pa nadaljuje svojo pot čez mostove, skozi predore in galerije proti severu. Izstopivši iz prvega predora, zagledamo ravno pred seboj na nasprotnem bregu Bele, ki priteka tu iz kratke podolžne doline od vzhoda, na nizkem holmcu precej veliko cerkev z dvema zvoni-

koma, okoli nje in pa na desni spodaj v dolini cel kup belih hiš. To je staroslavna Možnica (ital. Moggio, nem. Mosach), nekdanj imenitna benediktinska opatija, katero je ustanovil palatinski grof koroški Kocelj (Chazelo).

Skozi drugi predor nas pripelje železni konj v zelo ozko kotlinico, kjer vgleđamo okoli počrnelega zvonika kakih 130 hiš. To je postaja Resiutta, po slovenski na Beli, čeden in velik trg. Po sredi njega teče precejšna rečica Rezija, čez katero drži 60 m dolgi most s petimi oboki od rezanega kamenja. Za vasjo se zavije vozna pot na strmo rebro, ki se je kakor klin zagvozdilo daleč noter med Belo in Rezijo. Z rebra se spusti potem cesta zopet nizdolu k vodi in sedaj smo že v Reziji. Občinska meja se začenja dobra dva kilometra vzhodno od Bele, pod goro Stavlice. Rezijani imenujejo sami svojo domačijo „Dum Rezija.“

Rezija je kaci 15 km dolga, zemljepisno nič zanimiva, zelo stisnjena dolina z ne prestrmimi pobočji, po sredi katere se vije izpod Kanina prihajajoča in po širokem pródnatem koritu tekoča Rezija. (Rezijani jo imenujejo kar na kratko „Wöda“). Prava dolina je vsa s peskom posuta in neobrasla. Človeška bivališča se nahajajo po malih ravninah in zložnih obrónkih 100—150 m nad dolinsko ravnino. Nad vasmí je še nekoliko obraslega svetá (senožeti in gozdi), potem začenjajo medli in strmi pašniki in nad njimi se vzdigajo popolnoma gola slemená, polna melín in plazov. Zlasti divja in nepristopna je vzhodna podkaninska stran, kjer se vzdigajo górski velikani, kakor škrbasti zobje.

Vsa rezijanska občina ima 112 km² zelo goratega, neplodovitega svetá, na katerem živi sedaj okoli 4000 duš. Cerkveno in politično središče Rezije se imenuje po domače Ravnica („na Ravenci“), ali Travník (Prato di Resia), ki stojí nekako v sredi doline, 8 km vzhodno od Resiutte. Na ravnici je obzidan prostor („centa“) s cerkvijo, farovžem in še dvema, tremi hišami. Ves obzidan prostor ima 75 korakov v premeru. V zidu so štiri vrata proti štirim stranem in oddelkom župnije. Občina se je imenovala do l. 1851. „San Giorgio di Resia“, od tedaj naprej pa samo „Resia“. Župna cerkev ima pet lepih mramornatih oltarjev, štiri podružnice pa vsaka po tri oltarje. Vsi Rezijani se morajo shajati k službi božji v farno cerkev, kjer se berejo tri maše vsako

Rezia s Kaninom v ozadju.

nedejo in vsak praznik čez leto. Kadar pa pade god posvečenja ali pa patrona ene ali druge podružne cerkve, se berete v farni cerkvi zgodaj dve tihi sv. maši, péta farna maša pa je ob najstih v podružnici, kjer je ravno posebni praznik. Vsaka velika maša se poje z leviti; po maši pa je „ofer“ (darovanje denarja na oltar). Pravih vasij ima Rezija štiri, t. j. Po Bjelê ali Sv. Jurij na zahodu Ravnice, Njiva in Ožjak na jugu, Stolvica ali Stolbica (Stolvizza) pa na vzhodu središča. Tu je imelo furlansko planinsko društvo svoj osmi shod dné 15. avgusta 1888. Manjša selišča so še Lipovac (pri Ravnici), Korita (prav v znožju Kanina) in Učja (Volčja) v učejski dolini ob avstrijski meji. Posamezne raztresene hiše so pa tudi še: v Križcih, Zamlinom, Stari mlin, v Kolišči (Calisgo), V gozdi (Gost), v Liščacê (Lisciaza, Lišnjaci?), Pod rušto ali Ruštis (Rusces) in Gospodnica.

Hiše po Reziji so bile poprej zeló nizke in s slamo krite. V njih so imeli obokane kuhinje brez dimnikov. Sedaj pa že zidajo po italijanski navadi visoke, dve do trinadstropne hiše z žlebasto opeko pokrite. Ulice med hišami so zeló ozke, poti prav slabe in štrme, skoro same kozje steze, ker Rezijani vedno le peš hodijo. Po vsi dolini se ne vidi vozá, pa tudi konja ali vola ne.

Sicer pa imajo Rezijani še tudi mnogo takoimenovanih staj, t. j. poletnih bivališč, kjer daleč od vasi in visoko gôri po obrónkih letni čas prebije vsa družina pri svoji živini, in žanje travo ali kosí in nabira praprot za steljo. Na jesen pa se vračajo z živino ter nabrano pičo in steljo zopet v svoje vasi. Na glásu so rezijanska teleta zaradi posebno ukusnega mesá. Važnejše take staje se imenujejo: Lom, Lomič, Kolk, Laški Kolk, Klin, Jamec, Slátina, Hlevac (Clivaz), Črna peč, Ronk, Karnica, Pri tamaru (tamar = pastirsko selišče) itd.

Na Ravnici poneha cesta in potem vodijo le še steze dalje proti vzhodu. Glavna steza prekorači Rezijo pod župno cerkvijo in vodi naravnost v Njivo, potem pa ob potoku Barman navzgor proti jugu. Globoko zarezana dolina Barmanova je očitna priča ledene dobe med rezijanskimi gorami in dokazi, da so eratične skale prišle od „Tjanynowœ hœrœ.“ Menda zaradi njegove divje okolice se spominja Barman v narodnih pripovedkah mnogo bolj pogosto, nego Bela. Malo pred njegovim izvirom se obrne pot

proti jugovzhodu in drži precej strmo k sedlu Karnica navzgor. Pot je s samim gruščem posuta, tako da večkrat nobena stopinja ni trdna.

S te poti se najložje pregleda rezijansko dolino. Vidi se, da je ta še precej široka, in da se iz nje stopnjevito vzdigajo obronki gora, ki jo obdajajo. Nasproti pa se globel ob Volčji ne more imenovati dolina, ker je preveč stisnjena. Kjerkoli je na obronkih kaj bolj položenega in travnatega sveta, povsod se spenja Rezijan s svojo čredo, da ji preskrbi sočnate krme. Središče rezijanskih planin se nahaja na podnožju gora ob izviru Bele in pa na njenem levem bregu. Ker je severno pogorje mnogo višje, zato priteka z njega mnogo več potokov v Belo, kakor pa z južnega.

Tla rezijanske doline so prav malo rodovitna. Rezijani sami pojejo o njih:

Kaj wuna wèrh mi prídowa, ki pawsoród mi wyduwa,

tje tà nu soe polédnowa (pogledava), je má koj skala ano rób.

Tje nútaw dnō mi wyduwa, je má koj wōda ano prod.

Zato se pa morajo Rezijani zelo truditi, če si hočejo kaj pridobiti na nehvaležnih tleh, ki ne rode drugo, kot malo turšice, krompirja, boba, fižola, repe in nekoliko žita. Tisti, ki se ne izselé, da si iščejo po svetu zaslužka, morajo delati neutrudljivo in prenašati vsa bremena, kakor tovarna živina. Skoro vsak hip srečaš ubogo ženo, ki zdihuje pod velikim, morda stot težkim bremenom sena in po vrhu še plete nogavico! In kljubu vsemu temu trpljenju in stradanju ljubijo Rezijani svoj mali „dum.“ Profesor Bandouin pripoveduje o nekem Rezijanu ki je v Ameriki bogat postal, ki pa vedno sanja o svoji domovini, tako da je sinu naročil, naj mu prinese iz nje prsti in vode.

Na pol pota med Njivo in Karnico so „Počivalca“, kjer se ljudje ustavljajo in počivajo pri veliki skali, v katero sta dva križa zasekana. Pripovedka oznanja, da sta se dogovorila dva brata, da tisti ki prispé prvi k tej skali in v njo zareže križ, tistega naj bo planina Karnica. Ta planina je med vsemi rezijanskimi najboljša in pripada k vasi Njiva. Zato se imenujejo tri hiše na sedlu Njivica, kjer se nahaja med stajami kapelica.

S Karnice se začne pot naglo spuščati navzdol, vedno proti jugovzhodu. Tam blizu, le kakih sto korakov pred Barmanovim

drugi
besede
v 11.
1899

in
jako
im
rode

izvirom se obrne pot proti jugovzhodu in drži precej strmo k sedlu Karnice navzgor. Pot je s samim gruščem posuta, tako da večkrat nobena stopinja ni trdna. Na sedlu so tri hiše, potem pa se začne pot naglo spuščati navzdol, vedno proti jugovzhodu. Kakih 100 korakov pod potjo izvira Volčja, kar se lahko že od daleč zapazi. Ob Volčji pa vodi dosti lepa steza, večinoma po produ, deloma pa tudi po strmih pašnikih in gozdih. Ves predel pa je precej jednoličen in hoja kaj dolgočasna. Hribje se stikajo tako, da bi lahko s komolci ob nje dregnil. Kjer je kaj bolj ravnega sveta, nahaja se na njem vse polno staj in senikov. Na jedni sami ravnici stoji 45 takih letovišč, kamor priganjajo Rezi-jani čez poletje svoje kravice.

Čez dve uri hoda se prispe v vasico Volčjo, ki ima 25 čedno zidanih in pobeljenih hiš, med njimi celo dve krčmi! Strehe so pa zgolj lesene, iz desak zbite; tudi kapelica je v vasi. Zadnje koče se imenujejo Polog, potem se pride do Suhega potočka, ki tvori mejo med Italijo in Avstrijo. Čez občinske pašnike „Planja“ in potem čez senožeti „Pusti gozd“ prispe se po dolgi, zelo utrudljivi poti na Žago ob Soči. Po tej poti so nosili pred l. 1866. celo otroke krstit iz Volčje na Srpenico, a pri tem so so dogajale tudi nezgode.

3. Prebivalci.

Jezikovna meja beneških Slovencev se začenja na južni strani Ibane in gre ob potočiču mimo Čente skoro naravnost proti gori Subit 344 m. Potem se drži vozne ceste na Staro goro do C. Muldiaria, tu pa se obrne po hrbtu čez Prešenjski hrib doli do izliva Arbeča v Nadižo. Od nadiškega mosta se vleče po nasprotnem robu gori čez Volovjak okoli Bundiča (Costapararia) na Mladasjena, od tod pa nad Kanaličem (pri mlinu Foran) proti Sv. Lovrencu in po robu navzdol na Pikat (261 m), kakor drži občinska meja med Torjanom in Fojdo. Od Pikata gre nekoliko proti severozahodu pod vasmí Vile (Costalunga) in Podklap proti Poljani, ter dalje ob fojdsko-ahtenski občinski meji do pod Porčinj. Tu se obrne na Čelo (713 m) in drži naravnost proti severozahodu okoli občine Malina in okoli vasi Gorenja Čarneja (pri mlinu na Lanji) na Čaban (476 m), Čukon (536 m) in na Plajul. Od tod se spusti doli v dolino h

Karnahti in gre nekoliko časa ob tej reki navzdol, da obkoli romandolske hiše in pride po sredi Sedigle mimo Patukov in

Njivica na Karnici.

Lukina do Tera nad Menotom. Tu se obrne naravoost proti zahodu nad Šumajami, ob potoku pod Smardečo in dalje ob

občinski meji med Čezerjo in Gorjani ter čez Čampon (764 m) zopet nazaj k Cmoru (Zimor). Ob tem potoku gre navzgor do Kraškega potoka pod zaselki Ovše in Podkras ter Bratini (Frattini), da pride na Kvarnan in sledi potem občinski meji brdsko-huminski do Čamponovega pogorja in po njem do Laneža. Od tod sledi narodnostna meja okrajni čez Muščevo sedlo do Kadina. Tu se začne rezijanska meja, ki vodi na Lavro, čez Rezijo na Stavlico, potem onstran hrbta globoko doli v potok Močila blizu Rakolane, a kmalu zopet nazaj gori na glavni hrbet čez Kosmač, Jutrnico in Sart na Kanin.

Če pregledamo to sedanjo jezikovno črto, spoznamo koj, da se ona vedno bolj nazaj proti goram pomika. Gotovo je namreč, da so nekdej v Možnici, Nemah, Ahtnu, Fojdi itd. slovenski govorili. Marino Sanuto piše v svojem „Itinerario per la Terraferma Veneziana nel 1483“ (Padova 1847, str. 139): „Et fuori di la porta di Civald è una aqua ciamata el Rosimian va nel Nadixon, la qual, ut dicitur, parte la Italia da la Schiavonia; ergo in fin la fin de l' Italia sono stado.“ (Zunaj čedadskih vrat [t. j. sedanja „porta Garibaldi“] je neka voda, Rožman imenovana, izliva se v Nadižo, katera voda deli, kakor se reče, Italijo od Slovenije; torej sem bil prav na koncu Italije). Tu omenjena voda nastane iz torjanske Bistricò in Gušperškega potoka, teče mimo cerkve sv. Ivana, kjer je bil nekdej tudi krstni kamen, bržkone za čedadške Slovence, in deli bročansko predmestje od notranjega mesta. Pesnik Trinko trdi, da se pozna v gorenjem delu Št. Jurja še prav dobro slovenski tip.

Na Czörnigovi etnografični karti (l. 1855) je Čezerje še kot slovenska vas zaznamovana (Tarlán ne več), ravno tako Čarneja, Kanalič in Prapotno, (a na avstrijski strani Dolenje in Rutarji). Od prve je sedaj samo še severni del slovensk, „polovica, nekaj več.“ Dolenja Čarneja se je že pred leti pofurlanila, a vendar se prebivalcem še sedaj pozna, da niso prvotni Furlani, ker besede močno zategujejo in pri izgovarjanju pojejo. Prapotno so pofurlanile laške pridige po l. 1866 (isto velja tudi o Dolenjem in Rutarjih).

V političnem obziru spadajo beneški Slovenci pod pet okrajev, ali prav za prav le pod štiri, ker v Št. Petru

ni nič več okrajnih uradov, kakor so bili pod avstrijsko vlado. ampak so vse prenesli v Čedad.

Vsak okraj se deli na občine („comune“), katere vodi občinski svet („consiglio comunale“) pod predsedstvom župana („sindaco“) in s pomočjo mirovnega sodnika („giudice conciliatore“). Občinski svet upravlja občinsko premoženje, skrbi za nje blagostanje, a župan poroča kraljevim uradom. Kadar je občina prisiljena, si najme uradno usposobljenega in od vlade potrjenega tajnika („secretario“), ki uraduje izključno v italijanskem jeziku.

Šenpeterski okraj šteje osem čisto slovenskih občin :

Št. Peter z vasmi in podobčinami Studenec ali Sarženta, Bečja, Bjarč, Pontjak ali Petjak, Lipa (Tiglio), Barnasin gorenji in dolnji, Polje (Puoje), Kosta, Mečana, Tarpeč, Koreda, Klinjé (Clenia), Ažla, Pri mostu, Barnas gorenji in dolnji, Navkula in Bundič.

Št. Lenart (Sv. Ljenart) ali Podutana: Mjersa doljenja in gorenja, Škrutovo, Ošnje, Hrastovlje, Hlasta, Groblja, Poštak, Črnica, Dolenjane, Kozica (Kosca), Stara gora, Jajnik (Jagnjed?), Utana (Altana), Selica (Sevce), Jesenje, Pičič Ušivica, Jezica (Ješića), Kravar in Češnje.

Srednje, Podsrednje, Trbilj (Tarbí) spodnji in gorenji, Črnetič, Preserje, Vrh (Varh), Melina, Klinac, Gnjidovica, Polica, Podgora, Oblica, Zaligoj, Ravne in Duge.

Grmek (Garmak) veliki in mali, Platac, Kanalac, Lesa, Hlodiči, Brdo (Bardo) gorenje in dolenje, Selice, Topolovo (Tapoluove), Zverinac, Slapovik, Rbida (Arbida), Hostne, Podlaka, Lombaj, Rukin ali Zaločila in Malinsko.

Dreka gorenja in doljenja, Laze, Brnki ali Brnjak, Kras, Ovšje brdo ali Očnebrdo (Oznebrida), Trušnje, Peternel, Obzanke, Pacuh, Debenje (Obenetto), Zavrt, Skale, Prapotnica (Praponca), Klobučarji, Breg, Kraj, Coder (Cuoder) in Trink.*

Sovodnja, Blažin, Brdica gorenja in doljenja, Trčmun, Gabrovica, Čeplesišča, Polava, Jelina, Duš, Mašeri (Masseris),

*) Priimki šenpeterskih Slovencev se vedno vjemajo z imeni vasi, n. pr. Dreščak, Praprotnik, Krajnik, Trinko, Bernik, Trušnik, Brežan; t. j. prebivalec iz Drenke, Prapotna, Kraja, Trinkov, Brnkov, Trušna, Brega ali Brezja. To spominja še na staroslovanske zadruge.

Pečnjé, Strmica, Brdica gorenja in doljenja, Atovíca, Čabaj, Lozac in Matajor.

Ronac (Rodda, Rodna?), Tončič, Butara, Osijak, Klavora, Vodnjak, Bižont, Domeniž, Zejac, Skubin, Brišča, Malin, Bročana, Podbonesec, Lindar, Log, Marsin dolenji (Juretič, Počera), Marsin gorenji (Brdo, Jereb, Medved, Obala), Pero-vica in Štupica.

Tarčét, Landar ali Spaše, Kras, Bjača, Španjut, Puler, Vrh (Špignon). Ofjan (Pegliano), Kolesa, Kocjančiči, Laze, Ščigla, Podvarišče, Špehonja, Arbeč, Zapotok, Gorenja vas, Kal (Calla) in Črni vrh.

V tarčetskem okraju so tri slovenske občine:

Platišča (Plastišča), Prosnid (Prossenico), Brezje, Srednjebrdo, Tipana (Tajpana): Kosi, Novaki, Berovi in Vočaci; Viskorša (Skorša) gorenja in doljenja, Karnahata, Javor, Debelež.

Brdo (Bardo), Mihoti; Ter (Predelež), Podbrdo (Cesariis), Mevkiči, Njivice; Muzac; Bela, Šimci; Zavrh (Villanuova): Dolina, Zajama in Funti.

Čižerja ali Čezerije ima sledeča slovenska sela:

Osijunt (Usiunt), Sedigla gorenja ali Cedila (Zatrepi), Štela ali Štele, Borjanci, Mala Mežerija in Smardeča ali Smardenča.

Mešana občina v tarčetskem okraju je pa:

Neme ali Nieme s slovenskimi seli: Romandol, Vizont (Bezont), Tamar; Krnice (Karnice, Montediprato); Čarneja gorenja, Podbreg, Dobje.

V čedadskem okraju so mešane občine:

Ahtan: Malina, Šalandi, Kanceljeri; Subit; Porčinj in Podrata.

Fojda (Bukovje) s slovenskimi seli: Podklap, Juretiči, Gradiškuta, Na ravne (Costapiana), Grmusce ali Grmešica (Stremiz); Čanebla ali Čjanebola; Podcerkev, Pedroza in Vile (Costalunga).

Torjan (Torreano) s slovenskimi seli: Derijan (Reant) in Mažerole.

Prapotno s slovenskimi seli: Ibana, Britof, Brišče, Budigoj, Košoni; Fradél ali Frdjél, Srednje, Sélica; Tejé ali

Tijé, Čela, Skvarča, Trčmun; Pripotišče, Sv. trije kralji, Podrskjé (Pozesco), Šubici, Bordoni, Salamanti, Podklanec; Oborče, Markolini, Kodermaci, Brda in Kovačevica.

V huminskem okraju je mešana občina Gorjani (Montenars) s slovenskimi seli: Breg (Brjeh), Škarbani (Sgarban); Flipan ali Feplan, Fepljan (po izgovoru avstrijskih Slovencev): Bratini, Ovše (Cretto) in Podkras (Socretto).

V možniškem okraju je čisto slovenska občina Rezija.

Po zadnjih dveh številenjih so imele čisto slovenske občine (Čezerije vštévši) sledeče prebivalstvo:

	1881	1895
Št. Peter	3182	3625
Št. Lenart	2382	2800
Srednje	1710	1895
Grmek	1560	1780
Dreka	1278	1970
Sovodnje	2017	2202
Ronac	1592	1800
Tarčet	1900	2107
Platišča	2800	3139
Brdo	2318	2546
Čezerije	3242	3887
Rezija	3703	4027
Vkupno	27.684	31.778

Koliko Slovencev se nahaja po mešanih županijah, to je kaj težko določiti, ker italijanska „anagrafe“ ne pozna razlike po jeziku. Že med slovenskimi občinami živi mnogo Italijanov, n. pr. v ženskem izobraževališču v Št. Petru, učitelji, učiteljice, občinski tajniki in vsa legija finančne straže. O prapotskeji županiji pač vemo, da živi v njej do 1800 Slovencev, ne gledé na one stare ljudi, ki še znajo slovenski. Ranjki Štefan Kocjančič je računal,*) da živi v nemski in ahtenski fari $\frac{1}{4}$, v tarčetski $\frac{2}{3}$, v fojdski in kampiljski pa $\frac{1}{2}$ Slovencev. Toda te številke se nanašajo na l. 1850 in že davno niso več resnične. Gospod Trinko računa, da živi še kakih 9000 Slovencev po vseh mešanih občinah in trdi,

*) Od Beneških Slovencev, Arkiv za povj. jugosl. III., in Slovenska Bčela 1853.

da se njih število ne krči, ampak po naravnem potu še množi. (Slov. prehled, 1899, str. 226).

Kljubu temu mora nepristransk opazovalec priznati, da beneški Slovenci dan za dnevom pešajo in se izgublajo. „Med prvimi uzroki je ta, da premalo občujejo z avstrijskimi Slovenci, a da so nasprotno v vedni dotiki s tujim življem, brez katerega jim ni moč lahko živeti. Čedad, Videm, Tarčent in drugi laški trgi so vedno polni Slovencev (posebno Čedad ob četrtkih in sobotah), in to zaradi kupčije ter drugih vsakojakih poslov in potreb. V tem občevanju se rabi samo furlanščina, ker Lah ni skoro nikoli slovenščine zmožen, pa saj je tudi ne potrebuje, ker se Slovenec prav lahko in spretno privadi furlanščini, a italijanščini še bolje, nego Furlani sami. Vsa Beneška Slovenija visi na italijansko stran: vode teko v Italijo, vse ceste vodijo med Lahe, javne koristi jo vlečejo k Italiji, a občevanje z ostalimi Slovenci je večinoma zneroke. In beneški Slovenci niti med seboj ne občujejo: šenpeterski ne s tarčinskimi, in ti zopet ne z Rezjani, ker jih nič skupaj ne veže in se celo v narečju znatno razločujejo.“

„Vendar so te razmere tako stare, kakor so stari Slovenci na Beneškem, in vse to bi jih ne poitalijančilo tako lahko, da se ni vlada poprijela drugega sredstva. Sedaj vsiljujejo italijanščino mlademu zarodu po šolah, katerih je vlada povsodi dosti odprla, l. 1897 še celo v pogorski vasi Črni vrh. Učni jezik, knjige in večinoma tudi učitelji in učiteljice: vse skupaj je italijansko; slovenščina (kakor tudi furlanščina) je absolutno prepovedana in učitelj ne sme slovenske besede izpregovoriti s svojim učencem. Sicer pa je šolstvo v Italiji še le v povojih. Obligatno obiskavanje šole traja le od 6—9 leta, a počitnice cele tri mesece, tako da mladina že sproti pozabi, kar se je naučila v devetih mesecih. Da se Slovenci tako počasi poitalijančujejo, temu je uzrok slabo šolstvo, katero so v Italiji kar v naglici oživotvorili, in pa nezadostna omika učiteljev; (to priznavajo Italijani sami). Zato se je izrazil višji šolski nadzornik, da bo treba proti Slovincem napeti druge strune in med njimi šolstvo preustrojiti.

„Pomisli, dragi bralec! Naš paglavec v šestem letu svojega življenja stopi kot redni slušatelj — na ljudsko univerzo, kjer

mora ostati postavno tri leta. Učiteljica ga posadi v klop in ga prične takoj obdelovati s pristno toskanščino, kakor da bi se bil otrok rodil in vzrastel tam kje med Sieno in Florencijo. A drobni učenec, kateremu se ni doslej nikoli sanjalo o drugem jeziku, kakor o domači slovenščini, buli in zija v učiteljico nekako tako, kakor telič, če mu pride kaj nenavadnega pred debele oči. Za Boga milega! Kaj se more izučiti, če niti učiteljice ne razume? Najprej bi moral postati zmožen povsem tujega mu jezika, potem šele bi se iz knjig navadil kaj drugega. Je-li to mogoče v treh letih?

„Kdor po dovršenih ljudskih šolah namerja nadaljevati študije, ali kdor samo želi izučiti se laščine in računstva za svojo potrebo, ta se vpiše kar iz početka na meščanske šole v Čedadu ali pa v Vidmu, dobro vedoč, da z domačimi nikamor ne pride. K nadaljevanju služijo učiteljskim kandidatinjam normalke v Šenpetru, katere je vlada ravno tu ustanovila z očitnim namenom da bi poitalijančila ljudstvo.

„Dijakom so na razpolago gimnazija in nižje tehniške šole v Čedadu, v Vidmu pa dve popolni gimnaziji z licejem ter višje tehniške šole. Izmed dveh gimnaziji videmskih je jedna vladna, druga zasebna nadškofovska, združena z bogoslovskim semeniščem. Na tej zadnji se šola največ Slovencev (sedaj kakih 25) in sicer vsi taki, ki mislijo nadaljevati z bogoslovjem, dasi jih imamo tudi več, ki so dovršili osmo v semenišču, a potem to ali ono fakulteto na podovanskem vseučilišču, in so sedaj v odličnih državnih službah.

„Zanimivo je to, da je več ženskih, ki znajo čitati, nego moških. Ženske se učé same med seboj. Učna knjiga jim je slovenski molitvenik. Njim je največ do tega, da morejo priti „h máš,“ z molitvenikom, dočim se moški zato ne menijo. Sicer pa rade čitajo tudi druge primerne slovenske knjige. Žal, da jih imajo malo in da jim jih malokdo preskrbuje!

Še najmanj se iznarodujejo šenpeterski Slovenci, a najbolj pa tarčetski, spadajoči pod župnije Gorjani, Tarčet, Neme, Ahtan in Kampelj, pod katere spada še mnogo slovenskih vasij. Pred kakimi štiridesetimi leti se je še v vseh cerkvah teh vasij propovedavalo, mladino podučevalo in molilo le v slovenskem jeziku, a dandanes najde slovenščina svoje zavetje le še v dru-

žinah. Pa tudi te se polagoma odtujujejo pod vplivom mladega naraščaja. Pričele so se potujčevati duhovnije, ki so bile najbolj v dotiki z laškim življem, na pr. Flipan, Hoja (Coja), Štele, Smrdeče, Čezerje, Sedigla, Karnice, Čarneja, Vizont, Zavrh, Brdo, Viškorša, Tajpana (o poslednjem času hudo prizadeta), Malina, Porčinj, Podrata, Podcerkev itd. (v zadnjih štirih se manj pollaščuje). Da, prišla je vrsta celo na Platišča. Meseca novembra 1890 je prišel v imenovan kraj duhovnik, ki je bil sicer po rodu Slovenec in je tudi slovenski govoril, a je vendar v cerkvi vse le v furlanščini opravljal. In celo v Prosnidu so že delali na to, naj bi prišel za duhovnika kak boječ Slovenec, ali pa še celo zaljubljenec v jedino zveličavno laško omiko.*)

Gotovo je, da mnogo italijanskih duhovnikov, posebno ob jezikovni meji, mrzi slovenski jezik in slovenski živelj. Ljudstvo pa se ne zaveda in molči k vsemu. Če se pa kdo vendar le oglasi, ga zagrizeni nasprotniki pitajo z nevednežem in nemirnežem, in ker ima le malo somišljenikov, ne more ničesar opraviti. Nekateri molčijo, češ, da bi jih bilo sram, ako bi drugi izvedeli, da ne znajo furlanščine; drugi pa se s svojo furlanščino naravnost bahajo, tako da imajo potujčevalci prosto roko.

„Kakor povsod, tako vplivajo tudi na Beneškem najbolj duhovniki na prosto ljudstvo. Oni bi bili torej najbolj poklicani širiti narodno omiko; ali najpoprej se morajo njim oči odpreti. Kako naj širijo med ljudstvom narodno zavest, ako se sami ne zavedajo? Vzgojeni so italijanski in niti ne sanjajo, ako izvzamemo tri, štiri o avstrijskih Slovencih, o njih delovanju in slovstvu, ker od njih ničesar ne potrebujejo. In še tisti duhovniki, ki hočejo biti Slovenci, zavedajo se svoje narodnosti zelo malo. Slovensk časnik ali knjiga, je tudi v tem krogu le bela vrana. Evangelje se kar iz „misala“ sproti prevaja, akoravno imamo Slovenci dosti cerkvenih knjig na razpolago, in pridige se učé le po italijanskih knjigah, tako da kar mrgoli italijanizmov. Sicer pa je beneško duhovstvo na mnogo nižji stopinji omike od avstrijskega, kakor je v obče znano. Mnogi duhovniki se pokmetijo, da skrbé bolj za svoja polja in vinograde, kakor pa za izročén jim narod. Tako je večinoma vse starejše duhovstvo.“

*) Slovenski jezik v cerkvah po Beneški Sloveniji, dopis iz Beneške Slovenije v »Novi Soči« z dne 2. marca, 1891, št. 12, podpisan »Beneški Slovenec.«

„Kaj pa še le tam, kjer služijo rojeni Italijani za duševne pastirje! Ti so pravi politični emisarji, učitelji zveličalne toskanščine. V neki vasi so ljudje sami prosili: „Ne pošiljajte nam tega gospoda, mi ga ne razumemo!“ Ali vse zastonj; prišel je in zgodilo se je, da je laški svečenik bolnika najprej obhajal ter ga dejal v sv. olje. Na to pa je šel klicat svojega slovenskega tovariša na pomoč, da bi ta prišel bolnika prašat, ali se želi tudi izpovedati. „Se ve dá“, je rekla ženica; „sam Bog vas je prinesel.“ Ko se je to izvedelo, se je laški duhovnik oblastno odrezal: „E un cas“ (to je posamezen slučaj). Drugi Italijani mislijo, da ni treba slovenskih duhovnikov, ker znajo vsi Benečani furlanski: „E, san pur furlan!“ Kako: ali tudi starci, ženice in otroci, ki ne gredó nič po svetu? Primerilo se je celo, da je hotel primorski Italijan posetiti videmski grad in prašal tam stoječega italijanskega vojaka, če je to dovoljeno. A vojak mu je slovenski odgovoril, da ga ne razume in naj praša stražnega poveljnika. Mislite si, kak obraz je naredil naš Italijan, ki je slovenščino razumel!

„Izgovarjajo se, da manjka slovenskih duhovnikov. Zakaj pa služi kakih deset Slovencev po laških duhovnijah? Ali zakaj pa dovoljujejo Slovincem prestopiti v goriško in tržaško škofijo, če jih doma potrebujejo? Zakaj se v videmskem semenišču, katero šteje tudi mnogo Slovencev, ne uči bolj obsežno slovenski jezik, da bi se mu lahko tudi Furlani priučili, kakor marsikater furlansk duhovnik v Gorici? Pa seveda, take duhovnike bi koj v časnike dali in po njih udrihali, da so „panslavisti“ in nevarni italijanski narodnosti.“*)

Nekateri rodoljubni gospodje so pač že poskušali, na višjih mestih tudi za Slovence kaj doseči. Advokat Podreka je na pr. predlagal v svoji „Slavia Italiana“, da bi morala že politična modrost Italijo siliti, da si ohrani Slovence, češ, da jih bo lahko kedaj porabila kot ogleduhe proti Avstriji. Njegova knjiga je zanimala celo samega ministra prosvete v Rimu, in iz pisma, katero je pisal avktorju, se je dalo sklepati, da misli kaj storiti za beneške Slovence. Druga nada jim je zasvetila, ko se je italijanski prestolonaslednik l. 1896 poročil s črnogorsko kneginjo

*) Soča, 1884, št. 39; Sl. Narod, 1887 št. 247.

Heleno. Ali vse to so bile le vroče želje in italijanska vlada dela z vso silo na poitalijančenje Benečanov.

„Ti si sami ne znajo in ne morejo pomagati do zavednosti. Treba je, da jih prav avstrijski Slovenci na kak način zganejo, na pr. s kako etnografsko knjižico o celem slovenskem narodu, iz katere naj bi spoznali, kdo da so Slovenci, kakošno književnost in ustanove da imajo, ter da tudi Benečani k njim pripadajo. Treba je skrbeti tudi za razširjenje drugih koristnih knjig, zlasti onih družbe sv. Mohorja. Ljudstvo prav rado čita, če le dobi kako lahko umljivo knjigo v roke. Ker italijanščine sploh ne razume, zato se tudi ne more posluževati italijanskih knjig. V šolah se res naučé italijanski čitati, ali ko stopijo iz njih, se pa s časom zopet odvadijo. Vsled tega ne bo moglo nikdar napredovati, ako ne pride na kakov način do slovenskih knjig. Največ slovenskih knjig na Beneškem je molitvenikov, in sicer skoro izključljivo v ženskih rokah.“

Sedaj so že skoro vsi slovenski bogoslovci v Vidmu člani družbe sv. Mohorja. To je dober začetek, ali vendar še vse premalo. Leta 1896 je štela ta družba v videmski nadškofiji 167 članov (med temi 125 neduhovnikov); l. 1897: 209; a l. 1898: 164, in l. 1899 zopet le 197 udov. Naša družba bi bila lahko pri Benečanih mnogo bolj razširjena in potem bi zares tudi kaj koristila. Kakor je rečeno, veselja do čitanja med prostim ljudstvom ne manjka, samo primernih knjig ni.

Ali kakor hitro so začutili Italijani, da se širijo med Benečani slovenske knjige, začeli so se jim lasje ježiti in zagnali so velikansk krik po vseh svojih listih, zlasti v florentinskem „Nazione“ in videmskem „Friuli“ (začetkom l. 1898) pod naslovom „Un' agitazione antinazionale in Italia“, ter „La propaganda panslavista.“ Prvi pripoveduje, da je našel v šentlenarski dolini „cele biblioteke slovenskih knjig, ki so kakor nalašč pisane za te gorjance, zelo praktične zaradi različnosti berila, in pisane v lahkem, jasnem in poljudnem slogu.“ Potem toži o nedostatnosti italijanskih šol in nesposobnosti italijanskih učiteljev; o tuji pomoči, katero dobivajo Benečani od sosednjih Slovencev, da se nahaja v vsakem župnišču goriška „Soča“ in da je vse to nevarna protinarodna agitacija ob vzhodni meji italijanske kraljevine. Slednjič kliče vlado in posameznike na

pomoč, „naj dajo Slovencem protistrupa“, t. j. naj jih poitalijančijo. Na take pozive je začela vlada nabirati italijanske knjige in jih na tisoče (zlasti molitvenikov) pošiljati med beneške Slovence.

Kakor že omenjeno, imajo šenpeterski Slovenci sedaj komisarjat, preturo (okrajno sodnijo) in druge okrajne urade v Čedadu; za milost so jim pustili le še notarjat in — davkarijo. Uraduje se, seveda, povsodi izključno le italijanski. Radi tega se pa ne manjka neprilik. Tako je na pr. nek čedadski pretor, ki je hotel posebno originalno bistroumen biti, pretil z ječo vsakemu Slovincu, ki ni znal laški, češ: ti si Italijan in bi moral znati italijanski; molčiš le zaradi tega, ker nočeš sodniku povedati resnice! Stalnega, uradno določenega tolmača ni, in Slovenec pomagaj si, kakor moreš in hočeš; prvo pa je, da plačaš!

V cerkvenem obziru so Slovenci razdeljeni (brez Režije) na sledečih dvanajstero župnij, od katerih je pet čisto slovenskih: Sv. Peter (10.000 duš), Sv. Lenart (6500 duš), M. D. Dreška (preko 2000 duš), Stara gora in Praprotno; a pomešanih je sedem: Preštint (Prestento), Kampelj, Fojda, Ahten, Neme, Tarčent in Gorjani. Šenpeterske podružnice z lastnimi duhovniki se nahajajo v Ažli, Gorenjem Barnasu, Marsinu, Sovodnjem, Klinjeh, Matajorju, Pečnjem, Trčmunu, Briščih, Roncu, Sarženti, Bjačah, Pontjaku, Lazih, Landarju, Arbeču in Dolenjem Barnasu. Šentlenartska župnija ima podružnice pri Kravarju, v Lesi, na Srednjem, v Oblici, Trbilju, Kózici in Topolovem. Pod Staro goro spadajo Čela in Teje. Prapotska fara ima svojo kapelanijo pri Kodermacih. Pod Fojdo spadata podružnici v Podklapu in Čaneboli; pod Preštint v Mažerolah, a pod Čampe ali Kampelj Podcerkev. Ahtenske podružnice se nahajajo med Slovenci v Malini, Porčinju, Subitu, Prosnidu, Platiščih in Brezju. Pod Neme spadajo kapelanije: Tarlan (ima tudi Slovence), Vizont, Viskorša, Karnice, Čarneja gorenja in Tajpana. Tarčetska župnija ima med Slovenci podružnice v Brdu, Štelah, Smardeči in Čezerjah, a gorjanska v Flipanu. Rezijska župnija nima nič podružnic, nego kapelani ekskurirajo k raznim cerkvam. Kadar je „pri fari“ obhod, pridejo kolikor morejo vsi kapelani v to cerkev in azistujejo župniku pri sv. opravi. Ljudstvo poje z ganljivo pobožnostjo svoje stare, cerkveno-resne pesmi v slovenskem je-

ziku, posluša slovenski evangelij in slovensko propoved ter izmoli svoje očenaše.

„Pri vsaki podružnici je vsako nedeljo cerkveno opravilo in kaplani imajo le malo kaj opraviti pri fari. Podružničarji skrbijo tudi vsak za svojo cerkev in niso obvezani pripomagati k gradbi župne cerkve, ako tega ne storijo prostovoljno. Šenpeterska je res potrebna korenite preuredbe in razširitve. Za njo je sicer pripravljenega že mnogo gradiva, ali stara cerkev še sedaj ponižno čepi med obdelanim kamenjem in nagromadeno opeko, čakaje ugodnejših časov. Podružničarji bi gotovo in še veliko pripomogli k gradbi nove župne cerkve, toda čakajo, da Šenpeterčani sami začno in dober vzgled dadó. Bog ve, do kedaj bodo še čakali!

Kar se tiče duhovskih razmer, velja med beneškimi Slovenci še stara cerkvena uredba: župnik je redni dušni pastir vse svoje obsežne fare, vsi drugi duhovniki so le kapelani (ekspoziti), ki morajo ob večjih praznikih k farni službi božji prihajati; doma imajo le zgodnje maše, popoldne pa kake molitve. Kapelane si župnik sam voli in jih svojevoljno prestavlja. Izobrazajo se v nadškofijskem semenišču v Vidmu, kjer dovršujejo vse svoje srednje in višje šole. Sploh pa se trdi, da je njih bogoslovsko znanje jednostransko in pomanjkljivo. Duhovnik se obrne sredi maše proti ljudstvu, vzame misal v roke, prav kakor drugod po Slovenskem pred Trubarjevim časom, in tolmači ljudstvu sv. evangelje pol slovenski, pol laški, tako da ljudstvo malo razume in se njegov jezik vedno bolj pači. Za latinsko besedo „epulo“ (potratnik) se lahko sliši beneški prevod „apulón“; za „iter faciens“ = an delavec te poti itd. Le malo je duhovnikov, ki dobivajo slovenskih knjig in se po teh izobrazajo.*)

Beneški Slovenci so tudi zelo pobožni in katoliški cerkvi odkritosrčno udani. Duhovniki so pa tudi znali cerkev popularizirati, utisniti jej čisto naroden značaj. Ljudje se čutijo v cerkvi kot doma, razgovarjajo se celo domače z mežnarjem in duhovnikom, poprašujejo jih glasno in delajo svoje opazke k pridigam na pr. zakaj noče duhovnik maše peti, nego jo le tiho bere.

Duhovnik opravlja v cerkvi prav po domače sveta opravila: povrh navadne obleke si obleče kazulo in štolo, sedi pred altarjem

Slovenec, I. 1878, list 134—135.

razgovorje med cerkvi in ljudstvom, cerkvenikom in duhovnikom

besedni material

na stolici iz navadne slame pleteni, ljudstvo pa sedi ali čepi na golih tleh in prepeva sv. pesni. Gospod Podreka pripoveduje, da ko so 29. junija 1885 popoldne v Šenpetru javno plesali svoj narodni ples „Slavjanka“ po glasu „ziguzejne“ (neke vrste gosli) in ko so zaslišali zvon Ave Marijo zvoniti, da so kar vsi plesalci, godci in gledalci na kolena padli in svojo pobožnost opravili.

Svoje duhovnike globoko spoštujejo in lepo skrbé za nje, saj duhovnik jim je vse. V novejšem času pa je začela tudi pobožnost že tu pa tam pešati. Gledé npravnosti se ne more veliko očitati našemu ljudstvu. Število nezakonskih porodov je kaj neznatno. Razvade in pokvarjenost prihajajo v deželo navadno le po vojaki in začasnih selivci, kateri se pa, ko stalno doma ostanejo, zopet na boljše obrnejo. Za javni red v celem okraju skrbi peščica orožnikov („carabinieri“), menda petorica v Šenpetru, a še ti gotovo nimajo nikoder manj situosti, kot med dobrodušnimi Slovenci. O tatvinah se malo sliši, kriminalni slučaji so redki; najnavadnejši pa so prestopki.

Zanimivo je to, da se rabi slovenščina tudi pri krstnem obredu za vsa vprašanja krščencu ter za oče naš in vero. Še večja posebnost je ta, da kadar duhovnik obhaja vernika, izgovarja besede: Domine, non sum dignus, etc. slovenski tako-le: „Gaspuod, jest nėsán uriédan, de stópiš pod mojò striého, pa ràci 'no samó besjédo, an ozdrávjena bo mojà duša.“

„Vse petje v cerkvi je slovensko, ako izvzamemo slovesne latinske maše in „tantum ergo“ pri blagoslovu. Pojejo tudi pri tihi maši. Mimo navadnega petja imajo tudi posebnih pesmij za božič, za veliko noč in za druge prilike. Poje pa hnadoma vse ljudstvo z veliko pobožnostjo in s pravim čutom. Napevi so sploh preprosti, počasni in strogo cerkvenega duha. Človek, ki ni vaje takemu petju, nehoté ostane presenečen, kadar je sliši. Pomislite: mešani zbor, broječ po več sto glasov, od najvišjih delikatno se prelivajočih ženskih in otroških glasov, v vseh gradacijah, barvah in nijansah, do najmogočnejših basov, vse lepo zlito v popolno soglasje, brez pretiranja in kričanja, skoro bi rekel polglasno, in vse z znakom lehke, mirno v dušo vejoče otožnosti! Človek mora biti res kamenitega srca, če ne občuti močnega vpliva tega petja.

„Beneški Slovenci bivajo po malih, skromnih vaseh, s priprostitimi in jednoličnimi hišami, ki so sicer trdno zidane in z

opeko („korci“) krite, a ne posebno lepe, osobito v gorah ne. Res pa je tudi, da ne primanjkuje tu pa tam lepih izjem, katere se posebno v zadnjem času prav pridno množe. Sicer pa, kaj se hoče, kaj se more zahtevati od siromašnih ratarjev, ki so ves božji dan na polju, po travnikih in pašnikih, in samo čez noč prihajajo počivat pod svoje dedne krove; kaj se hoče pričakovati od ljudstva brez pripomočkov za oliko, brez spodbujanja do napredka, na katero nihče ne misli drugače, kot da vestno plačuje obilne davke?“

„Šenpeterski Slovenci so sploh velike, gibčne postave, čili korenjaki, da jih je veselje gledati. Državi dajejo najlepših in k temu še prav umnih, pokornih vojakov. Zdrave, belo-rdeče barve, s sivimi ali modrimi očmi, kažejo takoj, da so istega plemena in pokolenje z avstrijskimi Slovenci. Vztrajni in trpežni med vsakojakimi težavami in telesnimi napor, se krepko in pravilno razvijajo, dasi jih mnogokrat sključi preobilni in čezmerni trud, ter jim pokvari sicer lepe poteze obličja. Ves dan na polju, pod solncem, na dežju, v vročini, v mrazu trudeči se ne morejo imeti gibčnega kretanja, a ravno na ta način se lahko vsemu privadijo in si utrdijo zdravje. K temu pripomorejo še ugodno podnebje, dober zrak, izvrstne vode, zdrava in tečna hrana in pa tudi domače vino (kisli „cividin“), katerega si radi privoščijo — saj jim ga je tudi treba, zlasti o poletni vročini. Zdravnikov sploh ne potrebujejo, ker razen posebnih slučajev se znajo zdraviti sami z domačimi rastlinami in vsakojakimi zelišči, med katerimi zavzema odlično mesto zlasti košutnikova (encjanova) korenina. Tako dosežejo lepo starost, moški kakor ženske. Značilno je, da med njimi ni sledu po Furlanskem tako zelo razširjene „pelagre“, katero prouzročuje pomanjkanje zdrave hrane.

„Kakor vsi drugi Slovenci, so tudi oni gostoljubni. Značaja so v obče veselega, in kadar so posebno dobre volje, postanejo celo dovtipni. Njih mnogovrstna, tako različna in vendar slikovita deželica vpliva mnogo in sicer dobrodejno na njih duševni razvoj. Sploh so jako bistrega uma in dobrega srca. Njih gostoljubnost je obče znana. Tujec, ki zaide med nje, je povsod z veseljem sprejet, če ne vzbuja posebnega nezaupanja. Celó takim postrežejo, katerih ne vidijo baš radi, na pr. finančnim stražnikom, ali sodnim biričem, izterjevalcem davka itd.

„Beneški Slovenci so povsem mirni, pohlevni, svoji usodi, ki ni bogme najugodnejša, rekel bi, fatalistično udani. Ne-zadovoljnežev ni med njimi, ker ne poznajo velikih potreb. Če plačajo svoje davke o pravem času in si preskrbijo, kar je ne-izogibno potrebnega, so povsem zadovoljni. O novotarijah se jim ne sanja, in zato ne more dobiti socijalizem med njimi ugodnega torišča. Razburjajo se poredkoma. Če jih jeza zgrabi, utegnejo se prav pošteno skregati in pozvati na dan še „devét an devet-desét hudiču“, a do pretepa, nasilstev in telesnega poškodovanja ne pride skoraj nikoli. Očitajo in zdenejo si vsega, kar jim strast in razburjena fantazija narekata, in če treba, ti še pest pokažejo, a kmalu jenja ropotanje, jeza pade in — in mirna Bosna! Po burji, ali pa če ima burja svoj epilog na sodišču, po tožbi, so zopet dobri prijatelji. Če treba, gredo takoj skupaj pit, in skoro bi se zopet razburili, kadar treba račun plačati, ker jeden ne pusti drugemu trošiti.

Beneški Slovenci ljubijo neizmerno ono peščico zemlje, katero nazivljejo po raznih krajih s peterimi izrazi: ognjišče, dom, domovina, očetnjava in „naša dežela.“ Koderkoli hodi beneški Slovenec — in on, pride daleč po svetu — povsodi poje tudi hvalo in slavo „deželi svoji.“ Ponosen je na svoje gore, doline, ceste (in to po pravici), denar itd. „Po naše se reče lieuš“ (lepši) zavrne te celo benešk duhovnik, ako se v svojem jeziku okorno izraziš. S takim ponosom jih navdaja zlasti italijanski denar, ki ima popolno vrednostno veljavo, a pri našem se izgublja v Italiji skoro 25 %. „Naše kraljestvo, naš kralj — so že bojš, kakor pa vaš „jinemšk“ denar in „jinemšk cesar“, se prevzetno bahajo Benečani. Potem jih je opojila še tako hvalisana „libertàt“ (sloboda), a o velikanskih davkih pa kar molčijo. Sploh je samohvalje vprav karakteristično za beneške Slovence. Prav zato je prišla „beneška hvala“ v pregovor na Tolminskem. Prav iz baharije izvira tudi medsebojno zmerjanje: dolinci ob Nadiži so „žabarji“, gorjanci (zlasti v občini Mjersi) pa „lesnikarji.“

Ta ljubezen do „svoje dežele“ pa ima tudi svoje zgodovinsko opravičene korenine. Že beneška republika je poverila obrambo svoje severovzhodne meje Slovincem, („ob praeservationem gentium barbarorum“). Vedela je dobro, da mora živeti v slogi in miru z ljudmi ob sovražnih mejah, da si mora pridobiti njih srca in

udanost, da jo v najkritičnejših momentih ne popuste in ne uskočijo v nasproten tabor. Beneška republika je pustila in še celo potrdila Slovincem njih stare privilegije v javnem življenju in v cerkvi. Ona se ni prav nič vtikala v njih notranje razmere in dala jim je še celo novih privilegij. Vsled teh so bili prosti mnogih davkov, kakor bomo videli v zgodovinskem delu, in vsakdo ve, kako je ljudstvo občutljivo za vsak novc povišanega davka. In kje drugje bi bili uživali Slovenci v istih časih toliko predpravic, ki so bile tako zajamčene in tako spoštovane? Benešk Slovenec se je čutil pravega gospodarja na svoji zemlji, dočim je ostale Slovence krvavo žulil samosilniški jarem, da so morali ves svoj ponos izgubiti. Kaj čudo, če so varovali Slovenci državne meje v občo zadovoljnost republike! Oni so ji bili zvesti jedino le radi svojih koristij; če so se borili za republiko, borili so se ob enem tudi za svoje pravice, in to hoče mnogo reči, to dokazuje, da so se politične gibali!*)

Za republiko in avstrijsko medvlado je nastopila zedinjena Italija in kmalu se je tudi pri beneških Slovencih ukorenila italijanska državna ideja, ki je popolnoma nadvladala narodno. Tudi še sedaj čutijo beneški Slovenci manj italijanski jarem, kakor mi nemški. Besedo „Avstrija“ poznajo le malo, ampak oni govore le o „Njemcih“, njemški dažl, meji, denarju, cesarju itd. Kaj čuda, da se je v letih 1848 in 1866 po vseh gorah in dolčinah navdušeno razlegala pesem:

Predraga Italija,	'Na dikla špotljiva
Preljubi moj dom,	Do zdaj ti si bla.
Do zadnje moje ure	Raztárgi te kjetne,
Jest ljubu te bom.	Obriši suzó,
Si v kjetnah živiela	Gor vzdigni bandiero
Objokana vsa,	V treh farbah lepó.

„Vsak ima svoje večje ali manjše posestvo, a velikih posestnikov ni, razven neznatnih izjem. Kdor hoče torej živeti, mora delati z lastnimi rokami. Obdelovanje je težavno; živína more pomagati le po malem v dolinah, kjer je polje ravno. V gorah pa gre vse le na roke. Njive so sploh male; tu in tam jih je treba izkopavati med kamenjem in znesti je treba zemljo;

*) Sl. Narod, 1887, št. 95 in 96.

kjer je strmo, morajo se podzidati z velikim trdom in z veliko zamudo časa, da ob plohah voda ne odnese prsti. Po nekod vidiš kar kiklopske zidove, in se vprašaš: Kakšni ljudje so ti, ki napravljajo z rokami kaj takega?“

„Pridelki in sploh vse, kar se more nositi, prenaša se le na hrbtu. Zanimivo je na primer opazovati, kako nosijo, kadar je treba, dolga in zelo težka bruna. Po šest, po osem, po dvajset jih gre knadoma pod hlod z ramenom in — hajdi, da Bog te vidi, kakor moreš in koder ti je dano! V takih težavah jim nikoli ne zmanjka humorja, in često se zakrohočejo na kak prikladen „bon mot“, kadar bi bilo najbolj umestno stokanje in ječanje.

„Lenuhov ni; ko bi bili, morali bi stradati ali pa živeti z beračenjem. Vsi se trudijo radovoljno, udano, da, celo veselo. Med delom jim preostaja še toliko sape, da marsikatero zakrožijo. Veselo petje doni prav pogostoma in se odziva od gore do gore. Sedaj ti je samotni drvar v gošči, ki le sproti svojevoljno sklada in „goni“ svojo; sedaj so ti deklice na paši, ali dekleta na polju, ki pojejo z ubranimi glasovi; sedaj je mogočno moško petje, ki ti prihaja na ušesa.

„V bolj goratih krajih dobro pomaga živinoreja, dasi bi morala dati zdatnejših pripomočkov, ko bi se umnejše gojila in ko bi se zboljšalo pleme. Nobenega racionalnega postopanja, nobene osnove, vse po starem! Mlekarnic ni, razven jedne, katero so z dobrim uspehom pred kratkim osnovali v Roncu (l. 1897) po vspodbudi ondotnega kapelana. Bog daj, da bi dober vzgled koristil tudi drugod! Tudi vspodbuja k sadjereji je prišla iz Ronca. Rončanje so menda še najbolj podjetni. Ofijanci pletó in daleč raznašajo svoje „kóše“ in „cajne.“ Tarčmunci si izdatno pomagajo z grabljarstvom. Ob dolgih zimskih večerih, ali pa tudi ob slabem vremenu, kadar ni mogoče delati na polju, pripravljajo prav lične, ali kakor pravijo po svojem, „parložne“ grablje, katerih razprodajo po več tisoč na leto na vse strani.

„V prejšnjih časih se jim je godilo bolje, nego sedaj. Razmere po svetu so se premenile, ljudje imajo svoje stalne prodajalnice, židje so se s svojo robo vzgnezili povsodi, in tako so potujoči prodajalci čedalje bolj nepotrebni. Mimo tega so sedanji krošnjarji bolj razvajeni in manj varčni, in, žal, za nekaterimi prihajajo ne baš lepi glasi. Gmotni dobiček se krči, a pokvarjenost napre-

duje. Ob določenem času se vračajo s potovanja domov, da izgotovijo večja poljska dela in poravnajo vse hišne potrebe. Domov prihajajo ošabni, ničemurni, lahkomiselni. Izgubili so veselje do dela; rajši popivajo in igrajo ter širijo pokvarjenost še med drugimi. Sicer pa ni brez poštenjakov, ki se povračajo častno in porablajo prihranjene vsotice, da kupijo polja in travnikov.

„In tu pridemo tudi do slabe lastnosti beneških Slovencev. Že od starih časov se radi med seboj tožijo in pravdajo, (stari vseslovanski greh!) bodisi iz trmoglavosti, bodisi iz nevoščljivosti in napuha, ali pa le za „ražón.“ Dokler so imeli še svojo lastno upravo in svoje sodstvo, to še ni imelo nikakih škodljivih nasledkov. Stranke so prišle pred „dvanajstijo“, katera je sodila v vseh slučajih; pravda se je hitro končala in posebnih stroškov ni bilo. Sedaj pa so sodišča vse drugači osnovana in komplikacij se ne manjka, posebno v čedadskem okraju. Še tako neznatna pravda se vleče in vleče, da prouzroči velikanske stroške. In te pravde se ponavljajo druga za drugo nepretrgoma jedna kliče in vzdržuje drugo. Ni težko dobiti gospodarja, ki ima dve, tri „mastne“ pravde ob enem. Advokatov in mešetarjev se ne manjka. Nekateri kar prežijo prav mojsterski na pravdarje, ti pa jim mojsterski neumno sedajo na limanice.

„Vsi čedadski in marsikateri videmski advokat je obogatel z žuljavimi rokami prisluženim beneško-slovenskim denarjem. Dostikrat za ped zemlje, za neznatno drevo, za kamen prevaljen od jednega mesta na drugo, za reči, prav za nič se pravdajo leta in leta mej seboj ter čas in denar neusmiljeno tratijo in pogubljuje svoje imetje. Koliko družin je pri nas, katere so nekdanj zelo premožne bile, a so po pravdah popolnoma osiromašile ter tako v dolgove zabredle, da se ne vedo kam dejati! In kakove sloge si moremo potem pričakovati? Ni stvari, v kateri bi bili složni. Gre za duhovne uredbe? Se trgajo, da je strah, in po pravici pravi videmski nadškof, da mu več preglavice prizadeva peščica Slovencev, nego cela nadškofija. Gre za javne interese? Evo ti, vasi proti vasi, občina proti občini; in vse se žrtvuje, samo da ne zmaga nasprotnik. Naši občinski zbori so prave Babilonije. V njih se ne gleda na prid občine; ti so ti prava borišča, na katerih se vzdržuje pogubonosna vojna mej strankami, mej vasmí, mej osobami. Ni ga človeka, da bi

se znal uspeti nad strankarstvo in resnično skrbeti za občni blagor! A da je tak človek, sodijo se njegove težnje krivo;

Musčeva dolina. (Glej stran 6).

večina ga ne razume, ali bolje rečeno, ga neče razumeti, temveč ga ima za največjega sebičneža in ga zasramuje kakor nobenega

druzega; zakaj? zato, ker ni sebičnež, kakor ostali! Žal, da mnogokrat reči le bolj in bolj zamotajo za osobni prid oni, kateri bi morali po svojem poklicu druge bolj nevedne poučevati in na dobro napeljavati!

„Ložimo, da si prideta dva navskriž zaradi malenkosti. Beseda dá besedo, dvogovor postaje čim dalje živahnejši in glasnejši. Kmetška zgovornost začne sipati svoje krasilne pridevke, svoje žaljive cvetke. Kar pade beseda „kaštrón!“ (nerodnež, nevednež). Nagovorjenec odvrne: „Ti, ti si kaštrón, an pa te prav' kaštrón, tist hrovaški, ki 'ma zvite rogé v čelè!“ Tisti, kateremu so bile te besede namenjene, ni mogel te razžalitve prenesti, najel si je priče izmed radovednežev, ki so prišli poslušat in komedijo gledat, pa hajdi na sodišče in pozivaj od Pilata do Heroda, in trosi za tako neumnost vsoto za vsoto, samo da ne trpi njegova „čast.“ — Začnejo za piškov bob, a kmalu pozabijo prvotni povod ter nadaljuje iz zgolj trme in samoglavosti. S tem delajo dolgove, prodajajo zemljišča in celó stradajo, samo da bi ugnali nasprotnika. Premoženje propada, imetje se izgublja, krvavo zasluženi in toli potrebni denar pa roma iz deželine. Uboga žena tarna, ihti, joka, svari in prosi; bedni otroci kličejo kruha, odrastle hčere se sramujejo na dan, ker nimajo kaj obleči, a advokatje in druge krvopivke se veselijo, ker dosegla se je glavna stvar: čast je rešena, ponos je ohranjen! — No pa, hvala Bogu, zadnje čase se obrača na bolje; ljudstvo se je izučilo po toliko bridkih izkušnjah na lastne stroške! Denarja ne preostaja za neumnosti: da bi ga bilo le toliko, kolikor ga zahtevajo kričeče potrebe in — neznosni davki!

„Mladina pa, ki še nima svojih pravn, marsikaj zapravi z igro. V prejšnjih letih so stari „strici“ zapuščali svojim dedičem primeroma lepe vsotice, katere so polagoma spravljali v nadi, da bodo hišni gospodarji „za njimi uživali.“ Sedaj pa njih nasledniki lahkomišelnó zaigrajo in o priliki tudi zapijejo vse, kar si sproti zaslužijo. Kakor pri starih „Karlovcanih“, ženi se običajno le najstarejši brat v družini, in na njegova ramena pride vse: on mora skrbeti za vse v hiši, za celo družino, da mu ne strada, plačevati dolgove in dote, gledati da mu imetje ne pride na boben, „držati hišo po koncu“, drugače ga vse zaničuje. Mlajši so brezskrbni in si iščejo dobička većinoma zunaj hiše

(pri železnicah, drvarenju, krošnjarstvu, tihotapstvu itd.). Najboljši med njimi pomagajo sicer še obdelovati domače polje, ali redkokdaj pritečejo na pomoč z osebnim, pristranskim zaslužkom.

„K tem nedostatkem bi se mogla dostaviti še stanu neprimerna gizdavost v oblačenju. Stare, dolgotrajne noše iz domačega blaga so že davno izginile, ž njimi pa tudi domača preja in tkalstvo, ki je bilo v prejšnjih časih zelo razširjeno in dajalo zlasti ženskam mnogo postranskega dobička. Sedaj pa se kupuje le tvorniška roba, že zaradi tega, ker je cenejša in bolj fina, in še celo napravljena „na muodo.“ Ko zagledaš našo mladino o praznikih, zlasti o „senjih“, misliš, da so ti Bog znaj kakva gospoda. Najbolj se odlikujejo seveda oni, ki hodijo „v svet“, „na Uogarijo“ (na Oggersheim), ker je tam največji zaslužek.

Rezijani (Furlani jim pravijo „Roseans“) so visoki, krepki in zelo vztrajni ljudje začrnele barve. Celotni Italijani jih imenujejo „svegliati ed intellighenti“ (prebrisani in bistroumni). Imajo štiri šole, katere obiskuje nad 300 učencev. Sami o sebi pripovedujejo, da so prišli iz Rusije in se zato tudi radi imenujejo Rusijane, ker Rezijani se glasi nekako zaničljivo. Njih prvi iz Rusije prišli starejšina je bajet prebival na Gospodnici blizu Bele in od njegove oblasti je ostalo kraju ime. Italijanski pisatelji pa trdijo, da so Rezijani prišli iz Rhätije in da bi se morali torej prav za prav „Retijani“ imenovati. Nemec Bergmann, ki je mnogo pisal o rezijanski dolini, je tega mnenja, da so šele možniški menihi Rezijo naselili, istotako kakor so šentgalski menihi v Švici ustanovili Appenzell. On pravi, da so drvarji z bližnjega Bolškega posekali gozde in dali krajem imena v slovenskem jeziku. Pozneje pa so možniški menihi pošiljali svoje pastirje ob ugodnem vremenu za Rezijo navzgor in ti so se s časom stalno tam naselili.

Moški Rezijani se oblačijo po furlansko in so le redkokdaj doma, še čez zimo ne. Večinoma barantajo in krošnjarijo po sosednih deželah, kjer so se že mnogi stalno naselili in avstrijsko državljanstvo sprejeli, da lažje opravljajo svoj posel. Zlasti izurjeni so kakor lončevži in stavci steklenih šip. Rezijani s svojo visoko krôšnjo, katero nosi na hrbtu takó, da se mu z zgorenjim delom na glavo naslanja, je po Goriškem in Furlanskem čisto navadna, stalna ličnost.

Časih spremljajo tudi ženske možá na barantanje in v takem slučaju nosijo vedno trebušast obrámen koš na hrbtu. Navadno pa se ženske doma držijo in obdelujejo male kame-nite njive in vrte in sicer kar z motiko, brez plugov. Po njih raste krompir, kapus in repa. Poleg tega je Rezijanom glavna hrana polenta s sirom. Svinjina ali govedina je v Reziji velika redkost.

hmls Rezijanke so v obleki mnogo konservativnejše nego moški in nosijo še zdaj — vsaj tiste, ki ne hodijo v svet — črno prteno kijkljo do členov, s črnim pasom prepasano. To kijkljo imenujejo „tjamažat“ ali „čimežot“, beseda italijanskega izvira („camiciota“), ravno takó kakor naša kamižola. Na glavi nosijo Rezijanke barvano ruto, ob praznikih pa še zmerom belo pečo. To lepo pregnjeno pokrivalo (facóloèt) je na strani takó zvezano, da pokriva le polovico glave in da na pol odkriti desni strani roglji dôli vise in obrazu dajejo nekaj smelega. Sploh pa ljubijo svilnata zlasti črna oblačila, katera kaj ráde nosijo. Izpod moderca visijo „rokáve.“ Krilo („kótula“) je sešito iz dveh vodoravnih platnenih kosov. O mrzlem ali deževnem vremenu nosijo tudi suknjo („dzúpa“) in v ušesih „rintljínave“; (take nosijo tudi moški, zlasti starejši).

Rezijani Rezijani pridelujejo rži, turšice, krompirja, repe in ajde; ali malo družin je, katere bi za svoje potrebe dovolj pridelali na svojem zemljišču; skoraj vsi morajo turšico od Furlanov kupovati. Rezijanski svet je takó pesknat in nerodoviten, da morajo gnojiti vsako leto ne samo polja, ampak tudi travnike, ako hočejo kaj pridelati; če tega ne storé, nimajo ne kruha, ne sena. Polja pa obdelujejo samo ženske: gnojijo, spravljajo poljske pridelke in seno ter vozijo drva domu. Možje so skoraj vsi kupčevalci ali pa berači, se vlačijo okoli po svetu in se za obdelovanje polja kar ne zmenijo. Kadar tudi pridejo za malo časa domov, se nikdar in nikakor ne lotijo poljskega dela. — Rezijani redijo tudi krave, koze in ovce. Najpremožnejše hiše imajo navadno po 50 ovac, po 40 koz in po 8 krav. Iz mleka delajo zlasti poleti sir, maslo in skuto v mnogoštevilnih sirarijah. — Ker se pa s poljedelstvom in z živinorejo preživeti ne morejo, so prisiljeni kupčevati in si tako iskati potrebnega kruha. Vedno so okoli po celem avstrijskem cesarstvu in tudi vunkež hodijo v

Parsko (Bavarsko). Najpremožnejši rezijanski kupčevalci imajo po dva ali tri voze, in po 18 do 20 konj, s katerimi robo prevažajo iz Nemškega v Italijo in iz Italije na Nemško.

Rezijanom posebno dopada dobro vino, igra in ples. Dvanajst krčmarjev je na Rezijanskem, in v središči deželice je še gostilnica, kjer gostje lahko ostajajo tudi čez noč. Najljubša njih igra so kvarte. Pri vsem svojem siromaštvu so radi veseli, zlasti o večjih praznikih, n. pr. 1. maja, god sv. Jurja, Vida, Ivana in Florjana. Prvi maj se praznuje brez petja in plesa, ali toliko bolj se pleše o drugih praznikih. Rezijani imajo svoj poseben ^{Rezi} ples „rezijanko“, katerega so pred kakimi štiridesetimi leti še ^{ples} sploh plesali po Tolminskem. O spomladnem času in poleti, in pa o pustu plešejo skoraj vsak praznik, ravno tako o ženitninah. ^{Fl} Plesišče je vselej štirivoglato; plesaje se ne vrtijo okrog, temveč ¹⁸⁶ skačejo naravnost pred se od jedne strani plesišča do druge, in ¹¹³ ravno takó nazaj; na sredi se sučejo plesalci in plesalke, moški in ženske skupaj, jedna nasproti drugi, ali nikdar se drug drugemu ne dotaknejo niti si rok ne podajo. Med plesom se približujeta vrsti jedna drugi in se zopet oddaljujeta. Zatem zaplešejo pari nekoliko na mestu in se postavijo v pravo, jugoslovansko kolo, tja in sem premikaje se. Naposled se zvrsté pari jeden za drugim, kakor pri „polonezi“ in plešejo po $\frac{3}{4}$ taktu. Med plesom pojó svoje najlepše domače pesmi, n. pr.:

„Ti lepa moja rokica,
Jaz sem te zmerom ljubil,
Kako ti si mene zabila
Na to dobro, ki sem ti htil.
Dober večer, dobro noč
Za spet se vidit' drugo noč.“

Ali pa:

„Ko bi jaz bil vedel,
Da ena taka ti 'maš bit',
Jaz te bil rajši te ustrelit'
A nikolj s tabo rumonit ('govoriti)
Dober večer, dobro noč“ itd.

O sv. Ivanu so še pred kratkim zažigali krese in okoli ognja plesali, prepevaje pesem:

*sna pesmica se poje
nisi Jerovi obliini
(Buda).*

„Pršou je kries, pršou je kries,
Gori drvo, gori lies, tridlaj laj!
Pršou je kries kosovez
Gori trava, gori vez, tridlaj laj!“

Poleg ključarjev (fabbricieri), imajo tudi cerkvenega starešino (cameraro), ki mora po nasvetu ključarjev skrbeti za vse cerkvene potrebe. Vsaka zgoraj omenjenih peterih cerkva ima svojega lastnega starešino, ki odstopi konec leta, da se izvoli nov. Dan volitve novega starešine je za njegov oddelek fare vesel, prazničen dan. Ali največje veselje in praznovanje je, kadar volijo starešino farne cerkve. Vsako leto se zberejo namreč 25. meseca aprila zvečer pred župnijsko cerkvijo župnik s kapelani, ključarji, srenjski uradniki in drugi pošteni možje cele župnije; tu poda starešina pričujočim pisan račun čez vse, kar je med letom za cerkev potegnil in izdal. Ko so pričujoči možje račun pregledali in našli, da je vse prav, potegne starešina svojo mošnjo in podari iz svojega lepo število denarja cerkvi, po navadi tisoč benečanskih liber.*)

Nato gredo vsi v cerkev in zapojó zahvalno pesem. Iz cerkve prišedši stopi starešina med mnogobrojno zbrano ljudstvo, ki čaka, željno zvedeti, kako se je važno opravilo končalo. Tu jame govoriti gospod župnik, oznani zbranemu ljudstvu izid letnega računa in koliko je podaril starešina cerkvi. Skoraj vsako leto znaša ostanek cerkvene denarnice s starešinovim darom vred okoli 2500 benečanskih liber. Ljudstvo na to veselo zavriska, vsi hvalijo jednoglasno dobrodušnega starešino in mu z dobrim belim vinom napivajo zdravice, da je kaj! Pol ure po tem ko vže vse nekako bolj umolkne, ostane sam bivši starešina, in oznani ljudstvu na glas ime novega starešine, ki je vže poprej v to volitev dal svoje privoljenje in se iz ponižnosti še v kakem bližnjem kotu skriva. Dva duhovna se nató vzdigneta poiskat ga, in ko ga najdeta, ga vzameta seboj in ga spremita do zdoljenjih stopnic mesta, kjer stoji dosedanji starešina v sredi med srenjskimi možmi. Novi starešina poklekne, malo tiho pomóli, pa sprejme iz rok dosedanjega starešine zelo spoštljivo veliko srebrno škatljo, ktera je skoro eno libro težka, in ki je znamenje

*) Benečanska libra velja $11\frac{1}{8}$ krajcarjev. Tisoč liber je blizu 188 gld. 55 kr.

njegove nove službe. Potem se vzdigne, vstane, se zahvali možem in vsemu zbranemu ljudstvu za čast, da so njega izvolili starešino in se priporoči njih darljivosti. Nató se vsi razidejo. — Novi starešina pa hodi koj po celi Reziji po vseh hišah in potih, in bere milodare v denarji, ki mu jih vsakter radovoljno podaja, kdor ga sreča. Tisti večer po volitvi novega starešine se napravi vselej obilna večerja, h kateri se povabijo vsi srenjski uradniki in drugi zgorej imenovani prvaki, stari in novi starešina, sorodniki obojih, in še kter drug možak iz raznih farnih oddelkov. Po večerji vzame novi starešina v roko srebrno škatljo, in jo nosi okoli mize k vsem povabljenim, da dobi vanjo od vsakega kak srebrnik. Ravno to dela on vselej, kadar je pri kaki gostiji pričujoč.

Starešina se jemlje vselej izmed prvih in premožnejših rezijanskih hiš. Njegova dolžnost je, večkrat čez leto vso srenjo obhoditi in nabirati sira, masla in tudi denar, zato da se morejo preskrbeti vse v cerkvi potrebne reči. K vsem gostijam ki se v Reziji napravljajo, je tudi on vselej povabljen, in je v časti prvi za duhovni. Tudi v cerkvi ima on in njegova družina poseben časten stol.

Novorojene otroke donašajo h krstu v oprtnem košu Kadar je dete krščeno, moli duhoven med tem, ko se vračajo od krstnega kamena k velikemu altarju, začetek evangelija sv. Janeza, in ko pridejo do velikega oltarja, se tamkaj ustavijo in dajo poljub miru detetovem očetu, kumu ali botru, botri in babi in dobó od vsacega kak dar v denarju, ki ga na oltar polože. Potem gredó vsi skupej, z duhovnom vred v krčmo k južini, ktero Rezijani karstinje imenujejo.

Porodnice ostanejo nekaj tednov po porodu domá; potem pa jih spremlja baba do cerkve k navadnemu blagoslovu. Tu pokleknejo pred cerkvenimi vrati ogrnjene od glave do pet z rjuho ali pa s kakim dolгим kosom platna, in nekatere imajo na glavi tudi klobuk. Tako ostanejo ondi celi čas, ko govori duhoven čez nje sveti blagoslov, kakor stoji v rimskem obredniku; na zadnje poda duhovnik porodnici in babi poljub miru pri velikem oltarju; tu dene porodnica rjuho od sebe in gre po svojih opravkih. Zvečer tistega dne potem napravi na svojem domu večerjo, h kateri povabi botra, botro in babo.

Kadar se ženijo in udajejo premožnejši, pridejo na dan poroke do cerkve z velikim številom svatov. Kar je moških, gredo v lepem redu po dva in dva, drug za drugim, in nazadnje ženin na desni svojega druga; za njim gredo kar jih je žensk, v ravno takem redu; ali nevesta pred vsemi, s svojo družico na levi. Včasih imajo tudi godce, ki jim godejo celo pot do cerkve in potem iz cerkve nazaj na dom. Po svetem opraviu v cerkvi, pri katerem gredo ženin, nevesta in vsi svatje k poljubu miru ali kakor sploh pravijo, k „ofru“, kjer vsakter kak denar na oltar položi, se poje sv. maša, da bi Bog novi zakon blagoslovil, po maši pa sred cerkve Miserere in De profundis, in še neke druge molitve za ranjke ženina in neveste, in pri tem zopet podari vsakdo izmed pričujočih kaj malega duhovniku. Kadar pridejo iz cerkve, obsujejo vsi ženina in nevesto jima srečo voščiti, potem pa se vrnejo na svoj dom v ravno tistem redu, v katerem so prišli. Tu se napravi vesela ženitnina in se pleše.

Kadar kdo umrje, ga vselej jeden ali več duhovnov sprejme, bodisi ubog ali premožen, in to se godi vselej pred poldnem. Kadar vzdignejo mrliča, da bi ga iz hiše nesli, začnejo na ves glas jokati in žalovati vsi njegovi sorodniki in znanci, da je joj; in to trpi celo pot noter do cerkve; v cerkvi se ta jok malo utolaži med svetim opraviu, začne pa zopet potem in še z večjim krikom, kadar mrliča v jamo spuščajo. Ni je pogrebščine na Rezijanskem, pri kateri bi se ne slišal tak glasen jok in stok, in sicer je to žalovanje mnogokrat prisiljeno, ker je taka navada („naricanje“). Na dan pogreba napravi hiša, iz katere je bil mrlič, v kaki krčmi obed vsem tistim, ki so mrliča do groba spremili, in kadar je obed pri kraju, molijo še vsi skupej za ranjcega. Zaradi tega se zbere k pogrebu vselej dosti ljudi, čez dve sto, tri sto, do pet sto oseb. Kakikrat je ta gostija še precej obilna; je se in pije takó, da se nekateri tudi upijajo, in tako se prigodi včasih, da gredo tisti, ki so zjutraj plakali in na glas jokali za mrtvaško krsto, zvečer veseli domov po poti vriskajoč in pojoč. — Rezijani svojih ranjkih ne zabijo, in radi in zvesto za nje molijo: na dan pogreba plačajo za eno peto mašo po ranjkem, ravnotako tretji dan po pogrebu, sedmi in trideseti dan in pa na obletnico; zraven tega denejo vsakikrat

kak denar v cerkveno za to namenjeno tružico, kadar se molitve po njih mrtvih v cerkvi opravljajo. Če je bil ranjki iz premožne hiše, se opravljajo pete maše po njem še z večjo slovesnostjo. Vsaka cerkev ima namreč po šest pevcev, tedaj je vseh pevcev štiri in dvajset. Kadar umrje kateri teh pevcev, se poišče takoj drug; ali nobeden ne more postati pevec, ktereга pevci sami ne izvolé, in potem mora še župnik privoliti v njegovo volitev. Ta volitev in to privoljenje se godi vselej tisti dan leta, ko pride vseh 24 pevcev vkup, kar se vsako leto enkrat zgodi. Ta dan so povabljeni vsi pevci od župnika in od starešine k obilnemu obedu, katerega plačata ta dva poslednja.*)

4. Jezik in narodno blago.

Beneški Slovenci imenujejo sami sebe „Slovene“ („mi smo Slovenj“), ali tudi „Slovince“, a jezik svoj „slovinj, slovinsk.“ To govorico delé jezikoslovci, na pr. prof. Baudouin de Courtenay, ki je bival l. 1873 nekaj časa med Benečani, na štiri narečja in še nekaj podnarečij. Prvo narečje je idrijsko ali čedadsko, tudi starogorsko imenovano; drugo je nadiško ali šen-petersko v sodolinah Nadiža-Arbeč-Kozica; tretje je tersko ali tarčetsko v porečju Tera in njegovih levih pritokov; in četrto je rezijansko v rezijški občini. Idrijski Slovenci govoré po mnenju napominanega profesorja tako, kakor goriški Slovenci v Brdih in na Kanalskem; nadiški neko hrvaško-slovensko mešenico in terski čakovščino, kakor Hrvati na Kvarnerskih otokih. V Čanebli in Mažerolah govoré še nekoliko nadiško narečje, ali nagibajo se že močno terskemu. Vsem najnerazumljivejše pa govoré Rezijani, ki imajo po Baudouinovem mnenju svoj poseben jezik, kateri ni nobenemu drugemu slovanskemu podoben. Nastal je baje iz nekega prvotnega nearijskega jezika in iz nekega do sedaj še neznanega slovanskega narečja.**)

Jezik beneških Slovencev je v marsičem podoben čakavščini, posebno po izgovarjanju poluglasnega *ě* in *č*. Poslednji glas izgovarjajo posebno mehko, tako da ga je vitez Klodič celo

*) Einspieler, Šolski prijatelj 1856, stran 86—93.

**) Baudouin de Courtenay, Opyt fonetiki rezijanskago govora, Sankt-peterburg, 1875.

zaznamoval s *ej*.*) Dalje so se ohranili v beneških narečjih še sledovi slovanskega aorista in v rezijanščini še celo imperfekta. V pesmih se nahaja celo hrvaški vokativ, na pr. „oh jubco“ (Pro Slavia, pg. 3). Staroslovenski ploglasniki se izgovarjajo ne gledé na kvantiteto zloga kot *a*, n. pr.: *adàn*, *donàs*, *pakú*, *lagáti*, *sédam*, *kupàc*, *magl'à*, *buóžac*, *núnac* (duhovnik), *zuónac*, *màrtvac* (torej tudi pred *r*-om), *viétar*, *métar* itd. Dolgi naglašeni *ъ* se izgovarja kot *ie* ali *je* (bielo, mleko, sv. Ljenart), le izjemoma tudi kot *i*, n. pr. *člîn*; v rezijanskem narečju pa ga nameščajo z *oe*, redkeje tudi z *i*.

Staroslovenski *Ѧ* se izgovarja sedaj kot *é* brez rinizma: *pét*, *pétak*, *začétak*, *devét*, *glédati*, *imé*, *načét*, *mesuó*; v idrijskem narečju pa brez izjeme kot *a*: *zemná*, *rká*, *nogá* (nom. pl.) *pátk*, *jázin* (jezen), *jimá* (ime), od *teláta*, *začât*, *pó snažâtah*, *glâdat*, *plásat*, in to tudi v kratkih nenaglašanih zlogih: *žât* (*žeti*), *parvazât*, dočim rabijo ta *a* v goriški okolici in na Krasu le v naglašanih zlogih. Samo v besedi *venči* se je ohranil rinizem; (kakor deloma tudi na Tolminskem); idrijsko narečje pa izgovarja *vanč*. (Staroslovenski *ѣ* = *a* se nahaja v vseh zahodno-slovenskih narečjih od južnega Koroškega pa v severno Istro in celo med severnimi čakovci). Mesto starega „četeri“ se govori v nadiškem narečju *štjer*, *štjernajst*; v vseh drugih narečjih pa *štirj*, *štirnajst*. Pred samoglasnim *r*-om se sliši v nadiškem in idrijskem narečju vedno kratki *â*: *čarin*, *obarvi*, *vàrh*, *gàrlo*, *pàrst*; v poslednjem pa tudi *e* (*Černeja*) in v terskem celo *o* (*vorh* = *vrh*). Posebno skupina *čr* se nikoli ne izgovarja, nego omehčuje v *čar* ali *čer*: *čarieva*, *čariešnja*; pa tudi *čerešnja*, *čerevlje* itd.

Dolgi, naglašeni *u* se je razvil v beneških narečjih v *uo*, kakor tudi v bližnjih goriških; v rezijanščini pa se je spremenil celo v *u*: *stou*, *knolo* (*stu*, *kulo*). — Staroslovenski *Ѧ* izgovarjajo prav široko (*moož*, *mooka*), kakor tudi Brici. Stari *Ѧ* se zamenjuje samo v glagolskih in samostalniških končnicah včasih z *u*; vendar se rabi mnogokrat rajši *o*. — Mesto *a* govori se včasih tudi *e*, n. pr. *de* mesto *da*. — Pred *i* sliši se vedno še *j* (tudi v rezijanščini): *jime*, *jigrât*. Skupina *ol* se redno izgovarja kot *u*: *sud* (*sold*).

*) Klodič, O narečju venecjanskih Slovencev, Sanktpeterburg, 1878.

Večkrat se spreminja **e** v **i**, n. pr.: „Ta zadnja vičer, — O ljubo je leta! — Buožime dikleta, — Jest muorem iti.“ Sploh pa *mu* izgovarjajo Benečani mnogo čistejše, nego Tolminci; oni ne izpuščajo samoglasnikov in ne spreminjajo **o** v **a**; **u** v **e** itd.

G se izgovarja kot **h** v šenpeterskem in rezijanskem narečju, deloma tudi v tarčetskem, kakor v bližnjih koroških in goriških, jednako zgorej omenjenemu **č**. — Skupina **pš** spreminja se v rezijanskem narečju v **pč**: pčenica. Mnogokrat stoji **n** mesto **m**: *šlan*, *tan*, *gren*. — Rezijanščina pozna izraz *bratr* in pred vokalom **o** stoji redovito **h** na pr. *holtár*, *hoter*, *höroeh*, *höpca* itd. kakor pri Slovaki in Lužičanih. Povsod je doma hrvaški **ć** (tić, nič, Mucić). *regi* *všev*

Glede sklanje bodi omenjeno, da ima pridevnik v genetivu končnico poleg *ega* tudi *iga*, *ega* in *ga*; v dativu pa poleg *emu* tudi *imu* in *imu*. *V* rezijanščini pa se glasi genitivova končnica na *aha* in *iha*. — Staroslovenski zaimek **sī** živi deloma tudi med beneškimi Slovenci, ki imajo na pr. rek „sako in tako.“ — Ločilni števniki neso znani in govori se vedno le dva puoba, tri dekleta, tudi če so različne starosti in stanu. *v m* *doli* *gor* *del* *te*

Pri glagolih izgubilo je idrijsko narečje že popolnoma dvojnino, v tarčetskem pa tudi većinoma, in *ga* namešča z množino. — Glagol *imeti* z infinitivom ima pomen nemškega „sollen“: ima se maša storiti; v rezijanščini: *ja man tit*, *ja man te utopit*. — Končnice „irati“ ne poznajo, nego po vzgledu Italijanov „ijati.“ *nam* *dole*

Posebnost benečanske (zlasti idrijske) govoriče so pomanjševalni samostalniki zlasti v prijaznem pogovoru: *dušica*, *maš'ca*, *tič'ca* *bož'ca*, *močica* (od „moka“) itd. Mnogo je lokalizmov: žuželj = čmrlj, *ktí* = hčí (Rezijani), *it* = polenta (jet, jed v Reziji) — niški *langač* (nemški jezik); ta *wunò* Karatan (na Koroškem). Imajo pa tudi prelepe slovenske izraze: *lovnik* (Weiher), *braskvi* (glavnato zelje), *obrest* (Finderlohn), *plod* (fructus), *adva* (jedva) itd. Večino svojega govora izpolnjujejo z „*n* *tada*“ (alsdann), „*an* *tako-lé*“, kakor tudi nemški Korošci in Štajerci. Premnogo je izrazov italijanskih in furlanskih, posebno rezijanščina je kar preplavljena z romanskimi elementi n. pr.: *busaga*, *kogoče* (tikve). Tudi deblo glagolov je premnogokrat romansko, a nanj se pritikajo slovenske končnice: *čantati* (peti), *ferdamati*

(kleti), markantati (trgovati), degan (dekan), pat (conditio); maledūna te bode (preklet bodi, v Reziji).

Loji
imen
~")
a
duke

Za tersko narečje imamo najstarejši književni spomenik, ki je z letnicami zaznamovan in ki sega poleg dveh drugih še v XV. stoletje nazaj. To je zapisnik bratovščine sv. Marije v Čarneji, ki se začenja l. 1459 v latinskem jeziku, a nadaljuje se od l. 1497 do l. 1508 v slovenskem. Slovenske beležke niso samostalni vpisi zadušnic in darov, nego le kratek posnetek poprejšnjih latinskih, s katerimi se pa vjema navadno le začetek in prva vrsta. Te beležke je napravil nek javni notar s Krka. Ti zapisniki na pergameni (16 listov royal-octav) so se našli v zapuščini advokata Podreke v Vidmu ter prišli po posredovanju profesorja Trinka v roke našega umrlega filologa V. Oblaka. Ta je spisal o njih učeno razpravo v Jagičevem „Archivu für slavische Philologie“ 1892 zvezek XIV. stran 192—235, o kateri je obširno poročal vseučiliški profesor K. Štrekelj v „Ljubljanskem Zvonu“ 1892 stran 369 in naslednje.

Poleg že omenjenih posebnosti beneških narečij naj stoje še nekatere, ki se tičejo le terske govorice. Za mehki čakovski é stoji v rokopisu ij (bratij), ali pa celo ghi (volighia = voliča) po italijanski pisavi. Skupina dn je popolnoma ohranjena: jedna, iednu. V zapisku se nahaja tudi nekaj aoristov (ostavi = je ostavil), če ni morda te zakrivil „notarius publicus“, ki je bil s Kvarnerskih otokov doma. Tretja oseba glagola biti se glasi vedno jest (iz istega uzroka?) Dvojina je skoro že popolnoma izginila in se namešča z množino, kakor okoli Gorice in na Krasu. Čakavski se glasi tudi : poleg ino (jno), ki se izgovarja v nadiškem narečju vedno le an, anu. Poleg mášiti se nahajajo tudi izrazi „mašo delati“ in „mašo reči“, (to je italijanska in hrvaška navada). Tako se čita zraven „maša“ tudi misa, ki je po najzahodnejših slovenskih narečjih še v navadi. Ali se imajo besede „ostaviti, pokojni“ (poleg ranjki) tudi zapisati na rovaš kvarnerskega notarja?

Rezijanski dijalekt je že skoro ves preplavljen od italijanskih in furlanskih besedij in za to nas ne morejo oškoditi niti bori ostanki imperfekta, katerega ne pozna več nobeno drugo slovensko narečje. Le nekatera rezijanska podnarečja spreminjajo g v h, ki se redno sliši pred vokali. Genitivna končnica

oga je povsod v navadi, poleg nje pa tudi **aha** in **iha**, n. pr. rajnikaha. Maševati se reče v Reziji: „riči mišo.“ Posebno karakteristično je, da imajo vse polno temnih in zamolklih glasov, katerih skoro ni mogoče s pismenkami izraziti: oe, ö, ü, y itd. Zato so tudi Rezijani očitno rekli profesor Baudouinu: „Ta únd-árska (ogerska) gramátika ba bíla najbújša za náš langàc.“ Žanà ima v genitivu singulara žoenòè, v genitivu plurala žiní; noesoè (nosi), roecoè (reče); je noèsal, roèkal.

Baudouin de Courtenay je bival l. 1872 in 1873 delj časa v Reziji v krčmi Jušta Lipe na Rávanci in izpraševal vsakega človeka, s katerim je prišel v dotiko. Naučil se je bil tako dobro rezijanski, da so ga imeli za nekega pozabljenega domačina, ki se je udeležil l. 1866 bitke pri Sadovi. „Tò smò my sa smoejeli“, pripovedujejo še sedaj Rezijani. Profesor sam priznava, da mu ni bilo mogoče zabeležiti vse fine nijanse rezijanskega izgovora, prvič že zato ne, ker ni muzikaličen in ne zadosti hiter, zato je tudi njegova transkripcija, kakor vsak druga, le subjektivna. Ne le da zavisi taka transkripcija od več ali manj jasnega izgovora pripovedovalcev, od njih narave in dispozicije, nego tudi od zdravlja zapisovalca, od podnebja, vetra itd. Tako razločuje Baudouin v Reziji sami kakih deset različnih govoric!

Rezijani govoré še vedno s ponosom svoje slovensko narečje. „My ny sòmò Láške, my sòmò Slavinske, Rozojánuvi!“ povdarjajo še vedno priprosti domačini. K temu je pripomnila neka žena, da si njih možje pripivajo z zdravico: „Živili Slovèni!“, ali kaj pomaga vse to, ko smo pa „Láške“ (t. j. pod italijansko vlado). V pismu se poslužujejo Rezijani izključno le italijanščine. Tudi pridige in vse drugo v cerkvi je izključno slovensko, le o velikih praznikih, na pr. 15. avgusta („šmarna míša“), se propoveda tudi furlanski (ali pa italijanski), ker takrat pride mnogo ljudi iz drugih furlanskih krajev. Manj slovesna je „mala míša“ (dne 8. septembra).

Rezijani imajo mnogo izrazov, katerih drugi Slovenci ne razumejo, n. pr. izde (tukaj), izode (tukaj-le), vot (evo, glej) joerö ali jerej (ιερεύς, duhovnik), münih (cerkovnik), smolika (brinje), podajač (poštmovec) dalmine (lesena cokla) itd. „Tùlazej“ (spomladi) začnejo „kopàt, wsijat krampír in žytò, potem „sa siče“ (kosi) seno in otáwo; pozneje se pobirajo „panúle

üt sirka“ (turščine storže), žanje „ójda“, puka „roèpa“ in tù u wàrtih soèmoè üt lydryka“ (cikorijs). Ko sem bil mlad, je pripovedoval starec, „ä si moèu rüdy amör (imel sem rad) tòu ròubu, áno tòu beçe“ (denar), da sem zaslužil „dan lipi kràucer“ in zmerom sem mislil, kako bi mogel kaj „wudinät“ (guadagnare = pridobiti). „Ti stolbaski (iz Stolbice) rumuníjo ruspíh (govore surovo), ánu ti nivaski (iz Njive) rumunijo dôlc (sladko).“ Za razgovor je torej najprikladnejše njivsko narečje, a za pisavo pa najložje belsko.

Zanimivo je, da štejejo Rezijani od 60 do 99 po istem načinu, kakor Francozi. Mesto šestdeset govorijo namreč „tríkrat dwájsti“, ali „tríkradwújsti;“ mesto jedeninšestdeset „tríkradwíjsti nu dàn“; mesto osemdeset „štíkradwújste“ itd., vedno pripenjaje jednote k deseticam. Pridevnik zelén (zoeloen, zalena, zoeloenö) ne pomeni samo zeleno, nego tudi višnjevo in sinje. Če hočejo reči, da je nekaj višnjevo kot nebo, se izrazijo, da ima „kölör di ájer“ (zračno barvo).

Za vzgled nadiškega narečja naj sledi tu šaljiva pripovedka katero je dal natisniti vitez A. Klodič v goriški „Domo-vini 1868, št. 46 in 52; ter pesmica v šenpeterskem dijalektu.

Poslušajte parjатели!

Biu je Pétar, Matajúrac, velik inak, de ha (ga) je blou strah videt'. Kar je hodú, se je zemjá tresla pod njehá nohám'. Vse čeče so ha radé videle, takuó je biú rávan, an vsi so ha radi par diele imiél', takuó je biú brdák. Pa tud, kar se mu je zdielo, je poležú, an obedan ha nié mu (mogel) parsilt, de bi se ta' z hórkehá siena uzdihnu. Z' nó besiedo: takuó mu je šlo dobró, ku (kakor) ticjacu, ki veseu od vejce do vejce u sončnem blisku farlí, an dok se mu zdi, na vsaki poseda. Pa vesté, de vse dôbro vzame na sviete ankrat konác. Tud Petra je čakalo tarpljenje: Klican je biú za sudata. Se vié, de kapitanih, kater jih je zbieru, nié teu pustit' takeha ináka ta domá. Iti je muoru tadà naš Petar u Vidam, an se pardružít' Vidamskemu rahuméntu.

Še adan, Balent Piskerju z Matajurja, je stopu tu tist rahument. Pa ku sta paršla Pétar an Balént v Vidam, so jih hitro ločil'. Petar je paršu med Lahe an Balént ravno takuó. Se vié, da je biú Petar med njimi, ku zuonac brez žnenkejna. Zavójo

tehá mu je blúó težkuó par srce. — Nijé tarpielo dúho časa' pa su jih peljá' u Benetke. Tu Meštre su jih diel' tu barko. Petar nié videu pried tu Matajurje, se zastóp, ne barke ne velike uode. Ku zahleda barko, njemu naznano rieč, sklikne vas začuden: A Ježuš parpomajte, kaka vintula*) je! — Stop' tadà tu tò-le vintulo, an se peje cjà po uodi. Buj ku se bliža Benetkam, buj se šir'. Petar zjá, starmi, an debelo hleda, ku ucá, kar veliceha pisá zahléda. — Na' nkrat se mu usta razstehnejo, an z njih te-le besiede parlete: A Ježuš, kak potók je!

Z Benetak je paršu za'n miesac u Grádac na Štajarskem. Tam je čû le niemšk med ljudmí, an lašk tu rahumentu. Hodit' je muoru u mraze na vahto po nocj an po dnev'. Ustajat je muoru, kar so mu ukuazoval', an iti ležát, kar so druhi tiel', an, duor nié buhu, je biú uklenjen, an še celuó tepén. Kar je Petar tuó-le videu an občutu, je ratávu vsak dan buj žalostan. Za nieki časa zahleda na ciest Balenta Piskerjóveha, ki je stau tu ni druhi kozarni. Hitro se mu bliža in se mu začne parto-vežati. Na zadnje prav': O muoj Balent! Buoh me parnes' še 'nkrat živehá, hoù (gor v) Matajur, cjà domú. Takuó bom veseú, Bohú hvaležan za tó-le zaželjeno dobruoto, an brúman, de še mački porčem „Vi.“

Pesnica je prevod laške „l' usignuolo“ = slavec, katero dodajem i v izvirniku. Pesnica se glasi:

Poglej, ko noc je jasna,	Guarda che bianca luna,
Poglej, ko luna seje!	Guarda che notte azzura,
Se dne na gibije veje,	Un' aura non sussura,
Obenga vetra niè.	Non tremola uno stel.

Slavič, ponočni tičac,	L' usignoletto solo
Z garmiča gre na puoje;	Va dalla siepe all'orno,
Zdihuva, milo poje,	E sospirando intorno
Kliče jubco sojó.	Chiama la sua fedel.

Ona kukar ga sliši,	Ella lo sente appena,
Z varhà gre na varšičac,	Vola di fronda in fronda,
Mu odgovori: Muoi tičac,	E par che gli risponda:
Ne jokaj nič! sim tlé.	Non piangere, son qui.

*) vintula = metrga (Mehltruhe).

Kaikšna dobruota, oh jubco!	Che begli affetti, o Irene,
Kaišna jubezan tala!	Che gemiti son questi!
Ah! maj deb ti ne znala	Ah! mai, tu, mai sapesti
M' odgovorit takò.	Rispondermi cosi.

Po Baudouinu slôve rezijanski Oče naš takóle: „Oča naš, ka ste u nebe, svetô bodi vaše ime, pride h nan vaša krajuška (!). bodi zčilana vaša volontat takoj to u nebe pa še na zemjê; dajte nan naš vsakdanji krôh anu odpôstite nan naše dolge, takoj mi odpúšćamo našim dužniken, anu ne zapejite nas te u tentaciôn, ma vibranite nas od hudàga (krivaha). Taku bodi!

„Češčena si Marija“ slove:

„Saludana bodite Maria, punčaka gracije, Gospud je z vami, žignana vi ste ta mi ženami, anu žignan je ta sad od vašiga žvota, Ježuš. Sveta Maria, mati od Boga, prosite za nas grišnike injan anu tou to oro od naše smarti. Taku bodi! Na ime od oče, 'nu od sinu anu od svetaga duha!“

Pogovor med Rezijanom in Rezijanko.

Maria: Laudato Jezu Cristo,	Marija: Hvaljen bodi Jezus Kri-
hótar.	stus, hotar.
Zuan: Sempre sialaudato, hótra.	Janez: Vekomaj bodi hvaljen,
	botra.
M.: Ja man a chiar di vas	M.: Prav ljubo mi je, da
videt, hotar.	vas vidim, boter.
Z.: Sahualen: pa ja vas,	J.: Zahvalim, pa jaz vas,
hotra.	botra.
M.: Sahualen, hotar.	M.: Zahvalim, boter.
Z.: Ci vi ste kei zdrava,	J.: Ali ste kaj zdrava,
hotra?	botra?
M.: Ja ninkej. Abaj vi, hotar?	M.: En malo. Kako pa vi,
	boter?
Z.: Pa ja ninkej, hotra.	J.: Jaz tudi malo, botra.
M.: Ja, vas saludavam, hotar.	M.: Jaz vas pozdravljam
	boter.
Z.: Pa ja vas, hotra.	J.: Tudi jaz vas, botra.
M.: Z bohom, hotar.	M.: Z Bogom, boter.
Z.: Boho ime, hotra.	J.: V ime božje, botra.

M.: Pojte lepu, hotar.	M.: Pojdite lepo, boter.
Z. Sahualen. Pojte lepu pa vi, hotra.	J.: Zahvalim. Pojdite lepo tudi vi, botra.
M.: Sahualen, hotar.	M.: Zahvalim, boter.

Ker si prosto ljudstvo ne more razložiti silnih prirodnih moči naravnim putem, zato si misli, da to vršijo čarovniki, ali pa hudodelci, ki morajo na drugem svetu pokoro delati. Skozi Prestrelnikov predor gleda bajé sam zlodej, kakor skozi kako okno. Po noči prihajajo pogublenci z verigami okovani iz velikanskih razpok in breznov ter premetajo in valijo skale, ki zguče kot plaz čez strm rob. (Znano je, da zlasti dolomitne skale rade zdrče navzdol in to se zdi ljudstvu nerazumljivo, ki opazuje, da se druge skale ne ganejo s svojega mesta). Zlasti o Kaninu pripovedujejo Rezjani, da po cele noči „vicajo“ pogublenci na njegovih planotah, da kričijo, s pikoni in kladvi tolčejo, z verigami rožljajo itd. Ta ropot da spremlja žvižganje vetra in frfotanje ponočnih ptic, ki so vse s peklenščekom v zvezi. (Cronaca della Societa alpina, Udine 1884, pg. 117).

Čampon ali Ambrusêt („izgorjenec“) 1715 m nad Huminom je bil nekdam pokrit z gostimi mecesni; volkovi, medvedi in druge zveri so se potikale po njem ter prihajale ljudi nadlegovat tudi v njih selišča. Zato so zažgali gozd in zveri so tedaj bajé tako rjule, da se je slišalo celo v Žof (Osoppo).

Iz svoje zgodovine pripovedujejo beneški Slovenci, da so se umaknili v sedanja bivališča le silam in vojskam. Ob času, ko je kralj Atila (Atala) razdejal Akvilejo, opustošili so Huni Furlanijo tako hudo, da ni bilo sedem let slišati petelina peti. Prebivalci ravnin so torej vtekli med brda in holme, da so si le življenje ohranili. Nekaj podobnega trdijo tudi Rezijani, da je namreč od Atiline vojske vtekel nek plemenitaš ter se naselil v zaprti rezijanski dolini (na Gospodnici blizu Bele). Njegovi potomci so sedanji Rezijani.

Pripovedka o Atili je splošno znana po Furlanskem. Imel je baje pasji obraz (Pes-Marko, pesmarkova vlada) in je vselej trikrat zalajal, predno je besedo izpregovoril. Po Furlanskem je razdejal vse cerkve, gradove ter dve stari mesti Čedad in Oglej.

(V videmskem gradu se vidi slika, kako gleda Atila s tega grada gorečo Akvilejo!) Tudi Gronumberg, kjer so bivali krvoločni ple-miči, je baje Atila razdejal. Le „čedadka kraljica“ se je pred njim rešila v landarsko jamo. Tako je slabotna ženska zasmе-

Sv. Ivan v čelè.

hovaje premagala „bič božji“ (furlanska pripovedka). Pripovedko o Atili iz Tarčente glej v „Pagine friulane, X. letnik, stran 117.

O „vražjem mostu“ čez Nadižo si pripovedujejo tudi Furlani marsikaj, a vendar se vidi na prvi pogled, da je značaj

teh pripovedek slovanskega izvira. Naš narod ima o mostovih tako vzvišen pojem, da si nikakor ne more misliti, da so ti delo človeških rok. Po njegovem mnenju so se ljudje z vragom pogodili, da jim je mostove zidal, a zato so mu morali obljubiti dušo prvega živega bitja, ki pojde čez most. Ljudje pa so bili prebrisani in so prekanili vraga, kakor pri drugih priložnostih. Sestradali so

Landarska jama. (Vhod v svetišče).

psa in ko je bil most gotov, zatočili hleb kruha čez-anj, za katerim je ščene letelo, a vrag ga je pograbil. Pesen v „Pagine friulane“, IV. stran 95, je le medel odsev te pripovedke, kajti mostove se ne dela za posamezne slučaje, nego za splošno porabo.

Krivjopete (krivopjete?) ali „duje (divje) žene“ so hudozna ženska bitja, kakoršna poznajo tudi bližnji Tolminci pod

imenom „dugá (divja) baba.“ Živele so po votlinah, imele so dolge zelene lase, ki so jim visele po ramenih in po hrbtu, ter — kar je posebno značilno — nazaj obrnjene noge s peto od spredej in s prsti od zadej; tudi dlan so imele narobe obrnjeno. Po noči so strašile ljudi, prikazovale so se pa tudi čez dan zlasti pred nevihtami in slabim vremenom. Tedaj so posedale po visokih strmih skalah, opazovale spodaj delujoče ljudi, jim razlagale prirodne sile in jih svarile pred njih pogubo. Za taka svarila so pa zahtevale drugikrat dvojno plačilo. Ko je bilo nekega poletnega dne žito lepo rumeno in zrelo, privršele so krivjopete iz svojih votlin in začele kričati: „Požanjite žito, toča se bliža“, čeravno ni bil nikjer videti niti najmanjši znak nevihte. Ko so ljudje zares hiteli žeti, so šle krivjopete po hišah ter pobrale vse otroke in jih odnesle v svoje votline. Tam so jih pitale z orehi in drugo redilno hrano, da so odebeleli in potem so jih pojedle, kajti redile so se od človeškega mesa. Včasih so zvabile k sebi tudi odrasle moške, da so jim drva cepili in druga težja dela po hiši opravljali. Učile so jih raznih vednosti in razkrivale jim skrivnosti, ali gorje jim, če so te drugim povedali: prihrule so nad dotičnika, mu zažgale hišo in uničile vso njegovo rodovino. Še sedaj kažejo po Benečiji mnogo votlin, kjer so baje krivjopete bivale.

Tudi o Kurentu imajo beneški Slovenci mnogo pravljič. (Ivan [Trinko], *Pagine friulane*, 1889. pag. 95.).

Furlani trdé, da je bila oblegovanka v landarski jami „kraljica iz Čedada“, katero so Slovenci oblegali o svojem prihodu, utaborivši se v Pontjaku. (*Pagine friulane* IV. 195; IX. 90). — Margerita Širokoustna je bila vrgla z Ostrvice svojim oblegalcem zadnjega vola in zadnja dva meha žita. Furlanska pripovedka omahuje med mehovi žita in volom, katerega so s žitom krmili.

Rezijani imajo tudi svojo malo narodno literaturo, ki se pa le od ust do ust sporoča. V tej literaturi zavzemajo prvo mesto živali (lisica, volk, medved) in nje vsebina je torej v prvi vrsti del živalskega epa, ki je splošen vsem arijskim narodom.*) Pripoveduje se, kako sta prišla volk in lisica v klet, kjer je bila shranjena slanina, in kako se je volk preveč nažrl,

*) Dr. G. Loschi, *Resia: paese, abitanti, parlate*. Firenze, tip. Ricci 1898.

da ni mogel zbežati skoz okno; kako je lisica tele raztrgala, da je bila vsa krvava in si potem glavo s kašo posula. Ko jo je poznej dotekel ves premlatjeni volk, mu je dokazala, da so njo razmesarili in jej glavo razbili. Volk se je je usmilil in jo vzel na hrbet, lisica se je pa zvito smijala: „Bolni nosi zdravega.“

Povsod znana je pripovedka o sv. Alešu (kakor na Bolškem in Tolminskem), le da ga v Reziji imenujejo grofića Ivana. Med moraličnimi pripovedkami se nahaja ona, kako je mati naučila sina krasti in jej je ta pred vislicami nos odgriznil (znano tudi na Tolminskem). Šaljiva je pripovedka, kako sta lisica in lisjak potovala v Rim na repnem vozu, pred katerega so bili upreženi voli s srebrotom. Oktobra meseca l. 1872 je pripovedoval nek Ivan Leonardi, imenovan Mraž iz Ožjaka, profesor Baudouinu ustno sporočilo, kako so se Rezijani naselili po svojem „domu.“ Temu sporočilu so močno oporekali drugi Rezijani, katere je Baudouin o istem predmetu izpraševal. Sploh je videti, da so se Rezijani močno norčevali iz profesor Baudouina in da niso čisto nič razumeli, kaj da hoče od njih izvedeti.

Nekaj rezijanskih narodnih pesmij.*)

Zabavne:

Ta lípa moja róžica! (deklica)
 ko bej na bej se držala, (ko bi si ne domišljala)
 da koj ona je tùu wosé! (da je sama v vasi).
 Ma vîš li, koj tjon ti ritjèt? (pa vidiš, kaj ti čem reči)
 da ōkul vási te ōdèt (daj se okoli vasi voditi)
 ze štíre prásce préhane, (s štirimi upregnjenimi prasci)
 da sólte ti ba zbírala, — (da bi ti solde zbiralala).
 la lile ta la loe la la
 nuta la li la loe la la.

Kada na Ostèrk pridèmo

Naše Rezjanke videmo

K' majo kratke janke, kratek ràs (kikljo)

K' jim rase trebùh vùn čez pás.

*) Ella de Schoultz Adaŕewski, Chansons et airs de danse, recueillies dans la vallée de Résia (►Bouduin de Courtenay, Materialien zur südslavischen Dialektologie), St. Pétersbourg 1891.

Hčerko mamó, jo čemo oženèt [se ponavlja!]
 Veliko doto ji čemo dat'
 Staro janko, star korát (korèt)
 Gore na Ostèrk no snežát (Osterk = greben, Grat).

Kdor će v Rezjo vas ití
 Mora sabo metlo nestí
 De pred sabo pomedé
 De v smetí ne zabredé.

Satirična.

Na lípa bíjska tóntóla, (Lepa bíjska trebušnica t. j. travniška iz Sv. Jurja)
 na ublizéla njívaška, [bleda (nežna) iz Njive]
 nu dān ōsōjski taramót, [osejaški potres (huda, nekrotljiva)
 ano te šólbaški fahòt, [stolviški fagot (cula)
 nu te kūrýterski kapòt, [koritski kapót (plašč)
 nu te učjárski tjamažòt, — in učejski modrec
 tu tè, ke nas zawádíl wsè, . . . to so (stvari), ki so nas zapeljale vse,
 anu te hláče Čúqine. [in (po vrhu še) nogovice iz Ttutje].

Nezvesta ljubica.

Ta lípa mója rókica! (Lepa moja ročica, deklica)
 ke mlé na joè zapústila. (ki me je zapustila)
 Da ké bej na bej čakala, (koga pa naj bi' čakala),
 da na konjí an mà ji prit? (da jí ima jeden na konju priti)
 Da na pojdi uon Paterskún, (Naj gre ven v Peterskirchen)*)
 kji za dan grōš na mà konjà, (kjer za 1 groš ona ima)
 na mà karéto nu konjà, (voziček in konja).

Zaljubljena.

Ta lípa mà! koe bej na joè, (Lepa [šocka] moja, kje pa naj je),
 ke mý a (je) mèj ne výdywa? (da se midva nikoli ne vídiva),
 Koj to bo dríve žvóecera, (koj ko bo dreve zvečer)
 ta döbrö výdoet jo tjawà. (to se dobro videt hočeva).

Od Rezjana v Tarčentu.

*) Peterskoden na Bavarskem, kjer se napravljajo igrače iz lesa.

Ina čica.

Ta lípa mà! kòe bej na jòe,
 ke mý e mèj ne výdüwa?
 ko to bo zütro (zjutraj) žvóečera,
 my tjewa döbrò o nalòest (obiskati).

*V napovedenje pogr
 Še rezijanske nar
 pesmi v gl. pi
 1899. stran 81.*

Ta lípa ma! tù, ka na jòe, (kje je)
 užoenóeb3j tóde, ka je ní. (uže naj bode tam, ker je ni).
 To mára bòt ninkáka ríč, (neka reč)
 ka výdoet e ne mōrawa. (da se nikoli videti ne moreva).

114-118

Čis tri dölýne, tri worhè,
 čis tri zalóene mozolé (planine)
 no nápret dōs te tráuunike, (in napraj čez travnike)
 jyštòes tah njoej ja vòn dojtít, (ipak k njej jaz hočem priti),
 baj za nikár to móelö bèt. (če bi to tudi za nič imelo biti).

Osojska.

Pogorska.

Ta hōra ta Čanýnowa! (Ta gora Čaninova)
 ne (na) dúha ano sirokà (ni ne dolga ni široka)
 ano pa lóepö vysokà: (pa vender lepo visoka)
 ka se dohája wún no wårh, (prihaja se celo na vrh)
 ka tú, ke vòe (tëvace), so snüwala (?) (med tem ko ptički snivajo).

Na košnjo.

Ta lípa moja rožica
 da nûta ustáni ta höròe (no! gori)
 ke bíli dín joe skörö zdòe (ker beli dan je skoraj zdaj)
 e alba tačiz Búčilco, (je zora tam čez Bučilco).

Zgodovinski del.

1. Prebivalci pred prihodom Slovencev.

razgodovinske sledove nahajamo najpoprej pri sv. Kvirinu. Tu se še lahko spozna ostanek nasipa, ki se je vlekel od brnaškega stolpa (?) proti Mjarsi (Leicht, Confine orientale str. 8). Leta 1893 je kopal znani preiskovalec gorenjesoških starin, dr. Marchesetti iz Trsta, blizu sv. Kvirina in odprl 32 grobov, v katerih so bili slični predmeti, kakor na Tolminskem. Podoba je, da je stalo prazgodovinsko gradišče na griču jugovzhodno od Št. Petra (301 m) in morda še po vsem ploskastem hrbtu Brdo (249 m), ki se vleče vzhodno od sv. Kvirina.

Še starejše človeško bivališče je moralo biti v landarski votlini. Že v onem starodavnem času, ko si ljudje še niso stavili svojih šotorov in so še skupno bivali z jamskim medvedom, bila je landarska jama že naseljena, ali srednjeveške zidarije so uničile vse sledove. Ko so pa ljudje zapustili to bivališče, smatrali so še vedno ta kraj svetim in si mislili, da tu prebivajo čudotvorne prirodne sile, ki se s tem javljajo, da bruhajo od časa do časa z velikanskim šumom ogromno množino vode iz sebe in jo mečejo v spodnjo nižino. Ljudstvo je v svoji domišljiji oživelilo one temne prostore z velikani in „divjimi ženami“, ki v svoji hudo-biji lahko uničijo ves trud ubogega kmeta.

Dr. Marchesetti sklepa,*) da so začeli pokopavati pri sv. Kvirinu najpozneje okoli l. 600 pr. Kr. in da so pokopavali celo do

*) Bullettino della Società adriatica di scienza naturali, zvezek XV, 1893.

(okroglo) l. 300 pr. Kr. Imena tedanjih prebivalcev nam sicer noben vir ne imenuje, ali iz priložkov pa, katere so svojim mrtvim v grobe dajali, sklepamo brez dvojbe, da so bili ilirskega pokolenja in sicer venetskega rodu. Iliri niso bili naseljeni samo po Balkanskem polotoku in po Istri, nego tudi po vseh vzhodno-alpskih deželah in po Benečiji tjadoli do Pada in do Gardskega jezera. Proti severu so se razprostirali celo do Ina*) in še čez-anj. Na Venete nas spominja gora „Gross-venediger ter Venetberg med Imstom in Landekom. K temu prašanju je pridjal Stolz**) novih dokazov, vsled katerih moramo trdno misliti, da so Ilirci bivali po vsem Tirolskem. Stara ilirska krajevna imena so potem polatinili in romanskim ustom prilagodili, n. pr. Montafun na Predarlskem; (primeri: Montona-Motavun v Istri in Motavun pri Škocjanu na goriškem Krasu),

Prebivalci ilirske dobe so stanovali na takoimenovanih „gradiščih“ (italijansko castelieri). Ta gradišča še niso do sedaj nič preiskana po Beneški Sloveniji. Izvestno pa je, da je stalo tako gradišče na ravnokar imenovanem Brdu nad Šenpetrom, pri sv. Andreju nad Rbečom, potem na Volovjaku (novejša naselbina pod njim Urusperg), na Prešenskem hribu (novejša naselbina od spodej: Karkoški grad), na Stari gori in še drugodi po Sredenskem hrbtu; na Jovu in sv. Roku pri Koloredu, na Kuknji pri Fojdi, na Križnem griču pri Ahtnu, na Mačji glavi pri Nemah itd. O vseh teh naselbinah dosedaj še nič natančnejšega ne vemo. Znano je pa, da so se našle kamenite sekire (iz brušenega kamena) blizu Krvarije.

Prvi narod, katerega zgodovina imenuje v okvirju Beneške Slovenije, so bili ilirski Karni, ki so stanovali po goratem delu stare Venecije, potem po Koroškem in Kranjskem. Od njih sta dobila poslednji dve deželi svoji latinski imeni „Carantania“ in „Carniola.“ Nemški preiskovalci smatrajo Karne većinoma za Galce, (ali kakor oni rajši slišijo: za Kelte), opiraje se na sporočilo trijumfalnih fastov, da so Rimljani premagali l. 115 pr. Kr. ljudstvo imenom „Gallei Karnei.“ Toda kaj pa potem, če bi bila izpadla pika (ali vejica) med obema tema imenoma? Znano je, da so se začeli Galci po naših krajih razširjati po l. 396 pr. Kr.

*) Pauli, Altitalische Forschungen, Leipzig 1886—91, stran 420.

**) Stolz, die Urbevölkerung Tirols, Innsbruck 1892.

Oni kot zmagovalci se gotovo niso naselili po goratih, mrzlih in malo rodovitnih krajih, nego po plodnih nižinah in zatišnih dolinah z milim podnebjem. Na deblo „karn“ kot keltsko se ni treba prav nič sklicovati, ker imajo tudi južni Slovenci svoje „Krne, Krnje hribe, Krnice“ itd. po takih krajih, kjer prav gotovo niso Karni nikoli stanovali.*) Vrh tega je Mommsen dokazal, da so krajevna imena na ona (slovenski „in“) ilirska, in ne keltska. Sem spadajo torej: Cormona (Kormin), Tolmona (Tolmin), Clemona (Humin; Humin, Hlumin, pozneje Zahlumija, je tudi staro ime za „Hercegovino“), Sabiona (Säben), Verona itd.

Karne so podjarmili Rimljani. Že l. 183—181 so ustanovili namreč svojo naselbino Akvilejo v deželi Karnov, kakor se da sklepati iz Livija (l. 29, c. 22 in 24) ter Plinija (l. c, cp. 6). Prav mogoče je, da je že pred rimsko Akvilejo stalo na istem mestu kako venetsko ali karnsko selišče, ker Strabo nam pripoveduje, da je konzul A. Emilij Lepid že l. 187 sezidal po njem imenovano cesto iz Rimina čez Bolonjo in okoli beneških lagun „do Akvileje.“ Tudi vemo, da so imeli Karni svoj utrjen tabor 3 milje severno od Akvileje (na medvejskem griču), katerega jim je pa rimski poveljnik M. Klavdij Marcel razdejal, ne da bi ga bil senat pooblastil k temu.

Karne je premagal drugikrat konzul M. Emilij Skaver l. 114 pr. Kr. ter prekoračil kot prvi Rimljan južne vapnene Alpe. Karni so se vsi obupani branili in ko so videli, da jim nič ne pomaga, pomorili so žene in otroke in sami sebe usmrtili, da ne bi prišli v rimsko sužnost. Na Koroškem je sklenil gostoljubnost in zvezo z galskimi Tavriskimi, kateri so bili po Mommsenovem mnenju že omenjeni „Galli Karni“ trijumfalnih fastov.***) To zvezo je sklenil konzul deloma zaradi pospeševanja trgovine, deloma pa zaradi tega, da bi se Tavriskimi ne pridružili germanskim Cimbrom. In zares vidimo, da se ti kljubu svoji zmagi pri Noreji (l. 113 pr. Kr.) niso upali napasti Italije, nego da so se raje proti zahodu obrnili in provalili v pravo Galijo.

*) A. Walde povdarja (Mittheilungen der k. k. geografischen Gesellschaft 1898 stran 482), »dass wir kein Recht haben, alle mit kar beginnenden alten Ortsnamen für keltisch zu halten.«

**) Mommsen, Römische Geschichte II., pg. 161.

Potem ko so bili Rimljani še Istre premagali l. 178 pr. Kr.), je orožje dolgo časa mirovalo na severni strani Jadranskega morja. Ko je pa Julij Cezar dobil obe Galiji z Ilirijo vred kot svoji pokrajini (l. 59 pr. Kr.) na pet let, zbral je v taboru pri Akvileji tri legije, da bi z njimi podjarmil Helvete. Po zimi l. 53 do 52 je bival Cezar zopet v Akvileji in tedaj je bržkone postavil temelj koloniji Forum Julii ter naselbini Julium Carnicum (Zuglio v Karniji), katero prišteva Plinij še k Noriku. Prvoimenovana kolonija je brez dvoma tam stala, kjer sedanji Čedad (Civitas Austriae, Cividale), in dala celi deželi ime „Forum Julii“, okrajšano „Friul“, t. j. Furlanija med Livnico in dolenjo Sočo.

Momsem sicer dvomi,* kedo je Čedad ustanovil, ali diktator Cezar, ali pa cesar Oktavijan in tudi pritrjuje Mannertu (Geographie der Griechen und Römer IX. 79), da Forum Julii ni bil kolonija, ker se na nadpisih le „municipium“ in „respublica“ imenuje. A Ptolomej izrečno piše (3, 1, 29): *Φόρος Ιουλίου κολωνία*. Mannert je zato dvomil, da bi bil Čedad kolonija, ker baje ni stal ob glavni cesti, ki je po njegovem mnenju vodila jedino le čez Tržizem in ob Tilmentu skozi Karnijo, čez Križno goro (Plecken) v Lijenc. Ali isti Mommsen mora priznati (o. c. pg. 169), da cesta iz Akvileje v Virunum (na Gosposvetskem polju), ni moglo drugači držati, nego skozi ta predel, in da je bil Čedad utemeljen ob novi (t. j. še le od Rimljanov sezidani) cesti, imenovani „via Belojo.“

Ta cesta je zaznamovana na Peutingerjevi tabli in Antoninijev itinerarij belježi njene postaje. Vodila je pa iz Akvileje ob stari Nadiži (Natissus) skozi Medvejo, Bračan in Koren pri Rožacu naravnost proti Čedadu. Ljudstvo jo še dandanašnji imenuje „akvilejsko cesto“ in blizu Rualov (na polju Antona Vuge) se še zdaj dobro poznajo njene kolotočine. Nadižo je prekoračila na istem mestu, kjer stoji sedanji „vražji most“ in šla skozi kolonijo pod stolno cerkvijo, po najkrajši poti proti bročanskemu predmestju. Od tega se je počasi popela navzgor na sedanjo cesto in držala po njej do šenkvirinskega mosta, kjer je morala zopet čez Nadižo. Dr. G. Grion trdi,** da je druga rimska cesta

*) Corpus inscriptionum lat. V. 1. pg. 163.

**) Nozze Musoni—Veliscig, pg. 12.

držala vedno na levi strani Nadiže pod vasjo Krvarijo čez potok Leso, tam kjer je sedaj nov most, in potem čez Arbeč pod Ažlo, kjer je moral tudi kak most stati. Pred sv. Kvirinom sta se zopet združili obedve progi. Nasproti te cerkvice se opazijo še sedaj kolotočine rimske ceste, zarezane v živo skalo. Po nadiški dolini je vodila dalje rimska cesta proti postaji Ad Silanos (bržkone današnji Kobarid) in potem naprej čez Predel na Koroško.

Za to progo, ki je bila najkrajša med Akvilejo in Virunom, so se odločili tudi vsi drugi važnejši preiskovalci, katerim so razmere natančno znane, n. pr. Kenner (*Noricum und Pannonien*, 1870, stran 135); Gregorutti (*Iscrizioni inedite aquilejesi*, pg. 399); Smets (*Geschichte der österreichischen Monarchie*, stran 52), Kulnigg (*Mittheilungen des Reichskriegsarchivs* IV, B) itd. Pomniti je pa treba, da je že ob času Rimljanov držala krajša tovarna pot („poletna cesta“) iz furlanske nižine naravnost čez gorovje (iz Fojde, čez Čanebolo, Sedlo [pri Homcu se nahaja rimsko zidovje] in pod Stalom) na Žago. Ob prehodu čez Stol so že našli kamenite sekire.

Lega ob tej cesti je torej podelila Čedadu njegovo važnost. Ko je propal Julium Carnicum, še bolj pa ko se je začel kužiti zrak v Akvileji, se je povzdignil Čedad za glavno mesto cele dežele, kateri je tudi ime dal. Že v I. stoletju po Kr. je imel Čedad zelo obširno občinsko zemljišče („ager“), ki se je razprostiralo zlasti na južni strani mesta, kakor pričajo tamošnja krajevna imena. Mnogi nadpisi, ki so se našli v mestu in okolici, nam imenujejo razne čedadske magistrature (*quadrumviri pontifices*, *seviri augustales* itd.) in pričajo, da je bila kolonija uvrščena v selsko „*tribus Scaptia*.“ V rimski dobi omenjata Čedad mimo grede le še Cassiodor (*Varia*, 12, 26) in Geographus Ravennas (40, 30, 31).

Brez dvoma iz rimske dobe so tudi Neme (Nemus, Nemora, Nemausium), ki so imele morda že v prazgodovinskih časih svoje naselnike. Leta 1860, 1871 in še pozneje so našli ob Teru na severni strani trga mnogo sledov rimskih bivališč in tedanjih prebivalcev, n. pr. zidovje, mozajični tlak, opeko, bakrene novce, bronast kipič Jupitrov, (ki se nahaja sedaj v videmskem muzeju), grobove, dve sulici, sekiro, črepinje rimskih posod in balzamarjev itd. Na vzvišenem mestu so sezidali Rimljani stolp, iz

katerega so straže opazovale gibanje sovražnikov in sploh preteče nevarnosti, ter dajale sosedom znake kakor optični telegraf.*)

Ob času hunske provale (l. 452 po Kr.) je moral tudi Čedad mnogo pretrpeti, ker se je spomin na okrutnega kralja Atilo ohranil med ljudstvom še do današnjega dne. Vendar se je mesto kmalu zopet povzdignilo, kakor se razvidi iz Cassiodorovega pisma na „Honorati possessores et curiales Forojulienses.“ Potem ni mesto več trpelo velikih nesreč (izvzemši l. 610), od Langobardov že celo ne, in razvijalo se je mirno kot važno tržišče, ali „forum negotiationis“, kakor je imenuje Pavel Dijakon v svoji langobardški zgodovini.

Langobardi so pridrli v Italijo maja meseca l. 569**) in sicer kakor vse kaže, po predelski in podboneški cesti. Oni „Mons regis“, na katerega se je bil popel kralj Alboin, „da bi se naužil pogleda po lepi Italiji, kolikor daleč so mu oči nesle“, pač ne more biti druga gora, nego naš Matajór, v čemer so vsi furlanski preiskovalci jedini. Isto nam potrjuje tudi nadaljevalec Pavlove zgodovine, Andrej iz Bergama, ki trdi, da so prišli Langobardi skozi čedadsko mejo („per Forojulanorum terminum“) v Italijo.***) Značilno je tudi zatrdilo Pavla Dijakona, da je Alboin prišel s „kraljeve gore“ koj v Čedad.

Alboin je posedel brez upora utrjeno mesto in vso njegovo okolico. Takrat je bil v Čedadu sedež vseh oblasti za Venecijo in z njo združeno Istro, ker Akvileja je bila takrat iz strahu pred sovražniki osamljena in zapuščena. Alboin je takoj spoznal veliko važnost Furlanije, te ob najnevarnejši meji ležeče dežele, in zato je dolgo premišljeval, komu naj bi izročil v varstvo to tako važno mejno pokrajino. Naposled se je odločil izročiti mesto in vso Furlanijo svojemu nečaku Gisulfu ki je bil skoz in skoz izvrsten mož in že poprej Alboinov maršal („marpahis“). Ta je sprejel ponujeno oblast le s tem pogojem, da si je smel izbrati izmed Langobardov one rodovine („fare“), ki so se mu zdele najsposobnejše za obrambo dežele. Vrh tega si je izprosil

*) Pagine friulane, l. 1888 stran 168; 1889 stran 145 in 1893 stran 156.

**) Abel—Jakobi, Paulus Diaconus und die übrigen Geschichtschreiber der Langobarden, stran 240.

***) Pertz. Monum. Germaniae, SS. III. pg. 235.

od kralja še pleme žlahtnih venetskih kobil, da bi si tako pre-skrbel naglo konjištvo za vsako potrebo na meji.

Alboin je ustanovil torej v Čedadu prvo langobardsko vojvodino in potem se je odpravil dalje proti reki Padu. Kakor on, tako so tudi njegovi nasledniki postavljali najimenitnejše junake za vojvode v Čedadu, zato je prišel marsikateri izmed njih celo na kraljevi prestol v Paviji (Langobardska je bila namreč izborna država), n. pr. Luitprand, Ratchis in Grimuald. Prvi je bil zelo krepek vladar, ki jo dobro razumel svoje vojaško plemstvo brzdati in vladohlepne vojvode v pokorščini obdržati. Langobardi so omejili svojo posest na Italijo samo in si niso marali prisvojiti niti Istre, ki je ostala še do l. 751 v bizantinski oblasti.

Dočim so skušali Langobardi svojo oblast razširiti po vsej Italiji (in tudi čez Rim), ostali so ob severovzhodni meji le v obrambi in defenzivnem odbijanju sovražnih napadov. Ti napadi so se začeli kmalu oglašati: približali so se bili italški meji Slovenci in z njimi združeni Obri ali Avari. O skupnem delovanju teh dveh narodov pouči nas Pavel Dijakon sam, ker nam pripoveduje v 24. poglavju IV. knjige, da so Avari in Slovenci ob enem Istro napadli in jo opustošili. In iz 28. poglavja iste knjige izvemo, da je avarski kakan poslal langobarškemu kralju Agilulfu Slovencev na pomoč, da je z njimi upokoril mesto Kremono l. 604. Ali so Slovenci sodelovali tudi pri obleganju Čedada l. 610, tega Pavel izrecno ne pové, a verjetno je, da so.

Kedaj pa so prispeli Slovenci do italške meje? Za gotovo vemo, da so skušali Slovenci že l. 598 v Italijo prodreti, kajti tega leta vošči papež Gregor bizantinskemu namestniku v Italiji, eksarhu Kaliniku, srečo k zmagi nad Slovenci.*) Isti papež je poslal julija meseca l. 600 solinski duhovščini sožalno pismo, v katerem jo pomiluje, da jej je toliko pretrpeti pred napadi Slovencev. V tem pismu pravi, da je tudi on zelo prestrašen, „ker so začeli Slovenci skoz isterski dohod („Istriae aditum“) že v Italijo siliti.**) Oni „isterski dohod“ ne more nič družega pomeniti, nego današnji Kras, zlasti pa na njegovi strani ležečo Vipavsko dolino, o čemer so vsi razlagalci jedini.

*) Ap. Mansi, Concil. collectio, X. pg. 117.

**) Jaffé, Regesta, Nr. 1320.

Pa ne le do meje so bili prodrli Slovenci, nego skušali so tudi v Italiji sami naseliti se. Ali tu so stali bojevití Langobardi z mečem v roki in skušali zabraniti vsakemu tujcu vhd v Italijo. To je bil uzrok bojev med Slovenci in Langobardi, katere nam Pavel opisuje v svoji zgodovini. Uzrok tem bojem ni bilo hrepenenje po plenu, nego želja, da bi razširili svoja bivališča tudi po rodovitni furlanski nižini. Iz Pavlovega pripovedovanja prav lahko spoznamo, da so Slovenci vedno napadali, a Langobardi da so se le branili, izvzemši napad vojvode Ratchisa.

2. Po prihodu Slovencev.

Čudno, kako se furlanski in italijanski pisatelji stresajo pred zgodovinskim dogodkom, da so Slovenci posedli velik del Furlanije. Že Lirutti (*Delle cose di Friuli*) se jih je branil z vsemi štirimi in tudi najnovejši dobro podučeni pisatelj, n. pr. M. Leicht*) in profesor Fr. Musoni**) jih skuša omejiti kolikor mogoče, zlasti ob „visoki cesti“, češ, da tam niso bili kompaktni in niso imeli svojega okrožja. In zakaj se ravno pred Slovenci tako križajo, čeravno vedo, da jim ne morejo škodovati, saj so vendar napadali Italijo in si njene dele prisvojali že od nekdaj najrazličnejši narodi? Ilirci so prišli v prazgodovinski dobi do Esta, Gali so jim razdejali celo Rim, Goti preobrnili in oplenili vso deželo do stopala apeninskega polotoka. Ali ni morda kaj slabe vesti pri tem, da so delali in še delajo Slovincem krivico?

Jedini Podreka in F. C. Carreri povesta odkritosrčno, „che in Friuli ci sia più elemento slavo di quelle che si credette“ (*La Scintilla*, Venezia 1888, št. 48). Pač, še več: Italijani (in tudi dr. Musoni) nam očitajo Kolarjevo „*Staroitalia slovjanska*“, ki je izšla že l. 1853, torej v oni dobi, ko je bilo etnografično znanje še v povojih. Ali „vse se maščuje na tem svetu“, in tako je prišel profesor Sergi še l. 1898 v odličnem italijanskem glasilu „*Rivista d' Italia*“ na dan s Protoslavi, o katerih do sedaj še nihče ni vedel kaj jasnega povedati. Toda na to polje se ne moremo podajati, nego ostati moramo za sedaj pri zgodovinskih dogodkih, kakor nam jih spročajo zgodovinski viri.

*) Il Confine italiano verso l' Austria slovena, Verona 1892.

**) Inomi locali e l' elemento Slavo in Friuli, Firenze 1897.

Za časa avarskega napada l. 610 so bili vsi Langobardi zapustili svoja neutrjena bivališča po furlanski nižini ter se pozaprli v gradove, n. pr. Kormin, Neme (Nemas), Rtin (Artenia), Humin (Glemona) itd. Takrat je poginil tudi furlanski vojvoda Gisulf (II.?), in njegova sina Taso in Kako, ki sta bila utekla avarski sužnosti, sta vladala tudi nad Slovenci v Kanalski in Ziljski dolini tja do Vrat blizu Podkloštra. Ti Slovenci so plačevali dan furlanskim vojvodom celo do časa Ratchisa (po l. 738).

Kakor l. 610, tako so se bojevali Slovenci tudi l. 663 skupno z Avari pri Floviju (Fluviju), t. j. pri vasi Fiume, ki se nahaja blizu izvira istoimne rečice ravno pod železnično progo na vzhodni strani Pordenona. Tudi to pot so poplavili Avari vso Furlanijo ter pokončali vasi in prebivalce z ognjem in mečem, potem pa so se zopet vrnili v svojo domovino. Ta napad je bil langobarški kralj Grimuald porabil, da je dal po Avarih kaznovati svojega upornega vojvodo Lupa. Po Lupovi smrti je hotel sesti na furlanski prestol njegov sin Arnefrit. Podal se je bil med koroške Slovence, nabral je med njimi precejšno vojsko in jo peljal po gorskih potih proti Furlaniji. Ali Furlani so ga počakali blizu grada Nemas, potolkli njegovo vojsko, njega samega pa ubili.*) Mogoče je pa tudi, da se je hotel Arnefrit s svojo vojsko med gore umakniti in od tam delj časa Furlanijo nadlegovati, a nasprotniki so ga prehiteli in uničili.

Od sedaj naprej opazamo vedno jasneje hrepenenje Slovencev, da bi si pridobili stalnih bivališč na Furlanskem. Okoli l. 665—670 zbero namreč svojo vojsko in ko izvedo, da se je novi furlanski vojvoda Vektari (Dobrotljivi) podal na kraljev dvor v Pavijo, jo udarijo po nadiški dolini v okolico čedadsko. Pri kraju Broxas se ustavijo in utabore. Večina preiskovalcev je tega mnenja, da je ta kraj sedanja vas Brišče, 11 km nad Čedadom. Po glasu še bolj podobno pa je bližnje selo Bročana, ki stoji 1 km dalje proti vzhodu od Brišč, kakih 400 m visoko na obronku gore sv. Jurja. Ali pa naj pomislimo naravnost na ažlinsko polje pri šenkvirinskem mostu, do kamor so se bili Slovenci tudi res pomaknili? To polje se je prav lahko imenovalo tudi „Bročno ali Bročansko polje“ po rastlini broč

*) Paulus Diaconus, lib. V. cp. 22.

Srednji del nadiške doline pri Briščah.

(tinctoria rubea), ki služi kmetom, da iz nje napravljajo rudečo barvo za bojadisanje domačih tkanin. Porcia (Descrizione della Patria del Friuli, stran 65) trdi naravnost: „S. Quirino, ove già fù la villa, detta Brossa.“

Naš zgodovinar pripoveduje na dalje o tem dogodku tako-le: „Toda vojvoda Vektari se je bil povrnil že tisti večer poprej zopet v Forojuli, ne da bi bili Slovenci o tem kaj znali. Nemudoma sklene udariti na prisiljence in odjezdi samo s petindvajsetimi možmi po cesti za Nadižo navzgor. Ko pride do mosta, in ga Slovenci ugledajo s tako majhnim spremstvom, so se začeli smejati in so med seboj govorili, da bržkone prihaja nad nje patrijarh s svojimi popi. Ko pa je stopil vojvoda k nadiškemu mostu, pri katerem so se bili Slovenci utaborili, snel je čelado z glave in se jim dal tako spoznati, ker imel je veliko plešo na glavi. Kakor hitro so Slovenci spoznali, da je prišel Vektari sam, so se prestrašili in začeli vpiti: „Vektari je tu!“ Iz strahu, katerega je Bog nad nje poslal, so mislili bolj na beg, kakor na bojevanje. Tedaj jih napade Vektari s svojim malim spremstvom in jih tako popolnoma potolče, da jih je od pet tisoč le malo ušlo.“

Jasno je, da temu pripovedovanju ne smemo do pičice verovati, kajti 5000 mož še ni nikoli bežalo pred petindvajsetimi, in naj so bili prvi tudi le slovenski pastirji, ki pa gotovo niso prodrli brez orožja na Furlansko. Zgodovinsko jedro bo morda, da je Vektari nenadoma udaril na Slovence s svojo vojsko, ter jih tako z manjšo silo zapodil nazaj med brda nad Čedadom. Ti torej niso mogli doseči svojega namena, da bi se bili tudi po furlanskl nižini razširili.

Okoli l. 700 postane Ferdulf furlanski vojvoda. Bil je to prevzet in napihnen človek. Njegovo hrepenenje po zmagi nad Slovenci je prouzročilo mnogo škode njemu samemu in Forojulcem. Podkupil je namreč sam nekatere Slovence, da bi poslali malo vojsko na Furlansko. Tako se je tudi zgodilo. „Slovenski roparji napadejo langobardske pastirje in njih čede, ki so se pasle blizu slovenske meje ter odpeljejo seboj bogat plen. Langobardski župan onega okraja, ki se imenuje v njih jeziku „sculdahis“ (Schultheiss), plemenit in na duši in na telesu krepak mož, je zasledoval roparje, ali jih ni mogel več dohiteti. Ko se

je na to vrnil, pride mu nasproti vojvoda Ferdulf in ga praša, kaj se je z onimi roparji zgodilo. Argait, tako se je namreč župan imenoval, odgovori, da so zbežali. Tedaj mu začne Ferdulf porogljivo govoriti: „Kako bi bil ti mogel kako hrabro delo storiti, ki imaš svoje ime od arga“ (t. j. plašljivec; ali pa je morda beseda v zvezi s svetopisemsko „rako“?) Toda ta, kot hraber mož se razsrdi in odgovori: „Hotel Bog, da bi jaz in ti vojvoda Ferdulf ne izdahnila poprej življenja, dokler se ne izkaže, kedo izmed naju je bolj „arga!“

„Ne dolgo potem pridejo Slovenci z veliko vojsko na Furlansko, ker jih je bil vojvoda Ferdulf k temu sklonil s plačevanjem denarja. Ker so se Slovenci utaborili na najvišjem vrhuncu neke gore, do kamor se je moglo skoro od vseh strani prav težko priti, šel je vojvoda Ferdulf s svojo vojsko okoli gore, da bi jih mogel po bolj zložnej poti napasti. Tedaj mu zakliče Argait besede: „Pomisli o vojvoda Ferdulf, da si me imenoval plašljivega in nehrabrega moža. Božja jeza naj torej zadene onega izmed naju, kateri pride zadnji do Slovencev.“ S temi besedami obrne konja in začne jahati po strmem, le težko pristopnem obronku proti Slovincem. Ferdulf pa se je sramoval, da bi tudi on ne napadel Slovencev po istej težavnej poti in je odjahal za njim po strmi, nesbojeni poti. Tudi vojski se je zdelo sramotno, ne slediti za svojim vojvodo, in se je koj napotila za njim.“

„Ko so Slovenci zapazili, da se jim približuje sovražnik po opolzlem obronku, so se postavili moško v bran ter bojevali bolj z velikim kamenjem in s sekirami, nego z orožjem, pometali so jih s konj in potolkli skoro vse. Tako so dosegli zmago ne po svoji lastni moči, nego vsled slučajja. Tu je bilo vse furlansko plemstvo uničeno, tu je padel vojvoda Ferdulf in tudi oni, ki ga je bil izzval, je našel tu smrt. Mnoštvo junakov, ki so tu poginili vsled razprtije in nepremišljenosti, bi bilo lahko na tisoče sovražnikov premagalo, samo ko bi bili složno in pametno ravnali.“

„Jeden sam Langobard pa, po imenu Munichis, ki je postal pozneje oče vojvode Petra frijulskega in Urza čenetskega, je izvršil takrat hrabro in moško delo. Ko so ga namreč s konja pahnili in mu je Slovenec, ki se je bil bliskoma na-nj vrgel, zvezal roke z vrvmi, je še z zvezanimi rokami izvil Slovincu sulico iz desnice in ga prebodel z njo; potem pa se je zatrkjal

zvezan, kakor je bil, po strmem obronku navzdol in tako je všel splošnemu poginu. To zgodbo sem zlasti zato povedal, da bi se drugim ne pripetilo kaj jednacega po zlu častilakomnosti.“ (P. D. VI. 24).

Pavel Dijakon sicer ne imenuje gore, kjer se je Langobardom ta nesreča pripetila, toda vsakdo, ki pozna krajevne razmere okoli Čedad, bo koj spoznal, da ni bila druga mogoča, kot Prešenjska gora, ker je ta prav blizu Čedad, osamljena in njen vrhunec četerokotnemu taborju podoben. Strma je pa tudi zelo proti severu, zahodu in jugu. Le po starogorski poti se pride zložno na njeno vzhodno stran, (in to je hotel bržkone Ferdulf porabiti), od tam pa po slemenu nazaj do vrhunca, kjer je morda stal slovenski tabor (nasipi že iz prazgodovinskih časov).

Ferdulfov drugi naslednik vojvoda Pemo je pazno skrbel za nov naraščaj furlanskega plemstva in kmalu se mu je ponudila prilika, da ga je praktično poskusil. Okoli l. 725 izve namreč, da se je prikazala velika množica Slovencev v kraju, ki se imenuje Lauriana (sedaj „Lavariano“, 12 km južno od Vidma, ob stari rimski cesti). Tedaj jih napade Pemo tretjič z onimi dorašlimi plemiči in jih krvavo potolče. Od Langobardov je padel samo ostareli Siguald, ki se je bil že dvakrat poprej nad Slovenci maščeval, ker so mu bili na Prešenjski gori dva sina ubili. Pemo pa se je bal, ko je bil že mnogo sovražnikov pobil, da bi izgubil še katerega svojcev v tej bitki in zato je sklenil mir s Slovenci še na bojišču. Od tega časa naprej so dobivali Slovenci vedno več strahu pred langobarskim orožjem. (P. D. VI. 45).

Iz Pavlovega pripovedovanja posnamemo, da sta se morali dogoditi še dve drugi bitki med ono na Prešenjski gori in pa pri Lavarjanu. O teh dveh bitkah pa nič ne izvemo in torej ne moremo dognati, ali sta se dogodili istočasno in pa na istem mestu, ali vsaj blizu Lavarjana. Mogoče je, da so se Langobardi že nekoliko poprej, morda na meji Furlanije, Slovincem v bran postavili, a da jih niso mogli tako oslabeti, da bi ne bili silili dalje v Italijo. Tudi pri Lavarjanu gotovo še niso bili Slovenci oslabljeni, ker niso bežali z bojišča, nego počakali, da je Pemo poprej sklenil mir z njimi. Celo Dimitz (Geschichte Krains, stran 106) priznava, da je morala Pemonu imponovati hrabrost Slovencev, ker se je požuril z njimi skleniti mir.

Pemov sin Ratchis je bil začel (l. 738) vojno s Slovenci. Z veliko silo je pridrl v njih deželo „Karniolo“ (Kranjsko), opustošil jo in poubil mnogo Slovencev. Zato so se pa Slovenci maščevali in kmalu potem iznenada napadli Ratchisa. Napad je prišel tako naglo, da vojvoda ni imel niti časa, kopje sprejeti od svojega ščitonosca, nego je prvega sovražnika, ki mu je nasproti prišel, kar s palico ubil, katero je ravno seboj imel. (P. D. VI. 52). — Tu pretrga Pavel svoje pripovedovanje in mi ne izvemo nič več, kaj se je nadalje zgodilo. Ko bi se bila vojna za Langobarde častno izšla, bi Pavel gotovo ne bil zamudil tega povedati; ali pa so morda njegovi prepisovalci nalašč skrajšali to poglavlje, ki je bilo za Langobarde malo častno.

To je zadnja vest, katero je napisal Pavel Dijakon o našem narodu. Iz nje, kakor tudi iz poprejšnjih spoznamo, da so bili tedanji Slovenci mogočni sosedje Langobardov, katerim so dosti preglavice delali. Če bi ne bili Slovenci svoje moči čutili, kako bi se bili drugače mogli predrzniti, napadati tako bojevite, v orožju izurjene sosedbe, ki so gospodovali vsej gorenji in srednji Italiji? Pa tudi spoštovali so Langobardi slovensko moč, ker so sami tolikokrat iskali pribeževališča in pomoči ravno pri Slovencih. Že langobardski kraljevič Pektarit je bil pobegnil v „Skitijo“ k avarskemu kanu (P. D. IV. 51) in Arnefrit je iskal zaslombe pri koroških Slovencih, da bi si z njih pomočjo zagotovil dedno vojvodstvo. Tudi vojvoda Pemo je hotel k Slovincem pobegniti in z njih pomočjo protiviti se kralju Luitprandu (P. D. VI. 51). Vsakdo dobro ve, da se pri nejakem in nevplivnem sosedu ne more najti pomoči in zato se nikdo ne obrača do njega. Pavel Dijakon ne govori nikoli z zaničevanjem o Slovencih, nego predstavlja jih nam vedno kot enakovredni in istoveljavni član v družbi narodov, kakor vsa ostala ljudstva. Zdi se tudi, da je on dobro vedel, kako daleč je bilo razgranjeno slovansko pleme že ob njegovem času.

Tudi slovenski jezik je bil močno razširjen po Furlanskem ob času Langobardov. Pripoved o Pavlovem dedu Lupihu in njegovi čudni rešitvi iz avarske sužnosti (IV. 37) uriva nam misel, da je moral tudi on slovenski znati, ker se je razumel s Slovenko v Panoniji. Saj drugače ji gotovo ni mogel razložiti, od kod je in kam želi. Tudi Slovenka mu ni samo s prstom

pokazala, kam naj gre, nego opisati mu je morala vsaj nekoliko pot, katere se mu je držati. Morda se je bil Lupihis v svoji sužnosti kaj slovenščine naučil, ker da je Slovenka langobardski znala, tega vendar ne bo nihče trdil.

Pavel sam nam pripoveduje, da je Gisulfov tretji sin Roduald govoril slovenski. Ta je bil pobegnil s svojim najmlajšim bratom v Benevent. kjer je bil njih stric za vojvodo. Kmalu potem oplenijo dalmatinski Sloveni apuljsko obalo in potolčejo vojvodino vojsko. Ko Roduald to izve, prihiti k Slovenom in jih nagovori v njih lastnem jeziku. Sloveni so postali zaupljivejši in niso več tako strogo opravljali taborske službe. Tedaj pa jih napade Roduald in prisili, da zapuste apuljsko obalo. (P. D. IV. 44). Tu imamo vendar jasen dokaz, da so celo na vojvodskem dvoru v Čedadu slovenski razumeli in govorili.

Tudi iz poznejših časov nam je znano, kako zelo je bil razširjen slovenski jezik po Furlaniji. Iz l. 1475 se nam je ohranila vest, da je bila takrat slovenščina „domač jezik“ nižjega ljudstva v Vidmu, a plemstvo je govorilo nemški.*) Ravno tako piše furlanski zgodovinar Nicoletti († 1596), da so za akvilejskih patrijarhov več slovenski govorili po furlanskih vaseh, nego furlanski, ker ta jezik je bil takrat „še neomikan in zlodoneč.“**)

Na kak način so se Slovenci selili v Furlanijo, pove nam Pavel sam, ko pripoveduje v 29. poglavju IV. knjige, da je bolgarski, t. j. panonsko-slovenski vojvoda Alzeko zapustil svoj narod in privel vse svoje pleme z mirnim namenom v Italijo, da bi si izprosil od langobardskega kralja novih zemljišč, katere je tudi dobil v severnem delu beneventske vojvodine. To nam priča, da so se Slovenci tudi mirnim potem in brez bojnega hrupa selili v Italijo, kakor so se bili tudi po Primorju povse mirno naselili. Dogodek iz l. 665—670 nam priča, da so bili Slovenci takrat posedli že vso zemljo tostran šenkvirinskega mosta; a dogodki l. 725, da so bili takrat Slovenci prodrli na Furlansko po stari cesti iz Gradišča mimo Palmenove, po kateri so tudi Madjari hodili dvesto let pozneje v Italijo ropat.

*) Kandlerjev list »L' Istra«, 13. novembra 1847.

**) Podrecca, *Slavia italiana*, II. pg. 30.

In ravno ob tej „ogerski cesti“ se je naselilo mnogo Slovencev, ki so daleč tjadoli prodrli, celo na ono stran Tilmenta. Priča temu so nam slovenska krajevna imena, katera nahajamo v obilnem številu na obeh straneh omenjene ceste in tudi na zahodu Tilmenta. Tako globoko pa niso mogli drugače prodreti, kakor z mirnim namenom, da bi zemljo obdelovali in zložnejše živeli. V Belgradu med Kodrojpom in Latisano so ustanovili svojo „veliko županijo“, ki je bila naravno središče vseh slovenskih naselb v južni Furlaniji. Po fevdalni uredbi je pripadla ta županija furlanskemu grofu Verihenu in njegovim naslednikom grofom goriškim. Tudi Italijani sami priznavaajo to slovensko županijo na Furlanskem. (Glej rimski list „La Riforma“, Rim, 27. februarja 1889). Tudi med Slovenci v nižini so bile sodne „banke“ v Mancanu in Bračanu, kakor med nadiškimi. (Porcia, pg. 65).

Toda Slovenci omenjene županije so sedaj izginili in nam se je pečati le s sedanjimi ob Reziji, Teru in Nadiži. Predniki teh se nam prikazujejo v prvi vrsti kot pastirji. To vidimo iz dogodka l. 700, „ko so slovenski roparji napadli langobardske pastirje.“ Ti slovenski roparji so bili tudi pastirji, le da so prišli morda od one strani meje, s Kobaridskega in Tolminskega. Ali so bili „langobardski pastirji“ zares Langobardi, ali pa le Langobardom podložni Slovenci, kedo bi mogel to razsoditi? Langobardi se menda niso dosti pečali z živinorejo, pač pa njim podložni Furlani. Saj so prihajali „Lahi“ poleti s svojim blagom celo med slovenske gore, kjer rastejo blagodišeča planinska zelišča. Lahi so menda tudi naučili Slovence sirarstva in planšarstva, ker imajo mlekarške mere ua Tolminskem romanska imena.

Nasproti pa so gonili slovenski pastirji svoje čede o zimskem času v furlansko nižino. Med Tolminci se je ohranilo ustno poročilo, da so še skozi ves srednji vek gonili pozimi svojo drobnico na pašo celo v oglejsko okolice. Jednako so delali tudi beneški Slovenci. Od sv. Florjana (2. maja) pa do sv. Mihela (29. septembra) so pasli po hribih, potem pa so se umaknili v nižino, n. pr. na masorske pašnike (Marsura, zahodno od Ravose), v zavornjanska Blata, ahtenska Močila (Musil), v nemaško nižino v doline Bistre in Konflora ter v vse druge reške jaruge. Godilo se je torej tu nekaj podobnega, kakor še dandanašnji v toskanskih

„maremah“ ali v rimski „kampanji“, kamor priganjajo pastirji vsako zimo svoje čede z Abruc in drugih delov Apeninov.

O Slovencih, ki so se naselili na Furlanskem, se izražajo italijanski pisatelji jako ugodno, da imajo „procera corpora, salubria, laboribus assueta, quae ferme sola senectus dissolvit.“ (H. Palladius, Historia Forojuliensis, l. I. f. 4).

Nekaj migljajev k naselitvi beneških Slovencev nam dajajo tudi cerkveni patroni njih župnij. Sv. Kvirin je izključno slovenski svetnik. Bil je škof in mučenik († 310) v Sisciji in ker so se Slovenci ob Savi in Dravi navzgor pomikali, seznanili so se prav lahko z njim. Eminentno slovensk svetnik je dalje sv. Jurij, kateremu je posvečena cerkev v Sinčurju, nekdanj slovenski vasi, in v Reziji. Čisto razumljivo je, da so posvečevali cerkve apostolom prvakom, n. pr. sv. Petru, in njih vrstnikom, n. pr. sv. Andreju v Ahtnu in Venconu. Tudi sv. Ivan Krstitelj je Slovincem zelo priljubljen svetnik (v Landarju, gora Ivanac, kjer so morda kedaj kresove zažigali) in zato je bila slovenska fara v Čedadu (S. Giovanni in Xenodochio) temu svetniku posvečena. V njej se je rodil Pavel Dijakon in pri njej je bil ustanovil vojvoda Rodoald (l. 695) gostinjec za romarje in popotnike. Čudno pa je, da imajo akvilejski svetniki tako malo cerkva po Benečiji! In čudno je tudi, da so zašli celo nemški svetniki (sv. Lenart, sv. Volbenk) med pristne Slovence.

Krajevna imena niso vselej zanesljiva za dokaz naselitve Slovencev. Da so Brišče, Bonesec, Drenka, Brezje, Brdo, Breg itd. čisto slovenska imena, to je pač naravno. Ali romanskega elementa nahajamo med imeni vasi in sel mnogo preveč. Deloma se da to tolmačiti, da so bili kraji že pred prihodom Slovencev naseljeni, n. pr. Landar, Neme, Tarčent itd. Ali še večji vzrok temu bo treba iskati, da so uradi in javni notarji slovenska imena predstavljali, ali jih pa vsaj prilagljali romanskemu izgovoru. Na tak način je lahko nastalo iz „Bukovje“ Faedis (fagus), iz „Vipolže“ Subit (subire) iz „Studenec“ Sorzenta, iz „Rebra“ Costa, iz „Podbreg“ Pecoll, iz „Grič“ Cuell (Colle), iz „Polje“ Biarz itd. Morda je tudi Ažla, ki je nastala iz „Algida“, le prestava „Mrzle vasi.“

Po prilagodovanju je lahko nastalo „Clivio“ iz Hlev, „Cerenat“ iz Črča (posekan gozd), „Mežerije“ iz „Macerie“ (muro

secco) „Percoto“ iz Prehod, „Pradielis“ iz Predel, „Podresca“ iz Podreka itd. Mašeri so nastali iz „massarii“, t. j. podložni kmetje. Pri mnogih imenih je le končnica slovenska, ne da bi se vedelo, kaj deblo pomeni, n. pr. Kanalac, Ožjak (morda iz „osojen“?), Pontjak, Mojmak, Cirak, Raščak itd. Iz takih in jednakih imen bi se dalo sklepati, da so Slovenci našli pri svojem prihodu že neko romansko (?) ljudstvo, poleg katerega so se naselili in z njim pomešali.*)

Langobardski kraljevini je naredil konec Karol Veliki, premagavši l. 774 kralja Deziderja in združivši njegovo deželo s frankovsko državo. Furlanski vojvoda Rotgand se je bil sicer l. 776 zopet uprl Karlovi oblasti, ali brez uspeha. Dve leti pozneje je podjarmil Karlov sin Pipin, na prošnjo akvilejskega patrijarha, (češ, da jih bo mogoče na ta način lažje pridobiti za sv. vero), tudi primorske Slovence in Hrvate globoko tjadoli v Liburnijo. Še istega leta (788) uredi Karol v Ratisboni novo pridobljene dežele. Na jugu je osnoval veliko vojaško krajino, ali „marko“, ki se je vlekla od Treviža čez Furlansko, Istro in Dolenjsko tjadoli v sedanjo Hrvaško. Izročil jo je najpoprej markgrofu Markarju, kateremu je sledil 795 Erih, temu (799) Kadolaj in temu zopet (819) Balderik. Ker pa ni znal uspešno braniti državnih mej pred bolgarskimi napadi, zato ga je odstavil Ludovik Pobožni (l. 828) in razdelil njegovo marko na štiri dele, izmed katerih je ostala Furlanija kot posebna dežela.

Novi cesar Lotar obljubi l. 840 Benečanom, „da jim bo pomagal po mogočnosti z vojsko (ne pa tudi z denarjem) proti sovražnim slovanskim rodovom.“ In res so takrat Slovenci zelo napadali in pestili Italijane, ker Andrej iz Bergama piše v svojem letopisu: „Multa fatigatio Langobardi et oppresio a Sclavorum gens (!) sustinuit, usque dum imperator Forojulanorum Eberhardo principem constituit.“**)

*) Italijani so začeli v zadnjem času zelo marljivo študirati krajevna imena Beneške Slovenije z očitnim namenom, da bi našli kolikor mogoče neslovenskih, zlasti keltskih debel. Obžalovati pa jih moramo, da premalo poznajo naš jezik in zato se le premnogokrat osmešijo, izvajajoč n. pr. Korito od hrv. korito = struga; Senica od »senca« ali celo Uša (jelša) od »uš«! (Primeri: Musoni, I nomi locali stran 7 in 8; Podrecca, Slavia italiana, I. 29.

**) Pertz, Mon. Germ. SS. III. 235.

Cesar Lotar je postavil l. 846 (ali 848) svojega svaka Eberharda za furlanskega mejnega grofa. Če se smemo zanesti na poročilo tu omenjenega letopisca, je ta krotil Slovence pred napadi na Furlane. Njemu je sledil l. 867 kot markgrof njegov sin Hunrok (Unhroch), a temu okoli l. 875 mlajši brat Berengar, ki je došel l. 888 do časti italijanskega kralja. Oba tu imenovana cesarja sta zelo skrbela za Furlansko, kar sledi med drugim tudi iz tega, da sta ustanovila v Čedadu visoko šolo za mladino iz vseh krajev južnih mark. Tudi akvilejskim patrijarhom sta bila zelo naklonjena, kar lahko sprevidimo iz premnogih podeljenih oblasti in predprav. Zanimivo je slišati, da se je oglejski škof imenoval med ljudstvom ilirski, „ker je bila Akvileja na koncu Ilirije.“ (Podrecca, II. stran 58).

3. Pod patrijarhi. Nemški vpliv na Furlanskem.

Posvetna posestva akvilejske cerkve so bili znatno pomnožili zadnji Karolingi. Že Karol Veliki jej je bil daroval posestva langobardskih puntarjev Rotgauda in Feliksa. V tem sta ga posnemala tudi cesarja Ludovik in Lotar in podelila oglejski cerkvi imunitetne pravice, osvobojenje žitne in živinske desetine i. t. d. Ker pa so se bile te listine poizgubile, zato je prosil patrijarh Valpert l. 879 kralja Karlmana, naj bi mu potrdil tudi on vse imenovane predpravice in ta je to brez obotavljenja storil. Kraljevi uradniki niso smeli zahtevati od oglejske cerkve ne desetine, ne živeža, prenočišča in sena, razen ako bi kralj sam prišel na Furlansko, ali kater izmed njegovih sinov, ali pa v slučaju vojne. Tudi niso smeli kraljevi sodniki izvrševati sodstva na posestvih akvilejske cerkve, ki so nedotakljiva last patrijarhov.

In kmalu potem čujemo prvokrat omeniti cerkev med beneškimi Slovenci. Leta 888 (1. septembra) podeli namreč kralj Berengar diakonu Feliksu (primeri stran 38) cerkev sv. Ivana v Landarju z vasjo vred, potem drevesa, katera je on tam nasadil (kot puščavnik?), potem travnik tik gore „Olose“ („v loze“ pri vasi Laze?), katerega je potrebil duhovnik Lavrenec, in prostor na tej gori; dalje polja na meji proti Briščam ter zaselka „Pungulini“ (Pegliano = Ofjan) in „Raynaldin“ (?), in naposled obdelano zemljo ob ondodnih rekah in pašnike po gorah.)*

*) Rubeis, Mon. eccl. Aquil. pg. 222.

Tu imamo torej najstarejše darilno pismo, ki se tiče Beneške Slovenije. Cerkvica sv. Ivana morda pa ne bo najstarejša, nego župna cerkev šenpeterska je gotovo stala že za patrijarha Valperta, kakor tudi sosedne župne cerkve v soški dolini.

Vendar se imenujeta v zgodovinskih virih župniji S. Peter de Algida in Faedis še le 24. novembra 1192, ko jih je papež Celestin III. (poleg drugih) podredil čedadskemu kapitalu. Isto je potrdil papež Pij II. 4. junija 1459. imenujoč šenpetersko župnijo „S. Petri de Azida.“ Spomina vredno je, da so predstavljali vsak velik petek „ab immemorabili“ Kristusovo trpljenje na ravnini poleg sv. Kvirina. Zadnja taka predstava je bila l. 1792, ko je predstavljal Kristusa Ivan Podreka, praded našega pisatelja „Italijanske Slavije.“ (Podrecca, II, stran 102).

V X. stoletju je divjal prepir med oglejskimi in gradskimi patrijarhi. Na strani teh je stala beneška republika, na strani prvih pa nemški cesarji, ki so znatno pomnožili patrijarška posestva na Furlanskem in v Istri ter jim podelili zelo obsežne privilegije. Patrijarh Ivan IV. (984—1019) je pridobil novih posestev svoji cerkvi in dobil od cesarja Otona III. potrjenje vseh poprejšnjih privilegij, zlasti oproščenje mitnin.*) Vrh tega pa mu je podelil (l. 1001) cesar še polovico Goriškega, (drugo polovico je dobil furlanski grof Verihen), in tudi vse tiste kraje, katere so bili Ogri opustošili; dalje vasi in zemljišča onih, ki so bili brez dedičev umrli. Patrijarh je dobil tudi sodstvo nad temi kraji in po tri kilometre daleč okoli njih; smel je pobirati davek za prehranjevanje tovarne živine od vseh prebivalcev in tujcev v akvilejski škofiji.

Že ko se je bil dal cesar Oton I. kronati v Rimu, je podelil l. 966 italijanskim škofom vse tiste pravice, kakoršne so imeli poprej le grofi (državni uradniki). Potrdil jim je izključljivo sodstvo ne le nad njih podložniki, nego tudi nad mesti in celimi okrožji, tako da so smeli kakor grofi ob določenem času po deželi hoditi in soditi („placitum habere“). Tako so dobili škofje tudi nad lajiki veliko oblast, zlasti o dovolitvi ženitbe, o prešestvovanju, očeto- in bratomoru, krivi prisegi, požigu, ropu, ponarejevanju denarja, oderuštvu, cestnem roparstvu itd. Nemškim škofom je podelil takošne pravice še le cesar Henrik II.

*) Stumpf, Acta imperii, Nr. 24 (II. Bd. der Reichskanzler).

Tako so postali akvilejski patrijarhi neodvisni gospodarji in samostalni knezi nad vsemi svojimi podložniki. Priznavali so le cesarja, kot svojega najvišjega gospodarja, klanjali so se mu pri nastopu vlade in iskali pri njem potrditev svojih beneficij. Vendar formalno še ni bila pretrgana vez, ki je spajala patrijarhat s koroško vojvodino. Furlansko grofijo je bil cesar Oton I. l. 952 znova pridružil bavarski in koroški vojvodini, a Oton II. je ločil l. 976 Koroško in Furlansko (z Verono) od Bavarske in naredil iz nje samostalno vojvodino. Od te so bili odvisni furlanski grofi, ki pa nam niso znani po imenu. Le to vemo, da je vladal 982—995 na Furlanskem pregnani koroški vojvoda Oton in za njim gori omenjeni Verihen. Njegov sin Azo se omenja zadnjikrat l. 1027. Temu je sledil bržkone nek drugi vladar, potem pa grof Ludovik 1056—1077.

Furlanski grofje pa se niso smeli prav nič vtikati v vlado nad patrijarhovimi posestvi in kmalu je izgubil tudi koroški vojvoda to pravico. Leta 1027 je bil sklical cesar Konrad II. sodnji dan v Verono, kateremu je on sam predsedoval. Pristopil je predanj koroški vojvoda Adalbero in tožil patrijarha Poppo (1019—1045), da ne izpolnjuje svojih fevdalnih dolžnostij proti vojvodi. Patrijarh in njegov zagovornik Valpert sta temu ugovarjala in poslednji je prisegel s štirimi pomočniki (Eideshelfer), da vojvoda nima nikake pravice kaj zahtevati od patrijarha in njegovih podložnih. Na to je pripoznal cesar patrijarhove sloboščine in ga odvezal vseh davkov, kateri bi bili morali iti vojvodi kot deželnemu knezu. Naslednjega leta je dovolil cesar patrijarhu, da sme tudi lasten denar kovati s svojo podobo, iz čistega srebra in iste vrednosti, kakoršno so imeli veroneški denarji.

Ne dolgo potem so postali akvilejski patrijarhi deželni knezi po vsem Furlanskem. Cesar Henrik IV. je čutil živo potrebo v svojem boju proti papežu, da bi si zagotovil vsaj jeden prehod čez Alpe v Italijo. Hotel je tudi ukrotiti koroškega vojvodo Bertolda in njegovega naslednika Markvarda (Eppensteinskega) in zato je ločil Furlanijo od koroške vojvodine. Ločeno deželo je podelil l. 1077 akvilejskemu patrijarhu Sighardu „zaradi njegove zvestobe do države.“ Cesar mu je dal vso deželsko oblast na Furlanskem, katero je poprej užival takrat umrli grof Ludovik, ter mu zagotovil vse pravice, koje sta imela ondi voj-

voda in mejni grof. Oproščen je bil vseh fevdalnih plačevanj in tudi vseh vojaških dolžnosti; samo da se je cesarju poklonil ter mu zvestobo in spoštovanje obljubil.*)

Ker je bil patrijarh ob jednom tudi italijanski cerkveni knez, mu ni bilo treba na Nemško potovati, da bi ondi sprejel cesarsko investituro. Zadostovalo je, da je le svoje poslanca ven poslal. Le kadar se je cesar mudil v Italiji, je moral patrijarh osebno priti po investituro. Če je pa iz drugih uzrokov potoval po Nemčiji in je pri tej priliki tudi investituro sprejel od cesarja, tedaj ni nikoli pozabil poudarjati svojih predpravil kot italijanski škof.**)

Cesarji so podelili patrijarhom tudi Kranjsko (1077, 1093) in Istro (1209, 1228) in tako se je povzdignila akvilejska država do največje slave in moči.

Nemški cesarji so skrbeli za to, da so prišli na patrijarški prestol kolikor mogoče njem udani cerkveni knezi, torej taki, ki so bili večinoma nemškega pokolenja. Tak je bil n. pr. mogočni patrijarh Popon iz rodovine trebanjskih grofov na Koroškem; potem Gotepold (izmed kanonikov v Eichstadtu), Sighard (plajenski grof iz Bavarske), Ulrik I. iz eppensteinske rodovine na Koroškem; Pilgrim ali Peregrin I. sin koroškega vojvode; Ulrik II. grof trebanjski; Wolfger, poprej pasovski škof; Bertold, brat koroškega vojvode itd. Ti cerkveni knezi so imeli od cesarjev naročilo, čim tesneje spojit Furlansko z nemško državo. Gotovo pa tudi niso pozabili svojih najbližnjih sorodnikov, nego preskrbeli jim dobra posestva na tej strani Alp.

Tako se ne smemo čuditi, da so imeli koroško-štajerski plemiči svoja posestva med beneškimi Slovenci. Palatinski grof koroški Kocelj (Chazilo, Kazzelin) je posedoval vso dolino ob Beli s sedežem v Možnici; morda je bila s početka njegova Kacelja vas (villa Chatzel, Kazelinstorf, Villa caccia pri Kodroju), ki je prišla pozneje Šponhajmcem v last. Ti so imeli v Lipaku (Laipacco, Laybach) pri Koloredu („prope Choleret“) dve kmetiji in v Vendolju (severovzhodno od Koloreda) ter pod gradom Rtinom po jedno. Vse to so darovali l. 1091 po njih ustanovljenemu samostanu Št. Pavel v Labodski dolini, ki je

*) Rubeis, stran 537. — Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquel. Bd. XI. stran 272.

**) Böhmer, Acta imperii, pg. 199.

imel tri kmete (Ivana, Zuljana in Petra) tudi v Kacnji vasi. V tej vasi nahajamo l. 1361 tudi kmeta Puža (Pus). Odvetništvo nad to vasjo so si lastili najpoprej gospodje sofumburški, potem pa goriški grofi.*) Svoj grad Denijo (Dithenia) so pa prepustili Šponhajmci l. 1146 partijarhu Pilgrimu.

Pilštajnci (pri Kozjem na Štajerskem) so imeli posestva v Tarčentu, Nemah, Čarneji, Ahtnu in Partištajnu, katera so dobili po Zahnovem mnenju od Matilde, nečakinje in dedkinje Burkharda Mosburškega (glej pozneje pri Ahtnu). Sorodniki Mosburgov so bili Vilalte in Pocuolci (južno od Vidma). Ko so Pilštajnci l. 1218 izumrli, zapustili so svoja furlanska posestva (zlasti Latisano) ter odvetništvo v Akvileji in Čedadu svojim sorodnikom (po ženskem kolenu) goriškim grofom.**). Tudi ta knežja rodovina je izvirala s Koroškega, kjer je imela premnogo posestev v Ziljski in Gorenjedravski dolini, in si kmalu pridobila zelo obširna posestva po nizki Furlaniji. Koroški vojvoda Henrik Epenštajnski je bil izročil svojemu svaku Otokarju, markgrofu štajerskemu, Pordenone in Špilimberg, kar so pozneje podedovali Babenbergovci.

Kaj čuda, če so si postavili ti tuji vlastelini svoje gradove na novih posestvih! Po peščenčevih in skriljenčevih gričih nad Vidmom in Čedadom se je vlekel cel niz utrjenih stolpov in gradov, katere so postavili deloma že Langobardi, deloma pa poznejši bavarski in zlasti koroški (štajerski) plemiči. Na vseh rtih, kucjih in osamljenih gričih najjužnejših obronkov beneških in julijskih Alp, zlasti ob prihodu rek izmed gorovja in gričevja, stali so ti gradovi kakor slanina v nabodljani zajčji pečenki. Njih imena zvonijo skoro brez izjeme nemški, n. pr. Grönenberg (Gronumbergo), Urusperg (Auersperg), Schärfenburg (Soffumbergo), Perchtenstein (Pertistagno), Braunberg (Prampergo), Rabenstein, Grossenberg, Satimberg (Sattenberg), Heissenstein, Stahremberg, Attimis, Zucco, Savorgnano itd.***). Zgodovina teh gradov je zelo zanimiva in sega globoko v vse javno življenje akvilejske patrijarhovine.

*) Zahn, Friaulische Studien, S. 341.

**) Enenkel, Fürstenbuch: Gebhardi, Genealogische Geschichte der deutschen Reichsstände, I. S. 242.

***) Manzano, Annali del Friuli, vol. II. pag. 157, nota 1.

Nemški, in za njimi tudi italijanski pisatelji trdijo, da so bili ti gradovi utemeljeni kot mogočne predstraže proti napredujočim Slovencem, da bi se ne mogli ti dalje razširjati po furlanski nižini. In še več, da se je v okolici teh gradov naselilo toliko kmetov in hlapcev, da Slovenci poleg njih niso imeli več prostora, in da so se morali torej nazaj med gore umakniti, od koder se niso več upali v ravnino.

Na prvi hip se lahko spozna, da je ta trditev popolnoma neosnovana. Prvič vemo, da so se Slovenci že več stoletij poprej naselili po Furlanskem, nego so bili oni gradovi sezidani, in sicer mnogo, mnogo dalje proti jugu, kakor se vleče tu omenjeni gradski niz, po gladki ravnini, kjer ni prav nič gričev, ki bi lahko služili trdnjavam za podstavce. Drugič nas uči že zdrava pamet, da se trdnjave tako postavljajo, da se iz njih gleda sovražniku v obraz, torej ne na obronkih, nego na vrhuncih, s katerih lahko skočijo v hrbet spodej ležečim utrdbam. Oslanja se na ta strateški zakon moramo trditi, da so bili omenjeni gradovi sezidani ne v obrambo proti Slovencem, nego temveč, da bi oni vlekli proti severu in držali Furlanijo zvezano s Koroško, ki je bila po ustavi Karla Velikega mati zemlja za vso beneško ravnino in še za isterski polotok, ki nima prirodne zveze s Karantanijo.

In če bi stala poprej omenjena trditev, kako bi bilo mogoče, da bi se nahajali med grajščaki teh gradov tudi plemiči, ki so odločno slovenskega pokolenja, n. pr. palatinski grof Kocelj, njegov rojak Braclav (Fraslav) v Modruču (Modravcu?), čedadski Bojan, čarnejski gospodi itd. Obilno število najstarejših gradov nosi slovenska imena, n. pr. Rtin (od rt = oster, šiljek, špica), Humin (Humina, Holmin), Karkoški grad, Čukola (besede čukla za „felsiger Abhang“ sicer ne najdem v slovenskih slovarjih, ali znano mi je, da ima ist pomen med beneškimi Slovenci, kakor med Tolminci); Kukanj, Zavornjan, Melice, (Mels) itd. In bogve koliko drugih imen je še le prestavljenih in po nemški prikrojenih, ki so se nekdaj slovenski glasila!

Oglejmo si sedaj zgodovino teh gradov katerim so bili podložni beneški Slovenci, kakor se vrste zemljepisno od vzhoda proti zahodu.

Ibana (glej stran 19) je spadala pod goriško grofijo in prišla ž njo vred pod Avstrijo (celo do l. 1807), zato so jo Benečani imenovali „Albana austriaca.“ V starih časih so bili goriški grofi izročili grad v užitek svojim ministerjalom, n. pr. l. 1282; pozneje pa (1319) Hermanu Traburškemu. Grad je bolj podoben veliki, utrjeni hiši, in nad njo stoji srednjeveška ograda (la Centa), ki je bila podobna našim taborom iz turških časov. Okoli l. 1430 dobi jedno koleno Melsov (Meličanov) iz Koloreda ta grad in si pridene predikat „de Albana.“ Ista družina je imela v Brdih še tri vasi, t. j. Brezovik, Slapnik in Podpoznik. V njeno sodstvo je spadala cerkva „Marija zorna“ (italijansko „Madonna del giorno“!), in ona si je pridobila še sodstvo v Medveji (Medea), Moraru in Koroni.*)

Med furlanske gradove moramo prištevati tudi utrjeno cerkev s samostanom na Stari gori.**)

Ni mogoče določiti, kako daleč nazaj sega ta cerkvena utemeljitev; nekateri mislijo, da v l. 762. drugi pa celo v l. 428 po Kr. Znano je le, da so čedadске nune benediktinke iz samostana „in Valle“ že v VIII. stoletju romale na Staro goro in tam opravljale svojo posebno pobožnost k Mariji. (Tako romanje pa jim je bilo dovoljeno le dvakrat na leto, kakor nunam v Rimu, da so smele obiskavati bazilike). Prvotno je stala na gori cerkev sv. Mihaela, kakor tudi na Sv. gori pri Gorici. Cerkev s samostanom in hišami med ozidjem je daroval patrijarh Ivan IV. l. 1015 proštu sv. Štefana v Čedadu. Od sedaj naprej je ostalo to posestvo v duhovniških rokah. Leta 1122 je združil patrijarh Gerhard prošnjo sv. Štefana s kapitulom in tako je prišla Stara gora čedaškim kanonikom v last; (po drugih virih se je to zgodilo še le l. 1253). Leta 1273 je daroval svetišču nek mogočen knez (Habsburžan?) čevelj visok srebern kip Marije Device. Leta 1400, 22. decembra je dovolil papež Benedikt odvezo Tristanu Zavornjanu, ki je bil umoril patrijarha Ivana Moravskega, pod tem pogojem, da je moral romati k Mariji Devici na Staro goro. Njen praznik (15. avgusta) je bil tako imeniten, da so ga že v XIV. stoletju postavljali kot rok za poplačevanje in povračevanje zastavljenega blaga.***)

*) Czörnig, Görz-Gradisca, stran 633, opazka; 665, 780 in 836.

**) V starih listinah se imenuje tudi »M. B.« v gozdu nad Čedadom.

***) L. P. Constantini, Cenni storici sull' antico santuario della Madonna del Monte, Udine 1883.

Landar z okolico je bil daroval patrijarh Volfker l. 1211 vitrinjskemu samostanu na Koroškem, ali patrijarh Bertold mu je odvzel to posestvo na „malo pobožen način“ (minus pie, ut dicitur.*) Tu so imeli patrijarhi svojo malo „gastaldijo“, katero so vsako leto oddajali kolikor mogoče dobro, n. pr. čedadski rodovini Conti, ki se je s početka pisala „Conti d' Antro“, pozneje pa po svojem bivališču „de Burgo Pontis ali „Ultrapontanus.“**) Okoli l. 1260 je bil posedel koroški vojvoda poleg drugih gradov na Furlanskem tudi Landar. Da je patrijarh te vsaj deloma nazaj dobil, se je moral zadolžiti pri svojem oskrbniku Longu v Tolminu; „pro magnis et arduis negotiis ecclesiae Aquilejensis apud Tulminum et apud Antrum. Imenuje se tudi posebna landarska rodovina, ki je bila l. 1377 zelo bogata in je imela mnogo posestev na Furlanskem. Potem so zastavili patrijarhi Landar rodovini Toscani, nazadnje čedadski občini. Leta 1401 se je imenoval patrijarhov oskrbnik Henrik pokojnega Folkerina. Srednjeveški gradič je stal nižje doli v vasici Bijač in se imenoval „Ahrensberg“ (Leicht). Patrijarh ga je ukazal podreti l. 1364, da bi ne dajal zaslombe roparskim vitezom. „Podrtine starega grada samotarijo tik cerkvice za vasjo in sanjajo o minulih slavnějšíh časih.“ Bernard Landarski, iz „staroslavne plemiške rodovine“, dobi l. 1252 popis svojih fevdov. (Nicoletti, Patr. Gregoris, f. C. autobiographia pg. 3). Gronumberški grajščaki, Kaporjaki, so imeli s početka tudi sodstvo (civilno in kriminalno) pri Sv. Kvirinu, ali l. 1342 je je kupil patrijarh Bertrand od Franca ali Rambolda, pokojnega Ludovika, in je koj združil, „zaradi mnogih koristi“, z landarsko gastaldijo. Pozneje dobijo Zavornjani iz patrijarhovitih rok sodstvo v landarski gastaldiji, t. j. po vsej dolini od nadiškega mosta tja gori do Štupice. Leta 1383 je bil sicer patrijarh Ivan Moravski prodal to sodstvo Tomažu Formentinu, ali l. 1388 je izroči zopet Zavornjanom.

Gronumberg (Grumumberch, Grünunberg), slovenski Karškoški grad) je imel kaj izvrstno, za obrambo kakor ustvarjeno lego. Stal je na strmem, ostrem kuclju ravno nad vasjo Prešnje ter južno od Ažle in vzhodno od Sv. Jurja (S. Guarzo). Tu je

*) Schumi, Urkunden und Regestenbuch, stran 245.

**) Czörnig, Görz-Gradisca stran 782.

morda bilo ono mesto, kjer so Slovenci okoli l. 750 čedadskega vojvodo popolnoma potolkli in vse furlansko plemstvo uničili. (Paulus D. VI. 24). Czörnig pa meni (Görz-Gradisca, stran 400, op. 2), da so ta grad postavili v obrambo kobaridsko-predelske ceste. Ali zgodovina nam pripoveduje, da je služil ravno v nasprotno namene, ker so roparski vitezi iz njega napadali mirne trgovce in njih blago.

Gronumberški lastniki so bili do l. 1364 plemiči Kaporjaki (Cavoriaco), ki so imeli svoj rodni grad nad Faganjo (severovzhodno od Vidma). V Gronumbergu so imeli Kaporjaki svoje posebne gradnike, ki so čuvali to važno trdnjavo. Tak gradnik je bil l. 1317 nek Henrik Cazetta, katerega so bili okrivili, da je nameraval grad izdati sovražnikom. Da bi se te sumnje rešil, zavezal se je pred generalnim vikarjem akvilejske cerkve, da se bode mesec dni po izvolitvi novega patrijarha popolnoma opravičil zaradi te težke obtožbe, če ne da plača 200 mark (okoli 2400 gld.) globe, in za to so jamčili trije njegovi prijatelji z vsem svojim premoženjem. (Czörnig, stran 468, op. 2).

Ko so se furlanski plemiči l. 1361 združili z nadvojvodom Rudolfom IV. proti patrijarhu, izročili mu tudi Kaporjaki svoj grad Čukolo, da je spravil v-anj avstrijsko posadko. A ko je bila avstrijska stranka pri Faganji premagana, ukazal je patrijarh l. 1364 tudi Čukolo porušiti. Ali tako strategično mesto ni moglo dolgo pozabljeno ostati. Leta 1381 se vname meščanska vojna med furlanskimi mesti in plemstvom, v kateri sta si stali patrijarška (Čedad, goriški grofi) in beneška (Videm, Benečani) stranka nasproti. Čedadci so začeli v naglici utrijati Gronumberg, kakor jim je nasvetoval njih vojaški poveljnik Herman Formentini, ud plemiških združnikov („consorzio“) na tolminskem gradu. (Czörnig, pg. 777).

Pozneje je prišel ta grad v last bogati rodovini de Portis iz Čedada, ki je imela svoja posestva in sodstvo med beneškimi in briskimi Slovenci. Na gradu so imeli napravljeno opazovališče in nekak optičen brzojav, da so naznanjali bližnjim krajem pretečo nevarnost, n. pr. ob času turških napadov. Vidi se iz njega celó tja gor do Landarja. Stalno ni nihče stanoval v gradu razen oskrbnika, ki je bil pa le navaden kmet, uživajoč kako plemiško zemljišče brez najemnine. Leta 1454 najdemo kot takega

oskrbnika nekega Jurčeta, („Jurse“, habitante in Castro nobilis viri ser Nicolai de portis, vocato Grunemberch de super Civitate Austrie), ki je bil za pričo glede občinskega zemljišča pri Ažli.)*

Uruspergo (Ursberg, Grusberg, Auersberg) se je vzdigal prav nasproti Gronumbergu, na zadnjem odrastku beneškega Krasa (okoli 325 m nad morjem) pod starim gradiščem na Volovjaku in ravno nad vasjo Sv. Jurij. Bil je jedna najmočnejših trdnjav na Furlanskem in ne samo Gronumbergov sosed, nego tudi njegov verni drug v vseh bojnih zgodah in nezgodah. Zahn (o. c.) je tega mnenja, da je grad pripadal s početka kranjskim Auersbergom in da je od njih svoje ime dobil. Zgodovina je le malokaj zapisala o starejših dogodkih Urusperga. Od začetka je bil patrijarhov fevd, ali že v XIII. stoletju so se ga polastili Goričani in l. 1285 je povzdignil grof Albert II. pri Uruspergu Ivana Čukolo in tovariša v viteški stan (Czörnig, stran 579). Ker so bili urusberški gradniki tudi hudi roparji, je zapovedal patrijarh svojim podložnikom, naj ga skušajo premagati in razrušiti. Čedadci (s pomočjo Tolmincev) so res oblegali Urusperg od 8. aprila do 5. maja l. 1306, in prisilili njegove lastnike k obljubi, da ne bodo več nadlegovali trgovcev in njih blaga. (Zahn, Austro-friulana, stran 51 in 56).

Po Albertovi smrti ni hotel patrijarh Ottobono hitro ponoviti urusberški fevd njegovemu starejšemu sinu Henriku II., a ta prisili l. 1312 patrijarha, da mu potrdi vsa njegova posestva in ga imenuje pet let generalnim kapitanom na Furlanskem. Po smrti tega najmočnejšega in najsilnejšega goriškega grofa (1322) podeli patrijarh Urusperg mogočnim gospodom iz Villalte, posestva na vzhodni strani Faganje, ki so bili že poprej kupili kaporjaški del Urusperga. Ta odlična rodovina je imela svoja zemljišča tudi v Bolcu in okolici, potem v Drežnici in še v šestih vaseh na Tolminskem; dalje v Borjani in Breginju tik italijanske meje. Leta 1310 dosežeta brata Friderik in Ivan Villalta čast patrijarhovega glavarja v Tolminu.

Kakor drugi plemiči, tako so bili tudi Villate v tistem času glasoviti cestni roparji, in zato je bil ukazal patrijarh Ottobono

*) Nozze Musoni Velliscig (Giunta municipale di S. Pietro), fol. 3 a.

že l. 1310 njih dedni grad razdejati; (pozneje so ga pa zopet pozidali). Leta 1340 zapove patrijarh Bertrand svojemu glavarju v Tolminu (Kukanji), naj z vojsko napade zloglasnega roparja Villalto in naj ga ostro kaznuje za njegove zločine. Ker so bili Villalte popolnoma obubožali prodajo l. 1325 Urusperg Filipu Galuzziju. Ko je bil ta v škripcih, se pritoži čez Kukanjo, ali patrijarh mu odpiše (27. novembra 1344), da mu je sam ukazal tako ravnati. Čez dolgo časa je pa vendar doletela roparske viteze zaslužena kazen. Leta 1364 pozove patrijarh Čedadce, naj vzamejo Urusperg in ga porušijo do tal. Po dolgem naporu se je to tudi zgodilo in 22. novembra izvrše Čedadci natanjko patrijarhovo povelje. Tako dobljeno kamenje so porabili za stavbe v svojem mestu, zlasti pa za utrjenje mestnega ozidja.

Čukola (Zuccola, Čukla?) je stal ravno nad Čedadom, na griču Fortin (218 m), ki se tudi s starim imenom še imenuje, in ki gleda kakor jezne obrvi, ki pošiljajo večkrat hude nevihte nad spodej ležeči Čedad. Mesto, kjer je stal nekdaj grad, je bilo prodano po odvezi zemljišč. Tudi nad Kampejem je grič tega imena, ravno tako vas na južnem Furlanskem. V Taurianu pri Špilimbergu imenujejo „Čukolo“ mali vzvišeni kraj, kjer trgujejo. Čukolski plemiči so bili nemškega (štajerskega?) pokolenja, kakor pričajo njih imena: Otto, Bregonea (Precogna), Walter, Bertold, Ulrik, Engelfried, Wolfram itd. V grbu so imeli rudečega orla, h kateremu so privzeli pozneje leva in druge špilimberške znake. Leta 1289, 4. maja, proda patrijarh Rajmund Ivanu Čukoli imetje Rutaj (Ruti?) zaradi vojne odškodnine. (Bianchi, diplomati inediti). Na Čukoli je bivala Rihilda Špilimberška, o kateri ve ljudstvo še mnogo čudnih dogodbeb.

Proti koncu XIII. stoletja so sprejeli Čukoli posestva in ime zamrle rodovine Špilimberg, obdržali pa svoje gosposčine, arimanije (nemške posadke na furlanskih posestvih) in točajevo čast na patrijarškem dvoru. Oni so imeli tudi kot zakonite fevde pašnike na Matajorju, na ronskem hribu (Monte Rueda-Rodda), na livškem hribu (Monte di Luch), v Podbonescu, Trčmunu, v Zapotoku in jednega kmeta v Drenkiji („in villa di Darnaco“), s sodstvom, katere nahajamo l. 1329 pod imenom špilimberških fevdov. Še ob času avstro-furlanske vojne so se zavedali Čukoli-Špilimbergi svojega nemškega pokolenja, ker so podpirali Rudolfa IV.

proti patrijarhu.*) Špilimbergi so bili izročili Čukolom, predno sta se obe rodovini spojili, več goriških fevdov, n. pr. Slavnik, Galinjan, Firman, Sedejan, Flipan, Orsarija, Sbrojavak, Praprotno (Prapotis), Ridinčič, S. Saba, S. Peter v Dinjanu, Truš, Rutarji, Jenkovo, Kôder (Quaderno) itd. Ivan Čukola je podedoval Walterpertolda II. in sprejel priimek „Spilimbergo“, a njegov brat Wolfram je ostal v Čedadu kot prosti meščan. Ivanov sin Bernard je bil l. 1313 patrijarhov maršal. V drugi polovici XIV. stoletja so se razdelili Spilimbergi v dve hiši, v gorenjo in dolnjo. Včasih so uživali tudi goriške fevde: Castelnovo, Belgrad, Flambro, Kodrojp itd.

Soffumburg (Soffenberg, Scharffenberg, tudi Biscoffenbergh in Scoßberg**) se je vzdigal na griču med potokoma Železo in Jelar, vzhodno od vasi Koloreda (na griču Jove?) Bil je to po naravi in po umetnosti jako utrjen grad in spadal k najstarejšim patrijarhovim posestvom. Nekateri hočejo vedeti, da je že patrijarh Gottfried l. 1192 gostil na Soffumburgu slovečega srednjeveškega pesnika „Hartmanna von der Aue“ in da je ta onde spisal svoj glasovati epos „Erec.“ Za tem da je patrijarh Pilgrim najslavnejšemu italijanskemu pesniku Dantu Allighieru ponudil utočišče in skrivališče na Soffumburgu, ter da je tudi patrijarh Wolfger onde sprejel svojega starega znanca „Valterja von der Vogelweide“ (Czörnig, stran 287, 289). Gotovo pa je, da je imel Rajmund Torrijanski (1273—1299) na Soffumburgu svoje stalno letovišče. Ob času patrijarške sedisvakance so bili Čedadci gospodarji na Soffumburgu.

Patrijarški gradniki na Soffumburgu so spadali med najimenitnejše furlanske plemiče. Ulrik S. je bil patrijarhov točaj (l. 1275) in kot tak je smel za svojo potrebo vina jemati iz patrijarhove kleti. Grof Henrik II. pa je hotel patrijarha in njegovo plemstvo s tem zasmehovati, da je ukazal kot furlanski kapitan l. 1311 za denar vpisati nekega kmetskega sina Lenardiča, torej Slovenca, med soffumburške plemiče, čeravno je bilo vse plemstvo zaradi tega nezadovoljno in se je glasno pritoževalo; („Lenarduzio di Vorlico, nato in vilissimo vilaggio, tolto al

*) F. C. Carreri, *La casa di Zuccola non è slovena*. (La Scintilla, Venezia, 1888, Nr. 48); *Pagine friulane*, VI. stran 201.

**) Leicht, *Il Confine orientale del Friuli*, stran 40.

aratro, per denaro“, Manzano, Annali del Friuli all' anno 1311). Na Furlanskem so imeli Soffumbugi poleg istoimnega grada z okolico še Kompej, Rošto, Mažerole, Rebroy (Costa pri Torrijanu), Grilone (Vila di Griglon), Volčje (Orsaria ob desnem bregu Nadiže), Pavijo (Papia) in Pašarjan. Franc Soffumburg je bil l. 1379 patrijarhov glavar v Tolminu.

Z drugimi furlanskimi plemiči se zaroté l. 1348 tudi Soffumburgi proti patrijarhu Bertrandu, katerega so na zadnje razbojniki ubili (6. junija 1350). Zato pa je bil Henrik S. na vislice obsojen in naslednji patrijarh Nikolaj je dal to obsodbo tudi izvršiti. Trdni grad Soffumburg pa si je patrijarh tudi še na dalje pridržal kot svoje letovišče in je tu večkrat bival. („Datum in castro nostro Sorphenberch, die 22. mensis Martiis 1358“). Tu zbere kardinal in patrijarh Filip d' Alençon l. 1381 furlanski parlament. Po uboju Friderika Zavornjana (l. 1389) se zapre patrijarh Ivan Moravski v trdni Soffumburg, da bi bil bolj varen pred razburjenim ljudstvom. Mimogrede ga je bil zastavil tudi čedadskemu mestu, ko je bil v denarnih stiskah, ali že l. 1395 je bil grad zopet v patrijarhových rokah.

Kukanj (Cucanea, Cucagna) se je vzdigal nad Fojdo na griču 375 m in malo pod njim (291) grad Čuk (Zucco). Czörnig trdi (o. c. stran 398, 461 in 689), da so kukanjski plemiči nemškega pokolenja in sicer stranska panoga kranjskih Auerspergov, katerim je baje patrijarh Popon okoli l. 1020 dovolil, da se na Furlanskem nasele in si onde poseben grad sezidajo. Osnova tega imena je pa čisto slovenska. Kraj „Kokanj“ imamo blizu Prvačine, „Kukanj“ pri Kamnjah, „Kukanja“ je priimek v Komnu in gora z imenom „Kuk“ imamo po Slovenskem kolikor hočete. (Primeri tudi vasi „Kokova“ in „Ukve“ mesto Kukve na bližnjem Koroškem!). Saj vemo, da je stal kakanjski grad na malem griču ali kuku. Patrijarh Bertold dovoli namreč Albertu Kukanjcu, da si sme sezidati na „collis Rodingerius (primeri: Rodung, rut), situs supra castrum Cucanee“ močnejšo trdnjavo.*) Ustno sporočilo trdi, da je bil začetnik te rodovine nek Tomaž Kukanjec.

Kukanjci so imeli kot svoj prastari rodovinski fevd grad Valvasone ob levem bregu Tilmenta, malo nad železniško progo.

*) Bianchi, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquel. XXI pg. 383, Nr. 170.

Na patrijarhovem dvoru so opravljali službo komornika. Prvi po imenu znani Kukanjec je bil oni Verner, ki se je l. 1186 za

Razvaline grada Čuk-Kukanj pri Fojudi.

pričo podpisal.*) Leta 1266, 1. septembra na kraju „Karentan“ blizu Kukanje se je pogodil kranjski župnik („plabanus Crenbur-

*) Archeografo Triestino, XI. 390.

gense“) Ivan Kukanjec s svojima bratoma Vernerjem in Tomažom, kako naj enakomerno svoje dolgove poplačajo. (Pagine friulane IX. stran 165). Leta 1292 se spro Kukanjci s svojimi sosedi Zavornjani in iz malega vzroka je nastala cela vojna, v katero so se kmalu zapletele najmenitnejše furlanske rodovine, tako da je bila vsa dežela v dva sovražna tabora razdeljena in da je mnogo krajev izginilo s površja zemlje. Šele čez leto dni se je ta razpor polegel vsled posredovanja mesta Čedadu in grofov Attemsov.

Ker so bili Kukanjci v kratkem času zelo obogateli in se razmnožili, zato so se razdelili v štiri panoge: Valvasoni, Čuki (Zucco), Partištajnci in Freschi. Vrh tega so se združili Kukanjci še s Kaporjaki in osnovali neko plemiško zadrugo, „konsorcij“, da so dobili več veljave med furlanskim plemstvom, pa tudi da so lažje nastopali kot „roparski vitezi.“ Leta 1312 sprejmejo v to zadrugo še brata Ludovika in Franca di Legio.

Adalbert Kukanjec je bil l. 1312 vlastelin v Kravljju (Crauglio), a to posestvo je odstopil že naslednjega leta Geroldu Erberštajnu. Dalje so imeli Kukanjci svoja posestva in sodstvo tudi po vsem kobaridskem „Kotu“, t. j. v Kobaridu, Trnovem, Starem sedlu in na Beli; dalje na Selicah in Seliščih. Patrijarh Bertrand postavi l. 1336 Gerharda K. in brata Simona za svojega glavarja v Tolminu. Leta 1361 so se bili zvezali tudi Kukanjci z Rudolfom IV. in prepustili Partištajn njegovi vojski; ali zdi se se kmalu zopet sprijaznili s patrijarhom, ker niso bili tako kaznovani, kakor Kaporjaki. Tudi pri cesarju Karlu IV. so morali biti prav dobro zapisani, ker je ta povzdignil (1362, 18. februarja, Norimberk) Ulrika in Skinelo K. v palatinske grofe s pravico, da smejo imenovati notarje in redne sodnike ter bastarde pozakoniti. (Pagine friulane, vol. IX, stran 167).

Leta 1378 si pridobe Kukanjci tudi posestva v Pocuolu, katera so nekdanj pripadala koroškemu Hohenwartom. Leta 1389, 15. marca v Čedadu, podeli patrijarh Ivan Moravski Brunetu Partištajncu in Frešku Kukanjcu ob enem gradu Kukanj in Partištajn, potem trg in vas Fojdo, dalje vse kar sta imela v fevd v Ronkih, Poljani, Lužah (Lauzaco), Cirijaku, Reklžu (Racluso), Faganji, Pocalih (? Pozalis), Griljonih, Prisarjanu (? Passariano ?), v Buji in breškem kanalu (Pagine friulane, IX,

167). Leta 1498 sta imela brata Franc in Simon „Freschi de Cucagna“ planino na gori Miji. Gradič Čuk so razdejali Čedadci, ko so razširili svojo oblast čez to okolico. Iz njegovih razvalin so sezidali cerkvico, katero časte kot matico fojdsko.

Fojda ima podobno lego kakor Čedad, na desnem bregu potoka Breg, tam kjer se izmed gričev privije. Kraj je zelo star, vendar ni mnogo znanega o njem. Leta 1025 dovoli patrijarh Popon Ulriku Auerbachu (?) „aedificari facere unam turrim in defensione Aquilejensis Ecclesie, et ipsam construi pro beneficio ipsius Ville de Faedis, et aliis circumquaque villis sibi subiectis inter locum nostrum Sufumbergi parte una, et inter „Marchionatum“ Attimis parte altera, etc.“ Najstarejša cerkev sv. Nikolaja, omenjena v listini papeža Celestina III. l. 1192, je stala na polju južno od sedanjega kraja, blizu grada Vilana na griču „Colvillano“, katerega so Čedadci razdejali. Fojdski grad je stal na severni strani vasi nad kapelico sv. Roka in imel tudi svoje plemiče (l. 1169 Herbordus de Fagedis), a pozneje je spadal Kukanjcem.*) Zgodovinsko bolj imeniten je kraj Ronki jugozahodno od Fojde na levem bregu Maline, ki se omenja prvič že l. 1096. Vas stoji sredi rodovitnega polja, ima obširen trg in šest cest se steka v njo, tako da se je občinska samouprava prav krepko razvijala. „Sosedje“ so se zbirali pod lipo in gospodarili s precejšnjim občinskim premoženjem, ker vas je imela tudi svoja lastna občinska zemljišča. Tu so sodili Kukanjci in pozivali pred svoj stol celo fojdske župnike. Še l. 1389, 15. marca v Čedadu, je podelil patrijarh trg in vas Fojdo, Ronki itd. skupno Kukanjcem in Partištajncem.

V Ronkih so imeli Kukanjci in Partištajnci vsak svoj gradič, ki sta nastala še le proti koncu XIV. stoletja, a bila dozidana pa stoprav v XVII. stoletju. Kukanjski je starejši in je navstal iz velike kmetske hiše, katero so z zidom obdali in s stolpi utrdili. Partištajnci so postavili svoj gradič na mestu občinske ložje, katero so podrli in dali kot odškodnino svoj vinski hram, kjer je sedaj župnišče. Partištajnci so večkrat bivali v Ronkih od l. 1300 naprej. Kukanjci pa, ki so bili vedno radodarni cerkvam nasproti, so ustanovili v Ronkih okoli polovice XIV. sto-

*) Pagine friulane anno IV., pg. 0—41.

letja, ko so začeli skoro stalno v Ronkih bivati, posebno cerkvico sv. Lovrenca, katero so še le v našem stoletju vzdignili in povečali. Romanska cerkev istega svetnika je bila tudi na strmem kucju blizu Fojde.*) Pod Fojdo spadajoča podružnica v Čaneboli se omenja že l. 1448.

Ahten (Attems, Attimis, Attemps, Attens) je trg na desnem bregu Maline. Nad njim je stal gorenji grad „Castrum veterum“ s kapelico sv. Nikolaja. V tem gradu je bivala mogočna plemiška rodovina jednakega imena, ki je imela medveda v grbu in sodstvo nad vso dolino. Mnogi so mislili, da izhaja od toskanskega mejnega grofa Udalrika, ki se je baje na silo polastil teh krajev. Iz zgodovinskih virov**) pa vemo, da je salcburški škof Bertold l. 1100 podelil Attems z okolico svojemu nečaku Burkhardu Mosburškemu, odvetniku akvilejske cerkve, in njeni ženi Aciki. Pred svojo smrtjo zapusti (l. 1106) Burkhard svoja posestva hčeri Matildi, omoženi s Konradom Pilštanjским (Zahn, Friaulische Studien, stran 319). Tudi vdova Acika daruje l. 1130 vsa svoja imetja na Furlanskem med Nemami in Fojdo, zlasti v Ahtnu, svoji hčeri in njenemu možu. Ta dva sta imela hčer Dijemoto, ki se je omožila z Ulrikom bivšim markgrofom toskanskim. Leta 1170, 2. februarja, darujeta parijarhu Ulriku II. in akvilejski cerkvi grada Attems in Pertištajn; vasi Porčinj, Prosenik (Prosnid), Subit; grada Čarneja in Vizont; alodij Neme (Nimach) z dvorom in gradom „Hage“ ter vasjo Latina, (ker so v njej Furlani bivali?); Rakelje (Rechelach), Predegoj, Vipolže in Volčeje (Wolfschel?), ter vse, kar sta imela v krajih „Vergia“ (Breginj?) in „Logre“ (Logje?) z vsemi tlačani, tlačankami in njih zemljišči. (Rubeis, Mon. E. Aquil. col 604—606). Manzano (Annali del Friuli, II. 151) prišteva ahtenski gospoščini tudi Platišča, Brezje in vse male kraje po severnih gričih celo gori do Jalovca. Leta 1256, 3. avgusta, podeli patrijarh Petru Attems dohodke osem mark „ad usum curiae“, katere je poprej užival Kaporjak v Brdu in Teru. Ulrik in Dijemota sta darovala tudi svoje vazale, od katerih so štirje bivali v ahtenskem gradu, pa s pogojem, da poleg teh ne sme nihče več notri bivati, ako sami ne dovole. Patrijarh pa je darovana posestva koj podelil nema-

*) Archeografo Triestino, XI. pg. 388.

**) Podrecca, Le vicinie, pg. 36. Pagine friulane, anno IV. pg. 164.

škima plemičema Arbonu in Henriku, ki sta bila morda vazala Ulrikova. Ta dva sta postala začetnika imenitne rodovine Attemsov, ki se je pozneje razdelila na dve vrsti, na furlansko in na štajersko (Petzenstein). Prvi so imeli v grbu črnega medveda na belem polju ter vršili civilno in kriminalno sodstvo po svoji gospoščini; drugi pa trozob ali tri bele pike (zvezde?) na rudečem polju in niso imeli nikakega sodstva. Že od nekdaj jim je pristojal naslov „markgrofi“ in so imeli pod seboj tudi Čarnejo.

Izvestno je, da je stal grad Attems („Stari ali gorenji grad“) že v XI. stoletju. Pozneje, ko so se bili plemiči naveličali živeti po samotah sredi gozdov in so večji del leta bivali po mestih, so si postavili tudi nove gradove bolj nizko in bližej obljudenim krajem. Tako so sezidali tudi Attemsi (l. 1290) svoje novo bivališče („Novi ali dolnji grad“) „Podbregom“ (Pecollo) v tržiču „Campolongo“ (Kompolje), od katerega so sprejeli tudi svoj pridevek. Ko so se bile začele razprtije in krvavi poboji med furlanskim plemstvom, pridružili so se Attemsi Kukanjcem proti Zavornjanom (l. 1293). Leta 1295 so pomagali Attemsi Kaminskemu gospodu proti patrijarhu, a ta je prodril s svojo vojsko med brda in posedel grad Attems, katerega so bili plemeniti zadružniki hitro zapustili. In kmalu potem so se začeli ti prepirati s patrijarhovim glavarjem v Tržizmu, zato so bili iz nova spojeni iz njih grada l. 1307. Nekateri Attemsi so bili pa tudi bolj blagi, n. pr. oni Filip pok. Nikolaja, ki je l. 1445 zapustil svoj ronk dedičem s tem pogojem, da bodo darovali polovico dohodka cerkvi sv. Nikolaja, katera naj se popravi.

V trgu Ahtnu, ki je imel že l. 1341 svoj lasten pravilnik, je bila župna cerkev sv. Jurja. Župnik iz Nemov je bival zlorabno v Ahtnu ter vršil tu duhovsko oblast, ali pa imenoval kakega drugega duhovnika za svojega kaplana v Ahtnu. (Leta 1446: „De electione sacerdotis Attems, facto in plebano Nimis“). Potem je bila pod novim gradom tudi še cerkev sv. Andreja, katero so bili sezidali plemiški zadružniki v XIII. stoletju s pomočjo svojih podložnikov po „slovenskih vaseh.“ Nekdanji cerkven praznik s plesom, ki se je vršil poprej v „Starem dvoru“, obhajajo sedaj v Ahtnu. Južno od trga, med Malino in cesto, je stal „Stari dvor“ na nekem griču kot čuvar prehoda po dolinici iz Ahtna v Partištajn. Tu je bil grad, (podrt v XV. stoletju),

cerkev sv. Marije in nekoliko hiš okoli njih, ki so bile z zidom obdane. Tu so navadno gastaldi sodili grajščinskim podložnikom. Leta 1420 je kupil Jakob pok. Nikolaja Attemsa sodstvo od Folkerina Zavornjana. Prebivalci so večkrat zarubili živino Ravozanom, če je prišla čez mejni potok na pašo. Leta 1472 je zopet odstopil Ivan Zavornjan Jakobu Attemsu svoje pravice v Starem dvoru. Koncem XVI. stoletja pa že ni bilo nič več hiš, (cerkev je odnesla povodenj Maline l. 1820), a polja so bila še vedno podvržena jurisdikciji Attemsov in Zavornjancev. Pod Ahtensko graščino so spadale tudi slovenske vasi Podbreg, Malina, Vrh sv. Jurja in Platišča; potem pa še več vasij v nižini, ki so imele nekdanj tudi slovensko prebivalstvo, (torej je bila s poslednjimi tudi politična zveza!). Malina je bila tedaj še občina za se in se omenja že l. 1313. Leta 1328, 8. julija, se odpove „Bojatizone di Castelnuovo svojemu fevdu“ „habitationis in Forame“, in patrijarh Pagano podeli tega z vsemi pravicami bratoma Ardeman in Osalco iz Kormina.

Partištajn (Partistagno, Pertistayn, Perchtenstein, Vardenstein) se je vzdigal nad vasico jednakega imena blizu Ahtna. Rodovina tega imena je bila brez dvoma nemškega rodu in v sorodstvu s Kukanjci. Leta 1205 sta povzdignila goriška grofa Engelbert III. in Majnhard Herborda (Henrika) P. za viteza. Leta 1260 je imel Henrik P. svojo utrjeno hišo v Čedadu. Bil je zelo pobožen, ker je l. 1267 svoje sosede pozival, naj zapuste imetja cerkvi, da si pridobe nebeško kraljestvo. Njegovega sina Simona so pokopali l. 1292 v Čedadu. Drugi Henrikov sin Nikolaj je bil poškodovan l. 1309 nekaj čedadskih posestev, zato so mu pa Čedadci zažgali del njegovega grada. Leta 1326 dobi Nikolaj pok. Ivana P. iz Lipaka („detto Laibach“) od Nikolaja Kukanjca dve kmetiji v „Villa Orba.“ Istega leta ustanovi v fojdski cerkvi kapelo sv. Štefana za oproščenje svojih grehov. On, pa brata Ivan III. in Tomaž, si razdelijo s Kukanjci kmete, katere so poprej skupno imeli. Leta 1332, 31. januarja, dovoli patrijarh Tomažu P., da sme v gozdu pri Attemsu, ki je spadal akvilejski cerkvi, drva sekati do prihodnjega sv. Martina, ali zato je moral vzdržavati tržizemsko trdnjavo. Leta 1358, 26. januarja, dobi Konon Partištajnski za 200 mark solidov desetino v vasi Raspano. Ko so bili Kukanjci prepustili Rudolfu IV. grad

w

blizu Trzin

Partištajn, da je spravil v-anj avstrijsko posadko se je patrijarh hudo maščeval (l. 1364) nad upornimi plemiči.

Pozneje je prišel Partištajn v last Valvasonov in Kukanjcev (panoga Freschi). Kmetje so se bili uprli svojim gospodarjem, in ubili nekoliko njih članov.

Čarnejski grad (Cergneu, Cernocco) je stal na zahodni strani Spodnje Čarneje, na klinu podobnem rtu med dolinama rečic Lanja in Montana. Še sedaj se vidijo ostanki starih zidin, ki so z bršljanom porasteni, skriti med gostim grmovjem. Strma pot vodi do tja gori. Najprej se pride do onih branikov, kjer je bil dvigalni most. Naprej grede zagledaš prav nad glavo deloma še trdne, deloma že razpokane zidove, na katerih visi zrahljano kamenje kakor venec, ki žuga vsak hip na te pasti. Kljub napredujočemu rušenju, opazi se lahko še več vrat, nekoliko sob in mnogo oken. Lahko se tudi spozna, da so grad zidali v dveh presledkih in da stoji proti severu starejši del, novejši pa obsega dve tretjini vsega zidišča. Stari del meri 90 m^2 in 3 m od njega proti vzhodu se vidijo temelji gradskega stolpa, ki merijo $5 \times 3,5\text{ m}$.*)

Grad je bil sezidan nekda v XI. stoletju, a zgodovina ga imenuje prvikrat še le l. 1170 v Ulrikovi in Dijetmotini darovalnici. Patrijarh ga je podelil Zavornjanom, ki so se delili na več panog, med katerimi je bila zelo imenitna Brazzà di Brazzaco, (ta grad je stal šest kilometrov severno od Vidma). Leta 1202 je bil nek Arnold gospod v Bracaku in Čarneji. Ko so si Zavornjani razdelili l. 1270 svoja posestva, prišla je Čarneja v last Petru Zavornjanu in generalni kapitan Filip jo je potrdil naslednjega leta njegovemu sinu Francu. Čarnejski gospodje so vršili sodstvo v vseh treh Čarnejah, v Vizontu in v Karnicah, potem v sovođenjski dolini do l. 1342, ter uživali desetino v Nemah; sodstvo v tej vasi pa so vršili čarnejski združniki skupno z Zavornjani.

Okoli l. 1320 je živel „gospod“ Detalm Čarnejski. Imel je šest sinov, ki so sklenili razširiti svoje pretesno bivališče in so prizidali gori omenjeni južni del, katerega so imenovali „Domus magna“, kakor je razvidno iz čarnejskega „Liber Pheudorum“

*) Tudi podelilna listina l. 1480 razločuje te tri dele grada: »Investitus de Turri et de duabus domibus in Castro Cergnei.«

iz l. 1386. Leta 1325 nahajamo tri Detalmove sinove (Peter, Ivan in Konrad) kot čarnejske zadružnike, ki so si razdelili svoje gradove, (Konrad je kmalu prepustil svoj delež Matevžu d' Ariis), in l. 1388 so se ti med seboj dogovorili, da bodo popravili svoj grad in za to dali potrebno vapno, vrhu tega pa še vsak po pet mark solidov (okoli 63·5 gld.). Sezidali so (l. 1323) tudi grajsko kapelo sv. Petra in Pavla (od XIV. stoletja naprej sv. Magdalene). Okoli l. 1354 so se prepirali Čarnejci z nemaško in z videmsko občino. Nemaški občani so zažgali Čarnejcem v svoji razburjenosti neko hišo in bližnji gozd. Leta 1359, 15. decembra v Nemah: Tržizemski oskrbnik prizna, da nima nikakoršne pravice koga zapreti dati, ki spada pod čarnejsko gosposčino (Bianchi, *Diplomi inediti*).

Ko je bil l. 1381 kardinal Filip Alansonski patrijarhom izvoljen, so mu hudo nasprotovali Videmci z Zavornjani in Čarnejci; a podpirali so ga Čedadci z Attemsi, Partištajnci in delom Kukanjcev. Iz tega so nastali, seveda prepiri, požigi in poboji in mogoče, da je tudi Čarneja pri tem kaj trpela. Ko so se valovi nekoliko poglobili, je prisegel Ivan pok. Konrada Č. (l. 1385), da bode skoz naslednjih deset let stanoval v Čedadu.

Neme, (Njeme, v Njemah, Nimis, Nemach) so preživele vse viharje ljudskega preseljevanja, ker so bile bolj oddaljene od glavne ceste in precej skrite med griči. Pavel Dijakon jih omenja med maloštevilnimi onimi kraji, ki so bili ob njegovem času utrjeni. Srednjeveški grad Nema so je stal na mali planoti med Karnahto in Montano, prav blizu vzhodnega brega prve rečice. O njegovem začetku zgodovina molči in tudi o njegovi usodi nam poroča le malo. V znani Ulrikovi darovnici iz l. 1170 se imenuje alodij Neme („de allodio quod habet apud Nemach“) z gradom in dvorom „Hage.“ Dne 4. februarja istega leta je prišel patrijarh Ulrik sam v Hage in razdelil fevde „na cesti poleg cerkve.“ To podelitev je potrdil cesar Friderik I. l. 1180, posebej naglašajoč „praedium de Hage cum universis pertinentiis suis.“ Verjetno je, da je v tem gradu bivala posebna plemenita rodovina (l. 1170 je prisegel patrijarhu zvestobo tudi Rodpertus de Nimes), ki se pa ni posebno odlikovala po svojih članih; nazadnje je bivala v predmestju Čenta. Zgodovinarji mislijo, da je bil grad razdejan za vlade patrijarha Bertolda (1218—1250).

a gotovo je le toliko, da se omenja v nekem popisu 1412—1500 kot „castrum dirutum“. Njegove razvaline se le malo več poznajo; na nekdanjem okroglem braniku stoji zdaj ptičnica. Imel je podobo trapeca; severna in južna stranica sta merili po 25 „, vzhodna 12 „, zahodna pa le 8 „; zidovi so bili po 1 „ debeli. Temeljni kameni so komaj obdelani, a gorenji vsi kockasti. Iz severo-vzhodnega kota se vleče zaokroženi zid v jugozahodni, ki je obdajal dvorišče (girone), imajoče 12 „ dolg polumer. Od spredej so bila vrata, skozi katere se je hodilo po dolgih stopnicah na podnožje griča do neke stare hišice, ki se je ohranila še iz XIII. stoletja. Od tod se je šlo po potokovi strugi proti mlinu in obrnivši se na desno po cesti „del Tori“ proti Teru. Ker pa je Karnahtha odnesla to cesto o svoji povodnji l. 1695, morali so odpreti novo (sedanjo) pot čez dvorišče „Colombina“, t. j. od mosta na tržič. Gradske razvaline so med grmovjem skrite in se le malo še poznajo. Izmed drugih plemičev so imeli v Nemah svoja posestva tudi Attemsi (n. pr. l. 1275 nek Purcirt letnih dohodkov za 60 akvilejskih denarjev), in Čarnejci (1480 je bil investovan Detalm pok. Hektorja na desetino v Nemah).

Da so Neme zidane na rimskih razvalinah, priča že naj-starejša cerkev posvečena sv. Mavru (z ozirom na „murus“). Mimo te cerkve je vodila glavna ulica na trg v Čenti in potem dalje proti potoku Rivo. Čez Karnahto in Ter sta vodila lesena mostiča; (poslednjega so postavili Zavornjani l. 1403). Od starine je bilo le kakih šestdeset rodovin v Nemah in vendar so imele svoj lastni občinski pravilnik. Od Čarnejcev in Zavornjanov so bile le malo odvisne, več pa od glavarja v Tržizmu. Na čelu občine sta bila dva župana (dekana), ki sta uživala nekaj občinskih zemljišč v okolici, in poleg njih je bil še patrijarhov dekan. Hišni očetje so se zbirali „v sosednjo“ na trgu v Čenti pod lipo ali pa pod orehom, ob deževnem vremenu pa pod mesniškimi svodi. Na trgu je stala namreč javna mesnica poleg kleti, katero so Zavornjani prodali l. 1421 Sigismundu Čarnejskemu. V Čenti so bile kleti (cerkvena, čarnejska in zavornjanska), ter gostinjec sv. Marije nemaške.

Pod nemaškim gradom je stala cerkev in okoli nje nekaj malo hiš med ozidjem, in to se je imenovalo „curia“ ali „curtis“ (corte), kjer se je skrbelo za časne in večne potrebe prebivalstva.

Okoli tega središča se je nabrala počasi velika občina, ki je bila že l. 1274 popolnoma urejena in imela svoj lasten pravilnik. Zavornjanski in čarnejski gospodje so vršili tretjino sodstva v Nemah, a le nad svojimi kmeti, ter volili vsako leto tri „prisežene može“ (zuradi). Občina pa je spadala pod glavarstvo v Tržizmu. Tu je vlada dajala vsaka tri leta v najem glavarjevo mesto onemu, ki je več plačal. Ta je sodil v civilnih in kriminalnih stvareh, izvzemši če se je šlo za življenje, in iz naloženih glob dobival svoje dohodke. To glavarstvo je bilo zelo razširjeno in je obsegalo na tej strani Tera med drugimi vasmi: Ahtan, Breginj, Gorenjo Čarnejo, Montanjak, Dobje, Povoletto, Porčinj, Prosnid, Staje, Subit, Tipano itd.

Zavornjan (Savorgnano di Torre) je trden grad nad vasjo jednacega imena jugozahodno od Ahtna. On je dal ime zelo stari in jako odlični furlanski rodovini, h kateri so spadali tudi Bracá (Brazzaco), in ki je bila sorodna Čarnejcem. Ponašali so se zelo kot svobodni gospodje in oni so po svojem mogočnem vplivu in po svojih razširjenih zvezah mnogokrat odločevali vso furlansko zgodovino. Že l. 921 dovoli italijanski cesar Berengar I. nekemu duhovniku Petru, da sme utrditi svoj grad „Saburnum“ in ob enem mu podeli tudi sodstvo v njegovi okolici. Leta 1229 se sprejo Zavornjani s Kukanjci zaradi malega uzroka in razcepijo vse furlansko plemstvo na dvoje, zlasti pa še le potem ko so ubili Lenarda Zavornjana (l. 1293). Leta 1349 je stala rodovina na strani patrijarha Bertranda, kateri ji je bil zelo naklonjen. Nasprotni plemiči so obsedali njen grad, ali ga niso mogli pridobiti. Leta 1381 najdemo Henrika Z. kot gradnika na Kozlovem robu pri Tolminu.

Patrijarh Ivan Moravski je začel Zavornjane preganjati, ker se mu je zdela njih priljubljenost na Furlanskem prenevarna patrijarhovi oblasti. Tristan Z. in drugi zarotniki pa ubijejo patrijarha l. 1394. Čeravno je bil Tristan zaradi tega zločina iz cerkve izobčen, vendar so si ga izbrali Videmci za svojega mestnega poglavarja. Kot tak je zelo podpiral namene Benečanov, uničiti patrijarhovo oblast in podjarmiti vso Furlansko. Benečani so ga imenovali l. 1402 svojim generalnim kapetanom s 500 dukati letne plače. Ko je torej začel cesar Sigmund l. 1411 vojno z Benečani, pregnal je furlanski parlament Tristana in vso nje-

govo rodovino ter ukazal zapleniti njih premoženje. Zavornjani so se kljub temu hrabro držali in ovirali Sigismunda, da ni mogel prodreti v beneško ozemlje. Ko je pa prišel Sigismund l. 1412 z novo vojsko na Furlansko, polastili so se njegovi pristaši rodnega grada Zavornjanov in ga do tal podrli. Mesto tega so jim dali Benečani pridobljeno Latisano (nekdaj posestvo goriških grofov) in ko so končno zmagali, so prisilili Videmce (l. 1418), da so morali povrniti Zavornjanom vso storjeno škodo. Leta 1430 so se preselili Zavornjani v Videm in začeli stalno bivati v tem mestu. V furlanskem parlamentu so imeli številko 27 kot čarnejski gospodje. Na ščitu so nosili srebrn grb s črnim trakom, navpično razpolavljen v dva jednaka dela. Svoja posestva so imeli v vaseh Karnahta, Obenje, Karnica, Brezje, Romandol, Tarlan, Valmontana in Copicá (Zompitta del Rojale). Vsa zavornjanska posestva so bila prosta daca in priklad.

Tarčent („trikrat ograjena“) je imel dva grada: gorenji „sv. Lovrenca“ iz polovice XII. stoletja in dolnji „il Chistielat“, ki sta bila nekdam fevda norimberških gradnikov. Uživali so ju Kaporjaki in po njih zamrtju 1278 njih sorodniki Castello Frangipane. Ker pa so bili Kaporjaki akvilejski vazali, je zahteval patrijarh Tarčent nazaj kot izpraznjen fevd. Plemiči Castello so bili zamudili prositi za novo podelenje, in zato ga je izročil gradnik Friderik l. 1311 Konradu Austeinu (Aufenstein?), ali ta se ni mogel polastiti Tarčenta, ki je ostal tako Kaštelcem (Pagine friulane III. 122). Ti so sezidali v drugi polovici XIII. stoletja spodnji grad na griču C o j a, katerega pa je dal patrijarh Nikolaj januarja in februarja meseca l. 1352, ob enem z gorenjim gradom, do tal podreti, ker se je bil tudi Ivan Franc Castello udeležil ubojstva patrijarha Bertranda. Od gorenjega grada se poznajo sedaj komaj še sledovi, dolnjega pa so l. 1357 z nova pozidali in l. 1384 razširili (s tvarino gorenjega). Stari tarčetski grad se imenuje sedaj „Castello di Coja.“*)

Pramperg (Prampero) pri Manjanu, severozahodno od Tarčenta proti Rtinu. Pod to gosposčino so spadali Gorjani, Plazarji, Flipan in bržkone tudi Breg, ker se celo „breški plemiči“ omenjajo (Czörnig, 315). Pramperška rodovina je spadala

*) Monografie italiane: Degani, Il castello di Tarcento (s. Vito, 1888).

med prve furlanske vazale in med najimenitnejše ropne viteze, tako, da jih je moral patrijarh Rajmund della Torre l. 1292 preklicati, z njimi vred pa tudi Vilalte, Humince in druge. Ko so se l. 1309 uprli furlanski plemiči zoper patrijarha in jih je ta potolkel pri Manjanu, je bil tudi Henrik P. vjet in obglavljen. Leta 1317 so se bili Pramberžani in Vilalti združili proti novemu patrijarhu, še predno so vedeli, kedo bo izvoljen. Zato jih je poklical patrijarh Pagano della Torre na odgovor, a moral jim je dati „veliko spremljevalno pismo“ (*Gelaytum bonum et magnum*). V Huminu so imeli svojo palačo in vplivno besedo v mestnem svetovalstvu. Leta 1323 se je prepiral Friderik P. s svojimi sorodniki zaradi motenja posesti. Pramberžani so bili tudi goriški vazali; grof Henrik II. je povzdignil Henrika P. v Vidmu za viteza in Nikolaju P. je dal celo svojo hčer za ženo. Grad se je ohranil tudi po padu akvilejskega patrijarhata, ker se imenuje še v XIV. stoletju „na pol porušen.“ Njegovega soseda Rtin so razdejali (l. 1299) lastni podložniki, grajščaka in njegovo rodovino pa pomorili. (Czörnig, o. c. stran 400 in 401.)

Pod tarčetsko gosposčino so spadale vasi: Koja (Kojško?), Čizerje, Mala Mažerija, Štela, Podbrdo, Ter in Brdo.

Sedaj pa hitimo skozi zgodovinsko tako imeniten Humin in Vencon v Možnico, da pogledamo v najstarejšo zgodovino rezijansko.

Kécelj ali Kócelj (Chazilo), palatinski grof koroški in cesarski majordom, je imel svoja posestva v porečju Bele (Fella) od izliva potoka Grigno (na desni) pa do Pontebe. Glavni grad je bil v Možnici (Moggio). Ko se je pripravljaj na prvo križarsko vojno, naredil je svojo oporoko, v kateri je zapustil fevde svojemu nečaku Leopoldu, alodijalna posestva na Furlanskem pa akvilejskemu patrijarhu Frideriku II. (1084—1085) s pogojem, da ustanovi na mestu moženskega grada benediktinski samostan na čast M. D. in sv. Gola. V tej daritvi so bile zapopadene vse gore in doline do „Ursina (Vršič = Muzec) et Canina (Kanin) montes, qui terminant versus Pletium (Bolec) et Woriano (Wurgin, Breginj)“; potem vsi gozdi in vode s popolnim civilnim in kriminalnim sodstvom nad osebami in zemljišči. To so bile pa le splošne meje. Friderikov naslednik patrijarh Ulrik (iz rodovine **Op**ensteincev) je daroval v ta namen še 124 kmetij, deloma

na Furlanskem, deloma na Koroškem, n. pr. Gorenjo in Dolenjo Belo, Staro Brdo (Egg, Okke), Bistrice, Marijo na Zili, Sv. Ivan, Brnico, Medgorje; potem gostinca za tujce v Kluži in Akvileji, župniji Cavasso (Cavazzo, južno od Tolmeča) in Ignano (Dignano ob Tilmentu nasproti Špilimbergu), luko v Istri itd. Potem je ustanovil opatijo l. 1115, začel zidati samostan in cerkev, ki je bila posvečena l. 1119.*) Kocljev sin Cacelinus (Gatzelinus, Kazzelin) je daroval tudi svoja posestva v Junski dolini patrijarhu Ulriku, da je ustanovil z njimi proštijo Dobrloves (Dobrendorf, Eberndorf) l. 1106.**)

Od tedaj naprej je dobivala možniška opatija vedno več darov in volil, katera so potrjevali papeži in cesarji. Tako je postala ona prebogata in imela najobširnejša posestva po Furlanskem in Koroškem. V začetku XIII. stoletja je dobil samostan duhovno sodstvo ne samo ob Beli in Reziji, nego tudi v dolini Gorto v Karniji ter v župah Cavasso, Osopo in Dignano. Posvetno gospostvo pa je izvrševal, razen po Belski dolini, tudi v vasi Plavče (Blauzzo, Biauzzo) pri Kodroju. Investituro je prejemal opat od patrijarha z mečem in zastavo, imel je sedež in glas v furlanskem parlamentu, in od l. 1197 naprej je nosil, tudi škofovsko mitro.

Možniški opatje so imeli po vsem porečju Bele in torej tudi v Reziji posvetno knežjo oblast, cerkveno, civilno in mešano sodstvo s pravico na smrt obsojati, kakor poprej grof Kocelj, vsled regalij, prejetih od nemškega cesarja. Opatija je imela pravico gozdov (lôva in sekanja drv), pravico vode (ribarjenja in zidanja malinov) in rudnikov, dovoljevala je sejme in tržne kraje, nadzirala je mere in javne poti, zlasti pa zborovanja vsega naroda, ali pa hišnih gospodarjev v vsaki soseski. Tudi Rezijani so imeli, kakor vsi drugi beneški Slovenci, svojo domačo ustavo, t. j. zbirali so se v „sosednje“ ali posvetovanja. Imeli so štiri soseske: Sv. Jurij, Njiva, Ožjak in Stolnica. Vse štiri pa so razpravljale svoje skupne občinske potrebe na travniku pred cerkvijo M. D. na Ravnici.

*) Tangl, Die Eppensteiner, posebni odtisek stran 34 in nota 257; Czörnig, Görz-Gradisca, stran 269.

**) Archiv für österreichische Geschichte LXVIII. stran 209 in 276, opazka št. 181.

Stojan Janjigaj, Topoljica, 12. 11. 1911. (Bianchi, Dora)

Veliko blagostanje je prouzročilo razkošno in ne posebno moralno življenje samostancev, o čemer pripovedujejo še sedaj furlanske pripovedke. Ko je bil l. 1330 izvoljen opatom Gilbert iz Parme, našel je samostan v popolnem neredu in ko je začel preustrojati ga, zarotili so se l. 1331 menihi proti njemu; ali zarota je bila izdana in menihi kaznovani. Vrh tega je razsajala domača vojna po Furlanskem, plemiči in mesta so se med seboj pobijali, in zunanji sovražniki so prodirali v deželo. Ne samo koroški vojvoda in goriški grof sta pretila opatiji, nego tudi mnogi furlanski plemiči, ki so vedno prežali, kako bi jej vzeli posestva in sodstvo.

Zato je sklical opat Gilbert l. 1336 svoje zveste podložnike, (župane in vaške predstojnike), iz bližnje okolice na samostanski vrt, ter jim ukazal priseči na sv. evangelje, da bodo zvesti in pokorni opatu in samostanu možniškemu, ter njegovim oskrbnikom in uradnikom, sedanjim in bodočim, in da bodo pripravljeni na dano znamenje z zvonom in kladivom, ali pa tudi sami po sebi, ako opazijo nevarnost, prihiteti v obrambo opata in samostana, proti katerikoli osebi tega sveta, izvzemši proti patrijarhu. Kdor bi se pregrešil proti tej obljubi, plačaj 40 denarjev, za katere jamči s svojim imetjem. Na isti način so prisegli dne 29. septembra 1336 v cerkvi sv. Martina na Beli možje iz Rezije, Stolvice, Ožejaka in Njive. Ko se je opat tako zavaroval, je izdal l. 1337 nov kriminalni pravilnik za svoje podložnike, ter si prizadeval zopet pridobiti samostanu ugrabljena posestva. Zato se je prepiral tudi s pramperškimi gospodi, a ti so ga ubili dne 4. marca 1349.

Med možmi, ki so prisegali zvestobo v cerkvi sv. Martina, nahajamo tudi lepa slovenska imena, n. pr. Godič, Rus (Ros), Sabadin (večkrat), Siliboj, Moraš, Radoš (Rodos), Kutin, Stanigoj, Ivir, Černe, Čadež (Miriveglia), Mali, Danoš, Ljubigoj, Lič, Pik, Mavrež, Prodar, Vogrič, Konc (Kunec), Jemec, Bolčan, Breg, Beli, Franko (Branko?), Rep, Gojiša itd. Tu imamo torej lepo število pristnih rezijanskih priimkov, izmed katerih se je sedaj že mnogo izgubilo, ali pa so jih polasčili. Bivališče udeležencev je zaznamovano samo v nekaterih slučajih, n. pr.: „Pidrus (Peter) filius Jacobi de Dolina; Vidus et Henricus eius filius de Stulviza (Stolvica); Johannes gener Maurenz de Osseacho; Michael

de Gniva, in Franchus de Resia.“*) — Kraj „Dolina“ se ne nahaja več v krajevnem imeniku italijanskem; mogoče je, da je bil dotičnik doma iz Rezijanske doline sploh, a da ni hotel natančnejše označiti svojega bivališča.

Meje možniške opatije so bile zapisane proti koncu XIII. stoletja tako-le:

Confines monasterii Mossacenensis, scilicet montium et territorii. Prima confinis est in habba (Baba), de dicto loco habba tendendo ad locum qui dicitur her . . . pathoc (Suhi potok ob Učji), et a dicto loco tendendo ad flumen hulevegne (tu lepenje, Lepenje?) et per medium ipsum flumen usque bevorchum (razvodje?) de vilipotoch (Beli potok) et a dicto vilipotoch usque ad locum dictum meye (Tanameji), et a dicto loco usque ad locum warsiz (Vrsec, t. j. Muzec), a dicto loco in chyavin (Kadin) et a dicto chyavin usque ad locum qui dicitur de chyamp (Cima di Campo, Polje), deinde ad locum qui dicitur confin (Konfin južno od Lavore), et a dicto loco ad sumitatem montis qui dicitur lupiz de miez (Plauris); di qui est per medium monasterum mossacense, et a dicta sumitate usque ad rivum tulez (Togliezzo, Lesa), et a dicto rivo ad rivum mariane (Tor. Grigno) et usque ad sumitatem montis mariane, de inde usque ad collem, qui dicitur serenat (Serniate, Sernio) et a dicto colle usque ad montem tureye (Turje?) et a dicto loco usque glazat (Colazza?), et a dicto monte de glazat usque ad montem lanz et ab ipso monte de lanza (Lanca ob izviru Pontebane) itd.**)

Po fevdalni ustavi so imela mesta, opatije in posamezni grajščaki pravico izvrševati sodstvo nad svojimi podložniki. Za kraje na deželi so bile ustanovljene takoimenovane „gastaldije“ (oskrbnštva, glavarstva). Zelo obširna je bila čedadaska gastaldija, ki je obsegala mnogo furlanskih vasij po ravnini, med Slovenci pa naslednje: Ibana, Oborče, Kodrmaci, Ažla, Utana, Atovica, Klinje, Ošnje, Kosta, Grmek, Arbeč, Jajnik, Landar, Laze, Lombaj, Ronac („A rweda“), Livek, Lužji potok (?) Črnivrh, Očnebrdo, Počera (Perserea?), Poljane, Podklanec, Pregorje (?), Preštint, Skrutovo, Selica, Slatina, Vrh, Srednje, Strmica, Tarčet, Trčmun, Topolovo, Dreka in Ravne.

Privatni fevdatorji, ki so imeli svoje sodstvo med beneškimi Slovenci, so bili naslednji: samostan „S. Maria in Valle“ (v Čedadu) v Praprotnem, Šinčurju, Gorenjem Barnasu, Mjersi in Kravarju; čedadski kapitul v Oborči (polovico?) in Praprotnici;

*) Listina se nahaja v kraljevem državnem arhivu v Benetkah, prepisal jo je V. Joppi, a natisnjena je v prigodni knjižici »Nozze Coceani—Bearzi:« Udine, tipografia Doretti, l. 1891.

**) Pagine friulane, 1888, pg. 118.

rodovina Portis (stara čedadna rodovina, ki je imela l. 1271 fevde od akvilejskih patrijarhov, salcburških nadškofov in goriških grofov) v Šenpetru; plemiči Conti v Sarženti; Kosi (Cossico) v Mažerolah, (v XVI. stoletju je spadala ta vas pod rodovino Celjak, vzhodno od Buje); Puppi ali Puppis v Mjersi (polovico?) Zavornjani v Viskorši; Attemsi v Ošnjem; Špilimbergi (Čukola) v Roncu in Podbonescu, ter Brandis v Čeplesiščih.*)

Vendar to fevdalno sodstvo ni čisto nič oviralo domačih mirovnih sodišč, ki so bila sestavljena iz takoimenovanih sosedenj. (Dr. Podrecca, *Slavia italiana* II. „Le vicinie“). Kakor bližnji Tominci, tako tudi beneški Slovenci niso poznali velikih občin, nego le male soseske (srenje), kot spomin na nekdanje zadruge. V sosednjo so prihajali vsi možje, t. j. vsi rodovinski starešine in hišni gospodarji. Vsakdo, ki je obdeloval v srenji kako zemljišče, je imel vse sosednjske pravice, ali teh ni smel prodati. Na čelu soseske je bil župan ali dekan, t. j. vaški (ali frakcijski) predstojnik, ki je nosil kot znamenje svoje oblasti palico (pri Nemcih sulico, ali pa meč). On je predsedoval sosednjam, katere je sklical obhodnik s tem, da je obvestil zaporedoma vse može, ki so se potem zbrali na dano znamenje, če mogoče z zvonom. Poleg župana so sedeli trije prisedniki („sin-daki“), dva zaprisežena moža, cerkveni ključar in vsa dvanajstija.

V sosednjah so se posvetovali o vseh svojih javnih potrebah, zlasti o pašnikih in njih mejah, (če je živina te prestopila, so jo zarubili); o občinskih potih, prepirih med sosedji, o globah, o nasilstvu jurisdicentov, gosposčinskih odlokih, desetinah in kvar-težih; o župnikih, njih bivališčih in njih vzdrževanju; o popravljanju cerkva in varovanju farnih pravic itd. Pripetilo se je večkrat, da so se celo župnikom ustavljali in tedaj so bile soseske preklicane (interdicirane) od cerkvene oblasti. Po posvetovanju so naredili „roš“ (rovaš), t. j. glasovali so in odločevala je večina hišnih gospodarjev. Prisotni pisar („notar“, tudi „cancelliere“), je sestavil kratek zapisnik („verbale“), ali če njega ni bilo zraven, povedal mu je pozneje obhodnik, kaj se je godilo pri seji in kako so glasovali; obhodnik je namreč zarezoval glasove na leskovko, katero so imenovali „roš.“ V sosednjah so

*) Leicht, *Il Confine Italiano verso l' Austria Slovena*, pg. 54.

podajali ključarji račune o cerkvenih dohodkih in stroških. Če je bilo kaj prebitka, porabili so ga ali za olepšanje cerkve, ali pa za občinske potrebe, kakor je sosednja sklenila („habita licentia“). Župane in druge dostojanstvenike so volili vsako leto

Matajor.
Vas Lendar.

z večino glasov. Ker so uživali ljudsko zaupanje in so takorekoč izražali njegovo mnenje, zato so jih tudi gosposke imele bolj v čislih. Uživali so nekaj zemljišč, za katera jim ni bilo treba nič najemnine plačevati.

Vsaka sosednja je imela svoj poseben pravilnik (štatut), tako še celo mala vas Selica. Vseh sosesk je bilo 36, ravno toliko kot duhovnij (kapelanij). Te duhovnije so spadale 2 farama: šenpeterski in podutanski (ali šentlenarški) in ravno tako so bile tudi soseske razdeljene v dve velike županije (nadiška in sovodnjiška dolina), t. j. v landarsko (21 sosesk), in mjersinsko (15 sosesk). Meja med obema je bilo tisto rebro ki se spušča od Kuka proti Azli, (samo Livek je spadal še k mjarsinski županiji). Župani so birali velike župane ali sindake, ki so s pomočjo županov vodili vse obče posle velikih županij. Župani so se zbirali okoli velikih kamnatih miz „laštra“ imenovanih in tu pod predsedništvom velikega župana kot „banka“ razpravljali, sklepali in sodili. Mjersinska laštra je bila v Gorenji Mjersi, pri cerkvi sv. Antona opata, iztočno od Šenpetra. Landarska pa je stala v Bjačah pri Landarjih, pozneje pa v Tarčetu. Ako sta imele obe velike županije („contrade“), ali kakor jih Podrecca imenuje „sodoline“ (Convalli), kaj skupnega opraviti (zlasti braniti svoje privilegije nasproti beneški vladi), tedaj so se vsi župani zbrali na trgu pred prastaro cerkvijo sv. Kvirina (sv. Krn, varuh živine). Tu so zborovali redno jedenkrat na leto, ali pa ob vsaki potrebi. Tako sta bili ti dve sodolini avtonomna država v državi, kar Podrecca z mnogimi dokumenti dokazuje. In vse to je trajalo še do l. 1797, t. j. do prve avstrijske okupacije. Tedaj še le so izgubile soseske in šenk-virinski parlament svojo avtonomijo.

Za vzgled avtonomnega sodstva navajam tu najstarejši ohranjeni zapisnik o sodbi v Landarju. Dne 10. oktobra l. 1401 so se zbrali po stari navadi „pod lipo“ na javnem trgu „plemeniti močje“: Rudolf de Portis, Jarnej pok. Antona Folci iz Čedadu; Nikolaj iz Tolmina pok. Lazarja, stanujoč v Čelah pri Čedadu; krčmar Mihael pok. Ivana iz Iplisa, krčmar v Čedadu; Bertold iz Špilimberga; „Jurij“ čevljar od bročanskih vrat in še mnogo drugih prič iz landarske okolice. Tedaj nastopijo: patrijarhov upravitelj Henrik pok. Folkerina iz Čedadu, sodnik Lenart, Peter župan slatinski,*) Čampa župan črnovrški, Matija

*) Kakor že omenjeno (stran 15), se sedaj ne nahaja več ime Slatina. Ker pa so bili vsi sodniki-župani iz tarčetske občine, je razvidno, da je morala tudi Slatina v tarčetski občini stati, morda tam, kjer je sedaj Arbeč.

župan bijaški (? Miars), Matej župan v Lazah in Gregor župan v Ofjannu. Ti so imeli soditi patrijarhovega kmeta Aleša pok. Tomaža iz Tarčete, ki je bil skupaj z bratom Ivanom ubil nekega Markuca, kmeta Adama Formentina iz Čedada. Sin Vogrič in žena Mihaela ubitega Aleša sta zahtevala pravico. Aleš ni tajil svojega dejanja, ali izpovedal je, da je bil poprej Markuc ubil njegovega sorodnika Čerina, in da se ni nikoli pomiril z bratoma Alešem in Ivanom, niti kaj dal cerkvi za dušo pokojnega, nego je ostal vedno doma, njima pred očmi, in je še celo žugal ubiti brata Ivana. Ko sta bila na opasilu sv. Jakoba in tam nekaj zajutrkovala, prišel je Markuc mimo in začel psovati Ivana. Tedaj je zgrabil Ivan za nož, Aleksij ga je sunil s sulico v rame, ne da bi se bila kri prikazala, a Ivan ga je zgrabil za prsa in ga z bodalom skoz in skoz prebodel, da je vsled tega umrl. Sodnik in župani so se po stari navadi trikrat posvetovali z zbranimi možmi in potem popolnoma oprostili obadva obtoženca. *) Zapisnikar je pročitil razsodbo latinski in slovenski ter jo obrazložil v domačem jeziku.

Landarska banka je imela svojo ječo v gradskem stolpu v Bjačah, kamor so pa le večje hudodelnike zapirali, manjšim so pa le globe nalagali. V nekaterih slučajih so jih tudi v klado (ženske v „trlico“) obsodili, t. j. morali so držati po 12, 24 ali še več ur roko, ali nogo, ali pa oboje v luknjah debele klade, ki je bila razpolovljena in se je lahko odpirala ali pa zapirala. To se je zgodilo vedno na javnih prostorih, da so mimoidoči videli svarilen vzgled, pa tudi, da so poredneži nesrečnika zasmehovali in ga zbadali.

Zgodilo se je, da so tudi ženske vklenili v klado, ker jim je bila trlica premajhna, a potem so navadno zbežale, ker so bile luknje v kladi za njih ude prevelike, da so lahko zbežale in nihče se ni brigal za to. Včasih so občani tudi očitno svarili kakega krivca: „Marin bjež!“ in če se mu je posrečilo pete odnesti, je bil rešen. (Slavia italiana, II. 133.)

Sosednje so bile v popolni veljavi tudi po zahodnem delu Beneške Slovenije, n. pr. v sedaj že popolnoma pollaščenih Ronkih, kjer so se zbirali gospodarji pod vaško lipo in ukrepali

*) V. Marchesi, Nozze Musoni-Velliscig, Udine 1897, Tip. Doretta.

o občinskih potrebah, zlasti o zidanju cerkev in preskrbljevanju duhovnikov (Pag. Friul. IV. 40.) V Ahtnu se še sedaj posvetujejo možje med seboj, predno gredo glasovat v občinski svet. V Nemah se omenjajo sosednje prvokrat l. 1077. (Pag. Friul. V, 156; IV., 75, nota 6.) Iz vsega tega se jasno vidi slovanski značaj prebivalstva in način ustave, ki je bil Slovencem posebno lasten. Če bi trebalo še katerega dokaza, da so bili Nemljani Slovenci, naj se pomisli, da so praznovali po mrtvih sedmine, pri katerih je bila glavna jed „bob“.*)

Vse uradne naredbe so objavljali najpoprej v Tržizmu, kamor so jahali občinski seli („Caballarius“) in zastopniki vseh odvisnih sosesk. Tam so dali s trombo znamenje, da se je zbralo čim več ljudstva, na to se je vzdignil glasnik na kamenito mizo blizu nekega stebra na trgu in je čital na ves glas naredbo, katero so potem na enak način razglasili po vseh vaseh, kjer so bile cerkve, in sicer po dokončani službi božji. V Nemah so čitali razglase na trgu v Čenti, in na stopnicah pred cerkvijo sv. Gervazija. Okoli l. 1400 so postavili za ta namen in za zbirališče sosednj občinsko „ložjo“, katero so l. 1799 spremenili v malo žitnico. Sosednje so se ohranile do avstrijske vlade. — Novo breme so naložili nemaški občini l. 1328, ko so morali vsi farani pomagati pri videmski utrdbi. L. 1354 se je unel prepir, po vzajemnih represalijah, med nemaško občino in čarnejskimi plemiči zaradi nekih zemljišč in potrijarh naloži 22. marca 1356 Tristanu Zavornjanu, akvilejskemu kamorniku, „ut audiat, terminet, decidat.“ L. 1441 se je pravdala občina s Petrom Čarnejskim in s ključarji sv. Jakoba, da se ne sme voda iz Karnajte spuščati v rojo nad znamenjem, postavljenim l. 1432. Tudi z gorskimi vasmu so imeli Nemani mnogo preprirov zaradi pašnikov.

Nemaška občina, ali prav za prav župnija („la Pieve“) je imela obširne pašnike, ki so segali tja gor do Jalovčevega slemenca. Uživale so jih ali posamezne vasi, ali pa več sosednjih vasi skupno („promiscuamente“). Ob meji obdelanih zemljišč, bodisi ob cestah, bodisi krog pašnikov, so bile trnjeve seči in suhi zidovi iz debelega kamenja. Če je živina meje prestopila, zarubili so jo navadno, in se potem v sosednji posvetovali o od-

*) Bertolla, Nimis e suo Castello: Pagine friulane, V. pagine 154—156; VII. pagine 122—125; IX. 75.

škodnini, ki se je naložila ali posamezniku, če je bil dobro znan, ali pa skupno vsej soseski. Večkrat so nastali mejni prepiri zaradi pašnikov, n. pr. l. 1270 med Nemami in Tarčentom; l. 1337 med Nemami, Čarnejo, Zavornjanom in Ahtanom; l. 1357 med Spodnjo in Srednjo Čarnejo; l. 1367 med Nemami in Sediglo, l. 1399 med Povoletom in Reano, l. 1521 med Povoletom in Ronki itd.*) Proti koncu XVI. stoletja so hoteli Breginjci prisvojiti si vse gorske pašnike, a uprli so se jim najpoprej Nemani, potem Ahtanci in Salčani (Salt).

Rednih davkov niso plačevali beneški Slovenci, ampak le v posebnih, zlasti vojnih slučajih. Leta 1327, marca meseca, naloži akvilejski kapitul kmetom patrijarhove kleti in točajstva („della Canipa e Dapiferato“), da morajo kolekto med seboj napraviti in sicer, da morajo kmeti iz Lovine („Lovina verso Bergogna“, Livek?), Sv. Lenarta in Zaplatišč ob enem z Verso (Merso, Mjarso?) pol marke in 34 denarjev zbrati.

Leta 1352, 1. oktobra, skliče patrijarh Nikolaj furlanski parlament in določi število vojakov, katere mora postaviti vsako mesto in vsaka občina, spadajoča pod oglejsko državo; (takrat so bili Benečani napadli Labin v Istri). Po tej razdelitvi je moral dajati rožački samostan tri oklopnike („čelade“) in dva strelca, kakor poprej; (vsak jezdec je imel tri konje: jednega za orožje, drugega za „balistro“ in tretjega za reservo; ravno tako je sestojala vsaka „sulica“ iz težko oboroženega konjenika, iz jahajočega oprode in še dveh konj); možniški samostan tri čelade in dva strelca, (poprej je dajal le jednega); čedadski kapitul 10 č. in 2 str. (po starem); nunski samostan v Čedadu 1, 1; čedadsko občina 18, 6 (zmanjšali so jej za 8 č. in 2 strl. „z obzirom na njeno stanje“); Vilalti in Kaporjaki 10, 2 (zmanjšali so jim za 2, 2 „propter eorum statum deterioratum“); Ahtanci 2, 1 (po starem); Kukanjci „de Partenstayne et Valvasono“ 16, 4 (po starem); „Sorphumberch“ 1, 1; Čarneja 1, 1.

Za trgovino je bila neizrečene važnosti podboneška cesta, ki pa je bila v teku let močno propadla in jo je bilo treba popraviti. Zato pošlje mestni svet čedadski 30. julija 1377 svojega upravitelja Jakopa k patrijarhu Markvardu, „ki se je nahajal

*) Belloni, Memorie al Museo di Udine, vol. II. pg. 28, 49, 112, 124, 131 in 134.

ravno v Tolminu“, da bi dovolil popraviti cesto proti Škofji Loki. Patrijarh je sklenil in odobril (20. novembra) pogodbo, da smejo Čedadci sezidati, ali popraviti, cesto ob Nadiži proti Tolminu in potem dalje na ono stran Alp. Zaradi velikih stroškov za to cesto odstopi patrijarh Čedadcem mestno mitnino na tri leta samo proti temu, da mesto plača nek patrijarhov dolg Ulriku Sorfimberškemu, bivajočemu v Nemčiji. Vrh tega prepusti patrijarh mestu tudi prevoznino od ladij, imenovano „vulvard“ (Furfarth) pa s pogojem, da bo mesto ostanek čez stroške za vzdrževanje ceste izročilo patrijarhovi blagajnici. Obljubil je tudi raboto svojih tolminski podložnikov in da bo brižinski škof vzdrževal svoj del ceste onstran Oslice.

Naslednji patrijarh Anton Gaetani dovoli 28. oktobra 1396 Čedadcem, da smejo sezidati ali popraviti cesto iz Čedada skozi Kobarid in Bolec v Beljak, samo proti plačevanju običajne mitnine in prevoznine. V to je dovolil tudi bamberski škof Albert, (13. maja 1399), samo s pogojem, da bodo mogli njegovi podložniki iz Beljaka in okolice pošiljati blago tudi čez Pontabelj.*)

Med najvažnejšimi predmeti, ki so se izvažali iz Beneške Slovenije, je bilo pač vino. Slovensko vino, zlasti rebula, je bilo tako na glasu, da so je vozili celo v Benetke na prodaj. Beneška vlada je določila dne 23. februarja l. 1338 carino in dac za razno blago, med drugim tudi: „Quod Ribollium et vinum, quod conducetur de partibus Sclavonie et venditur ad ripas communis; et insuper aliquod vinum, quod venditur post pescariam ad ripas communis, solvat officialibus de Rivoalto grossos duos pro qualibet anfora pro dictis ripis. (Romanin, Storia di Venezia, tom. III. pag. 384).

4. Pod beneško republiko.

Patrijarško oblast so bili močno omajali prepiri med furlanskim plemstvom, ki je bilo surovo, divje, bojevito in se je med seboj sovražilo do skrajnosti. Ker ni moglo svoje bojaželjnosti nasiti proti zunanjim sovražnikom, začelo se je med seboj napadati in pobijati, da je bilo groza. Vse ceste so bile nevarne

*) Dr. Grion, Nozze Musoni-Velliscig (Udine 1897, tip. M. Bardusco),

pred ropnimi vitezi, in sosednji knezi (n. pr. Rudolf IV. avstrijski), ki so dobivali potrebno blago skozi patrijarhovino, zahtevali so od patrijarhov, naj skrbе za cestno varnost. V takih slučajih je del plemstva potegnil s sovražnikom in deloval za njegove namene. Tudi posamezna mesta, ki so navadno skupaj držala proti plemstvu, so se le premnogokrat med seboj razprla in krvavo pobijala. Ob takih slučajih je bila vsa dežela vznemirjena: brat se je vzdignil zoper brata, sin zoper očeta, in še celo ženske in otroci so se vdeleževali boja.

To notranjo razcepljenost patrijarške države so znali zunanji sovražniki dobro porabiti. Na vzhodu so stiskali patrijarhovino goriški grofi, na zahodu pa mesti Treviž in Padova. Ali najhujši izmed vseh sovražnikov so bile Benetke. Te so bile odvzele patrijarhu malo po malem ves zahodni del Istre in posedle s pomočjo izdajskega plemstva med l. 1410—1420 skoro vso patrijarhovino. Čedad se je podvrgel Benetkam prostovoljno (10. julija 1419) in temu vzgledu so sledili kmalu tudi drugi gradovi in mesta, kakor n. pr. Videm, Pramperg, Humin, Vencon itd. Tako je prenehala nekdanj slavna patrijarhova država in ljudstvo se ni temu skoro čisto nič upiralo, ker se je bilo nasitilo nestalne patrijarške vlade ter izgubilo vse spoštovanje do svojih cerkvenih vladarjev, zlasti od kar ti niso več stanovali v deželi.

Tudi naši Slovenci so bili popolnoma zadovoljni z novo vlado, kajti ta jim ni samo potrdila njih stare samouprave, nego jim je podelila celo novih privilegijev. S tem si je pridobila popolnoma njih srca in jim izročila konečno varstvo državne meje proti „Nemčiji.“ Vsled teh sloboščin so bili prosti raznih davkov od stavbinskega lesa za gradove, mesta in ladje, sena, slame itd. Te privilegije je vlada večkrat potrdila, n. pr. 15. novembra 1450 in 16. julija 1455. l. Vladna listina iz l. 1492 (26. septembra) jih nazivlje. „Fideles nostri incolae montanearum et convallium civitatis Forijulii“ ter jim potrjuje iznova vse stare predprave. Te predprave je beneška republika tudi vestno spoštovala in 17. maja 1532 je „svetovalstvo deseterih“ strogo zapovedalo čedadskemu namestniku: „di non permettere, che gli uomini della villa di Landro vengano astretti ad alcuna fazione

contro la forma dei loro privilegi.“ Oproščeni so bili (l. 1622) tudi vseh dacov in mitnine od živali, katero so gonili skozi Čedad.*)

Beneški Slovenci so se pa tudi zavedali svojih predprav in se jih držali krčevito, za kar imamo več dokazov v zgodovini. Napravili so celo poseben „sklad“, da so nabirali denar za stroške onim možem, ki so v njih imenu iskali pravice pri višjih oblastih. Leta 1515 ni hotela beneška vlada več priznavati sloboščin nemaške občine in njenih vasij. Zato so se obrnile sosednje naravnost na dožeta („el prencipe“) s prošnjo, naj bi jim bremena olajšal. In res jih je vlada oprostila l. 1530 začasno vseh davščin „z ozirom na njih uboštvo“, in da morajo toliko mostov vzdrževati. Leta 1535, 5. maja, pa jih je oprostil dože Andrej Gritti za vedno vseh davščin od polovice popisanih zemljišč, ali s tem pogojem, da so se zavezali vzdržavati mostove na Teru in Karnahti, (poslednji je bil 25 korakov dolg in 4·5 širok). Takrat je bila nemaška občina vpisana za $6\frac{1}{3}$ zemljišč in s tega je morala za $3\frac{1}{6}$ ognjišča sodelovati pri osebnih in stvarnih rabotah, t. j. pri dajanju vojakov in galejcev, pri tovoenju soli in rekljev („tolpi“), pri čiščenju luk itd.

V političkem obziru so se držali beneški Slovenci vedno lealno nasproti republiki. To nam potrjuje mnogo listin, ki jih nazivljejo vedno le „fedelissimi Populi“ in da so „constantissima fede“. Neka listina iz l. 1628 govori n. pr. „che tra li fedelissimi e svisceratissimi (najodkritosrčnejšimi) sudditi di S. Sta devono annoverarsi gli huomini et habitanti delle Convalli et Contrate della Schiavonia, detti di Antro et Merso, confinanti con li Arciducali, (torej s Slovenci na Goriškem), quali in ogni tempo et occasione et specialmente nelli ultimi moti del Friuli (v drugi beneški vojni) hanno dimostrato con li petti et con sangue la vera fede et ardente divotione verso questo Ser.^{mo} Impero.“

Fevdalna ustava je trajala seveda nadalje tudi pod beneško vlado. Tudi nadiški Slovenci so bili podvrženi glede višjega sodstva republikanskim jurisdicentom. Dvanajstije so volili v lndarski dolini hišni gospodarji, v mjarski pa odstopli sodniki. (Podrecca II. 117.) Te so sodile vpričo vladnih oskrbnikov v „civilnih, kriminalnih in najkriminalnejših stvareh“. Prizivi so šli

*) C. Podrecca, *Slavia italiana* I. stran 59—60, in II. stran 106—113.

navadno od jedne banke na drugo, (čeravno so se te sovražile in celo zasmehovale), potem na čedadsko občino, dalje na fur-lanskega namestnika (proveditore) v Vidém in v najzadnji in-štanci na redna sodišča v Benetkah. Landarski banki so bile prideljene tudi slovenske vasi ob Idriji, n. pr. Čela, Teje, Selica, Frajdel, Pripotišče, Ibana, Prapotno, Kravored, Novakuc ter Senik in Vrhovlje v avstrijskih Brdih. Rožački opat ni smel nikogar ob glavo dejati iz onih vasij, ki so blizu Čedada, nego ga je moral izročiti mestni pravici, ker je spadala rožačka trdnjava čedadskemu mestu. *) Duhovno sodstvo pa je vršil tudi v pramperški župniji.

Vsi jurisdicenti (bodisi prelati, graščaki ali občine) imajo pravico tudi v „mišljenih“ slučajih izgnati iz svojega sodnega okraja, v slučaju napada s puško pa iz vsega beneškega ozemlja. Tudi če sam namestnik vlovi kakega cestnega roparja, ubijalca in morilca, ga mora izročiti po starih predpisih onemu jurisdicentu, v čegar področju se je dogodil zločin, da ga ali iztira, obsodi na galejo, obesi, razčetrta in njegove dele izloži na običajnih mestih, da jih ljudstvo gleda. Poseben privilegij jurisdicentev je bil (še iz patrijarških časov, potrjen l. 1566, a kmalu potem odpravljen), da so smeli sprejeti v svoje sedno okrožje vse izgnance in jim dovoliti zavetišče. Sodne oblasti so imele skoro povsodi pravico pobirati dac od kruha, vina, olja, mesa, gostilen in paš (Porcia, 27, 28). Dr. Podrecca trdi (I. 57), da jurisdicenti niso vršili svoje oblasti med nadiškimi Slovenci, nego da so se v znak te vsako leto dne 2. avgusta pripeljali v kakih štiridesetih kočijah k sv. Kvirinu in se tu gostili s pečenimi piškami. Attemsi in Prampergi so sodili neposredno v civilnih in kriminalnih stvareh, a prizivalo se je na namestnika v Vidmu. L. 1587 je imel Pavel Attimis z drugovi sodstvo tudi v Čelah in Fabij A. v Pontjaku.

Čedadski kapitul (40 kanonikov) je vršil mešano sodstvo na Stari gori, potem v Oborči, Jainiku, Bjarču in Briščah. Špilimbergi so sodili v Čukoli in Roncu, ter v družbi s Portisi, Formentini, Attimisi in Bojani tudi v Pontjaku. Attimisi so bili jurisdicenti v Čelah, Bojani v Pačeriji (?), Portisi v Št. Lenartu

*) G. di Porcia, Descrizione della Patria del Friuli, str. 64—66.

in Šenpetru, Formentini v Sovodnji, Conti v Sarženti; Puppi v Mjarsi, Prapotiščah in Arkatu (?); Cusani v Seniku in Kozici, Galli (Galluzzi) v Gorenjem Barnasu; Canussi v Oblici; Ronconi v Selicah, Frdjelu; Pertoldi v Hlasti in Tejah; Cotis v Ibani; Brandis v Čeplesiščah; Nordis v Barnasu; Nicoletti v Kanaliču; Saloni v Atovici in Klinjah.*)

Kukanjci so skrbeli po svojem gradniku za red v furlanskem parlamentu. Ti so morali paziti, ali je parlament pravilno zbran; ali se ne godi kaka sleparija pri klicanju imen in odzivanju poklicanih, ki so morali vstati in sneti beret; ali sta zbrani vsaj dve tretjini opravičencev in ali so prisotni iz pravih rodovin in ne pooblaščenci; in nazadnje, ali imajo odposlanci prelatov in občin svoja pooblastila v redu. Kukanjci, Čuki in Partištajnci so imeli skupno jeden sam glas v parlamentu, tako tudi Brazzá in Čarnejci. Izmed naših plemičev so imeli še glasove: Tarčent, Mels-Colloredo, Prampereg, Attimis, Pers, Zegliaco in Soffumbergo.**)

Pod Tarčent so spadale vasi: Koja, Čižerja, Podbrdo, Brdo in Ter. Pod Kukanj-Partištajn, ki sta bila že porušena, so spadale vasi: Fojda (jeden del je pripadal tudi Valvasoncem), Ronki, Magredi, Cirjak, Grmovljan, Podklap, Vile, Ravne, Čanebola, Pedroza, Glabočana pri Grmuscah in Poljana. Nekatere izmed teh vasij so štejele le tri ali štiri hiše. Kukanjski zadružniki so imenovali zaporedoma vsako leto jednega župana v Fojdi in sodili v kriminalnih stvareh sami s pomočjo jednega prisednika. (Porcia, stran 41).

Ko je ponehala patrijarhova svetna oblast, pripadel je tudi Soffumburg Benečanom, ali že v prvi beneški vojni jim ga otme cesar Maksimilijan ter ga izroči z vso okolico zvesti rodovini Strasoldo. Ta se je razdelila v tri panoge in jedna od njih je privzela pridevek „Soffumbergo.“ Taista rodovina je imela tudi Cingraf pri Gorici in pa Novovas (Villnova) v goriški Furlaniji (Czörnig, stran 671). Benečani so sicer ukazali razdejeti grad Soffumburg, ali sodstvo je pa le ostalo Strasoldom. Pod Soffumburg so spadale vasi: Kampelj, Orzan, Kolored, Podcerkev, Mažerole in Kanalič.

*) (Porcia), Descrizione della Patria del Friuli fatta nel secolo XVI., str. 63—64.

**) Ibidem pag. 26.

Partištajn se je smatral še v začetku XVI. stoletja kot trdnjava in po vormških kapitulih (21. maja 1521) bi bil moral ostati pri Goriškem. Leta 1557 in 1583 so bili Partištajnci investovani s Kukanjo in Partištajnom. Livij P. je bil l. 1610 pregnan s Furlanskega zaradi umora in je moral na tujem živeti. Ivan P. je ubil 20. oktobra 1640 Rudolfa Attemsa pri javnem plesu na trgu v Fojdi. Zato so mu prisodili tri leta težke ječe, ali pa, ko bi pobegnil, dvajset let pregnanstva zunaj Furlanske.

Leta 1419 se zavežejo: Askvinij Attems za-se in za svoje zadružnike gorenjega in dolenjega grada; potem Peter Čuk za-se in svoje zadružnike, ter Henrik Partištajnski za-se, za svoje brate in zadružnike, da so in bodo vedno sovražniki rimskega in ogerskega kralja (Sigismunda) in nasprotniki vsakere osebe, ki pride iz gorenjih krajev in bi hotela Benečanom in Videmcem škodovati. (Pagine friulane V. 166). Attemsi so ohranili tudi v novjšem času svoje civilno, kriminalno in mešano sodstvo in smeli torej tudi na smrt obsoditi, (investitura od 14. aprila 1655 in 18. maja 1756). Leta 1629 je bila tako velika lakota po vsej ahtenski občini, da so sklenili (12. aprila), vsa občinska zemljišča v najem dati in za ta denar žita kupiti. Tudi l. 1650 je začela lakota že aprila meseca in vasi Ronki, Podrata, Čanebola, Pedroza, Ravne in Lonke so se obrnile s prošnjo na beneški senat: „velit eis in eorum calamitatibus ausilium praestare, ne fame pereant.“

O Čarnejcih imamo iz XV. in XVI. stoletja še naslednje vesti. Nekega Gašparja Č. so sprejeli l. 1430 kot videmskega meščana. L. 1438 se pogodijo čarnejski zadružniki zaradi nekega prehoda in l. 1441 dovolijo nemaški občini napeljati vodo iz Arike. Leta 1448 je prišla Čarneja v last rodovini Brazza-Čarneja in l. 1491 je dobil Sebastjan Brazza del čarnejskega grada. Ta investitura je bila ponovljena tudi l. 1534. Toda čarnejska rodovina se imenuje še l. 1480 (Čarnejci dobé investituro v Bracaku in Faganji ter desetino v Nemah) in 1488 (Angela Č. žena Nikolaja de Superbis iz Tržižma, dobi sodstvo in zemljišča v Čarneji). Čarnejski plemiči, ki so še le 1718 izumrli, so se dajali pokopavati v grajski kapeli in pa v severni ladji cerkve sv. Gervazija v Nemah. Ne ve se, kedaj je bil razdejan čarnejski grad. L. 1511, ob času silnega potresa, so ga napadli in oplenili

Videmci. Beneški dože Ludovik Gradnik sam je moral posredovati, da se je Franc Brazza-Čarnejski pomiril s provzročitelji škode. Po omenjenem potresu menda niso več popravljali Čarneje. Candido (Commentarii) piše l. 1521 o naših gradovih ob slovenski meji: „Čuk in Kukanj (ležita) sežgana; Partištajn, Attems in Zavornjan do tal podrti; od Neme se komaj vidijo sledovi; Čarneja, Tržizem itd. so porušeni.“

Tudi nekatere ženske čarnejske rodovine so znamenite, n. pr. Katruša pok. Friderika (Cattarussa, slovenska končnica!), ki je bila l. 1389 žena Friderika Vipolžanskega. Večnoma so se morale s sosednimi plemiči Partištajnci (Benvenuta l. 1421), Pramperžani (Justina in Ivana l. 1439), Kaporjaki (Katarina l. 1463) itd. Nekatere so bile tudi nune v Čedadu, n. pr. l. 1435 sestra Petruša (slovenska končnica!), opatinja sv. Klare, in l. 1447 sestra Antonija, opatinja v samostanu „Valle di Cividale.*)

Nemaška občina je imela svoj lasten pravilnik, katerega pa niso hoteli spoštovati tržizemski glavarji. Zato so se morali občani večkrat obrniti do videmskega namestnika, da so branili svoje stare pravice. Tako so se pritožili n. pr. l. 1530 zoper glavarja „ser Felice di San Felice“. V pravilniku je stalo vse natanjko zapisano, kako se morajo sosednje sklicovati in voditi, kako je treba župana in druge dostojanstvenike voliti in kako z občinskim premoženjem gospodariti. Župan je moral zlasti na to paziti, da si ni noben zasebnik prilastil kak del občinskega zemljišča, in smel prestopnike sam kaznovati. Kadar je prišel glavar s svojimi uradniki občino pregledavat, moral ga je župan sprejeti, postreči mu z jedjo in pijačo, če je trebalo tudi njega in njegove konje prenočiti in spremljati ga po njegovih uradnih potih. Prepovedano je bilo imeti krčme odprte med svetim opravilom, določena cena mesa, in prepovedano olje v Nemah dražje prodajati, kakor jeden „beč“ (vinar) na libro več, nego v Vidmu. Glavna dolžnost županova in pa sosednje je bila na to paziti, da se niso zmanjšali občinski pašniki in da ni nihče gonil tuje živine na je. Noben zunanji ni smel uživati občinskega zemljišča in tudi noben domačin zagradi ga; gorje tistemu, ki bi si bil

*) Bertolla, Il Castello di Cergneu, Pagine friulane, ann. III. pg. 148—150.

predrznil občinske mejnike prestavljati. Župan je moral na to gledati, da ni kedo protipostavno zarubil živine na dovoljenem pašniku in da so kmetje spomladi o pravem času prenehali s pašnjo po tistih zemljiščih, ki so bila morda še za kater drugi pridelek odmenjena.

L. 1409. izpremenijo patrijarhi možniško opatijo v prosto komendo, katera se je dajala jednemu ali drugemu beneškemu prelatu v užitek. Pa tudi komendator je obdržal vse stare pravice opatov, t. j. cerkveno oblast je vršil s pomočjo svojih vikarijev (namestnih župnikov), posvetno s pomočjo upraviteljev, sodno pa oblast s pomočjo šestih „priseženih móž“, ki so zstopali občine. Vse to je trajalo do l. 1777., ko je beneška vlada od vzela možniškim komendatorjem vsakeršno posvetno oblast. Od tedaj je ponehala tudi njih vlada čez Rezijo in le v cerkvenem oziru je rezijanska fara še sedaj odvisna od možniške dekanije.

Ni pa znano, kdaj so dobili Rezijani svojega prvega, na Ravnici stanujočega duhovnika. (V Rezijuti je bila cerkev s krstnim kamenom že od l. 1200 naprej). Župnijski zapisniki segajo do l. 1590 nazaj. Vse družine, ki so zapisane v starih cerkvenih knjigah, so živele še v začetku tega stoletja. Slovenski priimki v Reziji so naslednji: Bilina, Bohač, Butul, Bobac, Brida, Falador, Hrug, Kus ali Kukus, Letič, Modot, Moznik (Mužnik), Piklič i. t. d. Mnogo je pa tudi italijanskih priimkov, n. pr.: Klement, Francon, Longhino, Palletto itd.

V začetku prve beneške vojne so bili posedli Benečani l. 1508 tudi vse Tolminsko in Bolško. Ali že naslednjega leta prodere avstrijski vojskovodja Henrik Brunsviški z deset tisoč ljudmi po podboneški cesti na Beneško in začne oblegati Čedad. Na „Fortinu“ je postavil 17 topov, iz katerih so neprenehoma streljali na mesto. Poskusil je tudi trikrat mesto napasti, a ker se mu to ni posrečilo, je prenehal z obleganjem dne 2. avgusta 1509. Obrnil se je potem na Tolminsko, katero je kmalu premagal. Bolčani pa, in po njih vzgledu tudi prebivalci Stanovišč, Borjane, Sedla in Homca, so se začetkom l. 1510 prostovoljno podali pod Avstrijo. V vormski kapitulaciji (21. maja 1521) so bili vsi ti kraji Avstriji prepuščeni.

V tej pogodbi so omenjeni tudi mejni prepiri v kobaridskem Kotu (nella valle di Bergogna), ki so se večkrat ponavljali,

ob sejmi in cerkvenih slavnostih. Tako so se tožili landarski podložniki z Ložani, Sedljani, Borjanci in Krejci že l. 1506 in 1507 v Vidmu zaradi meje na Miji. Sodnija je določila (8. decembra 1508), da imajo oboji pravico skupno pasti in drva sekati po vsej Miji. Pozneje so kazali avstrijski podložniki neko listino, v kateri so bile meje natančno opisane, ki pa bržčas ni prava. V najstarejšem urbarju tolminske gosposčine se bere že splošno

Mlada Rezljanka.

omenjeno, da je bila meja proti Benečiji: cerkev sv. Križa (pri Sedlu in potok Rapid (Rompel), malo južnejše od sedanje avstrijsko-italijanske meje nad Štupico; proti Livku do polovice livške gore, potem po vrhu Kolovrata proti Vogrinču.

Koj v začetku druge beneške vojne (januarija 1616) so nameravali Benečani pod vodstvom Henrika Zavornjana tudi Kobarid posesti, pa avstrijski vojskovodja Trautmannsdorf je to

preprečil. Kmalu potem (avgusta meseca) pa zbere beneški poveljnik Erizzo v Čedadu lepo število vojakov, (med temi tudi mnogo Slovencev), in prodere z njimi v Kobarid, katerega zasede po kratkem bojevanju. Potem so začeli Benečani naglo utrjevati grič sv. Antona. Ali tolminski glavar Gašpar Dornberg zbere najsrčnejshe prebivalce iz okolice, jih združi s peščico vojakov, ki so se tedaj nahajali v Tolminu, in se odpravi z njimi nad

Stara Rezijanka.

Čedad. Na potu požge nekaj beneških vasij in upleni mnogo živine. Čedadu samemu pa ni mogel nič narediti in zato se je moral vrniti na Tolminsko. Da bi se pa taki napadi ne ponavljali več, je ukazal beneški senat sezidati dve trdnjavi med Čedadom in Kobaridom.

Gradiščanska (II. beneška) vojna je prouzročila nova obteženja za terske Slovence in tako tudi za Nemane: mesto devet

vojakov so jih morali dajati kar triintrideset in to je bila ogromna svota za tako malo občino. In vrhu vseh nesreč jim je še živina krepavala, ki je bila za nje glavno bogastvo. Nemani so se obrnili zopet na dožeta in mu razložili, kako huda bremenena morajo nositi, da so n. pr. potrosili (v koliko letih?) šestdeset ducatov za most čez Ter in šestindvajset za oni čez Karnahto; dvaintrideset lir za dve brvi čez Bistro, (Chiaron), dva dukata za popravo slovenske ceste ob Karnahti, pet ducatov za popravo ceste iz Hvalov (Qualso) v Torlan in Čarnejo; devetnajst ducatov za oboroženje svojih vojakov, sedem ducatov za Palmo, šestnajst ducatov za vzdrževanje vojakov v Palmi in Pontebi; okoli dvajset ducatov so plačali pristojbin v fiskalno kamoro, dvanajst mož so poslali k zidanju trdnjav Palmenove in Marana, in pet voz so potrebovali, da so speljali kamenje in hrastove rekle v Palmo. Ko jih je obiskal namestnik, preskrbeli so njega in njegovo spremstvo s slamo, drvi in ogljem in dali štiri može brezplačno za postrežbo. „Vzeli ste nam delavne roke“, glasil se je sklep, „vzemite in ohranite si še mostove, ki so tako potrebni v teh vojnih časih!“ — Zdi se, da je bila ta prošnja uslišana, ker se Nemanjci niso več pritoževali in so še nadalje skrbeli za popravo mostov.

Most čez Ter jim je delal največ preglavice in napravljaval največ stroškov. Že l. 1565 so bili odločili dva gozda, kjer ni smel nihče sekati, samo za vzdrževanje mostov čez Ter in Karnahto; to sta bila Brinjevec (Birinz) ob Toplem potoku in Mrzla dolina ob Bistri. Poprejšnji most, ki je bil postavljen okoli l. 1403 nekoliko nižje od sedanjega, je meril 45 korakov dolgosti in $4\frac{1}{2}$ širokosti. Leta 1535 so ga obiskali videmski namestnik, odposlanci furlanskega parlamenta in vrhovni sindak meščanov. In tedaj so znižali občini davke za polovico, da bode mogla vzdrževati most čez Ter. Ercole Partenopeo ga imenuje l. 1604 prav znatnega glede velikosti in stavbe, ali bil je le lesen. Ker je popravljanje prizadevalo velikanske stroške in se je vsaka potrebna poprava morala izvršiti v osmih dneh pod kaznijo sto ducatov, zato so sklenili Nemani že l. 1795 postaviti most iz „žive skale“ in po mnogih sitnostih, ki so jih delali stavbinski mojstri, so izročili l. 1802 most javnemu prometu. (Pagine friulane IX. 79).

*infrane
infrane
u 1604*

Leta 1610 sta bili v Nemah samo še dve krčmi. Občinarji so smeli uživati ovčje in kozje meso, ne da bi za to kaj dala plačevali. Leta 1741 je ukazala občina gorenjim Čarnejcem, da ne smejo kupovati vina od nobenega krčmarja, dokler ne bode kaplan svojega prodal, kar ga je za biro dobil. Leta 1767 je vlada poslala Nemanjcem dvanajst „mošket“ (teških pušek), katere so morali shraniti za obrambo svojega kraja in skrbeti za to, da so bile vedno v dobrem stanu za porabo. Strašno so se bili razburili Nemanjci l. 1794, ko je nek hudobnež prenesel bolj proti vzhodu mejnik („kamen sv. Marka“) z mesta Straža („Guarda“) pri Kocu (severozahodno od Nem). Z velikim hrupom se je zbrala sosednja l. februarja in sklenila poslati sposobne moške v Benetke, da se jim ohrani njih stara meja.

Mejni prepiri so se zopet ponovili l. 1663, ko slišimo pritožbo od strani beneških podložnikov, da so Sedljani prestopili staro mejo. Leta 1694 se vname hud prepir zaradi planine Razor ali Robič na Miji. Ta je segala na južni strani do Predoline in do tje so tudi Avstrijci pasli in sekali, kakor je bilo dokazano l. 1765. Hujše pa se je razunel prepir l. 1706. Od tedaj naprej pa do l. 1773 čitamo leto za letom, kako si Avstrijci in Benečani drug drugemu nagajajo, živino rubijo in včasih celo pobijajo. Leta 1734 n. pr. ubije nek Sedljan Ložana o priliki, ko so delali mapo nekega pašnika. Cesar Karol zapovē tedanjemu tolminskemu glavarju, naj skuša v miru in prijateljski živeti z Benečani, ter naj ne povračuje šila z ognjilom.

Avstrijska vlada je sprevidela potrebo, mejo urediti in je ukazala (l. 1735) napraviti mape vseh obmejnih občin. Ali to je bila težka naloga, ker so se Benečani temu protivili; kakor hitro so zagledali cesarskega zemljemerca, začeli so zvoniti plat zvona, zbirati se in žugati mu. Najsilnejše je divjal mejni prepir med l. 1736 in 1739. Zato sta sklenili obe sosedni vladi mejo vsaj začasno urediti in sicer tako, da se nobenemu ne bodo kalile njegove pravice. Živine naj bi ne smel nihče več rubiti (in že zarubljeno bi moral povrniti), nego vsakdo naj bi naznanil storjeno krivico svoji pristojni oblasti. Ali vsa prizadevanja z lepa niso nič hasnila. Beneški podložniki so smatrali vse kraje od Robiča in sv. Volarja navzdol kot svojo last. Zlasti so si lastili kmetje iz Štupice, Mrsina, Loga in Brišč ves gozd „v široki

dolini“ ob Črni vodi pod Mijo. Večkrat so si Benečani nasekali drv, ali Avstrijci so jim jih navadno odnesli.

Ker sta postajali razdraženost in razburjenost na meji vedno večji, je bila dolžnost obeh vlad, natančno določiti in urediti mejo. Zato se je sešla l. 1751 mešana komisija za ureditev avstrijsko-beneške meje v Kobaridu, ali še le 6. novembra 1755 so bili podpisani konečni dogovori. Po teh dogovorih je bila meja tako uravnana, kakoršna je še dandanašnji. Izvzemši občin Livek in Breginj, ki sta ostali še pri Benečiji. Vso mejo so natanko narisali na veliko mapo. Sklenili so tudi, da se imajo povsodi ob tej meji postaviti vidna znamenja, da se morajo zapičiti kameni, zasaditi žive ograje, izkopati jarki, sezidati suhi zidovi ter vrezati križi v živo skalo. Posestva, ki leže na drugi strani nove meje, naj ostanejo sedanjim lastnikom, vendar pa se jim priporoča, zamenjati jedno za drugo, ali jih prodati.

Landarska in mjarsinska velika županija sta bili „ab immerabili“ kot državica za se. Zato se niti ne imenujeta v nekem parlamentnem zapisku iz l. 1327, kjer so vsi tisti imenovani, ki so dolžni dajati vojake za skupno obrambo domovine. Dožetova naredba z dne 12. oktobra 1658 določuje, da sta ločeni omenjeni županiji ne samo od čedadске okolice, nego tudi od ostale Furlanije. Republiško starešinstvo potrjuje 8. februarja 1660, da sta omenjeni županiji ločeni od „okolice, mesta in domovine“. (Podrecca, I. 65—66). In še l. 1788, 2. aprila, jih imenuje beneško poročilo „una nazione diversa e separata dal Friuli“, (različen narod, ki je ločen od Furlanske). Istega leta je pisal Lovrenc Tomazetič, „advokat in veliki župan slovenski“, o ekonomičnem stanju Beneške Slovenije z namenom, da bi podučil in povzdignil svoje sorojake. (Podrecca, I. 42).

Zadnji beneški dože Ludovik Manin izda (9. marca 1796) naredbo, s katero vnovič potrjuje in investuje landarsko in mjarsinsko banko s civilnim, kriminalnim in najkriminalnejšim sodstvom. Ko so pa Francozi vpeljali „osrednjo vlado za Furlanijo“, je ta ukazala 22. julija 1797 „s posebnim obzirom na lego obeh sodolin in da bi se prebivalci mogli lažje posluževati svojih pravic“, naj se ustanovita med njimi dve sodišči prve stopinje za civilne in kriminalne stvari; za prve so bili določeni po trije sodniki, za druge pa po jeden. (Podrecca, I. 50).

Leta 1648 so ločili Neme od tržizemskega glavarstva in povzdignili občino v grofijo, katero so dali kot svoboden fevd grofu Jakobu Antoniniju. Izročili so mu civilno in kriminalno sodstvo v prvi inštanci, potem vse najemnine in dohodke dvora in glavarstva, kateri so se poprej plačevali dožetu. Nemaška grofija je obsegala naslednje slovenske vasi: Breginj, Čarneja gorenja, Prčinj s Kanaličem, Subit, Tipan in Prosnid. Grofi so imeli v Nemah svojega glavarja, ki je v njih imenu upravljal in sodil. Pod to vlado pa so morali občinarji trpeti nova bremena in krivice in ker vse pritožbe niso nič hasnile, so prosili namestništvo v Vidmu, naj bi premestilo vse grofovske urade v Videm. Po Antoninih so dobili grofijo Zanchi-Locatelli iz Bergama, dokler niso Francozi odpravili fevdalne ustave in grofovske jurisdikcije l. 1806. V breginjski srenji so zarezovali tudi cerkvene račune svojih štirih cerkva (sv. Nikolaja v Breginju, M. B. na brdu, sv. Marjete v gozdu in sv. Primoža v Logeh) na „rovaše“ in še le leta 1676 so jih sestavili prvikrat pismeno. (Pagine friulane IX. stran 75, opazka 2).

Beneški senat je smatral šenpetersko Slovenijo kot nekaško vojaško granico proti Avstriji. Že l. 1492 jih pohvali dožetovo pismo, da zvesto čuvajo tamošnje prehode in jih dobro stražijo pred „barbarskimi narodi.“ Ti prehodi so bili: Podbonesec, Livek, Klinac, Klobučarji in Sv. Nikolaj (nad Jajnikom). Slovencem je bilo pod smrtno kaznijo zažugano, da ne smejo nikogar pustiti čez te prehode, zlasti ob času kuge zavriniti vsakege, (naj ima zdravnikovo spričevalo, ali ne), ki bo prihajal iz Koroške in Kranjske, iz Štajerske, Dunaja, Avstrije sploh, iz Ogerske in Poljske. Da so to stražo zvesto opravljali, jim priznava dožetovo pismo od 3. avgusta 1628, češ, da so „vsak čas in o vsaki priložnosti, in še zlasti v zadnjih nemirih na Furlanskem, dokazali s prsi in krvjo pravo zvestobo nasproti beneški republiki.“ Zaradi tega pa jim je dovolil senat (11. septembra 1666), da so smeli v njih ozemlju nositi strelno orožje predpisane dolgosti. Za vso dolgo mejno črto so potrebovali redno le 200 mož. Ti so prihajali vsak dan na stražo in niso dobivali druge hrane, kot turščino pogačo, katero se jim doma pod pepelom spekli. (Podrecca, I. 66—69).

V notranjem življenju beneških Slovencev je omeniti v prvi vrsti pravd za občinske meje in za občinska zemljišča, imenovana „komunje.“ Tako je nastal n. pr. l. 1454 prepir za komunjo ob ažlinski meji blizu studenca Vitovnjak (Fitognach) in tik javne poti, katere se je bil polastil nek Kocjan iz Ažle, ter jo razoral in posejal. Zato so ga tožili občinarji iz Ažle, Šenpetra in Studenca, češ, da to dela veliko škodo njih pašnikom. Ti so se obrnili do mirovnega sodišča „dobrih mož“ (večinoma plemičev iz Čedadada), ki so zaslišali priče in pozvali po mjarsinskem županu Matiji imenovanega Kocjana na odgovor. Ta pa ni hotel priti in je sporočil sodišču, naj samo naredi, kar hoče, on bo že zadovoljen. Sodniki so poklicali Kristusovo ime na pomoč in razsodili, naj ostane preporno zemljišče še nadalje komunja omenjenih občin, kakor je poprej bilo, a da je Kocjan ne sme za se obdržati in obdelovati. Priče te razsodbe so bile: čedadaska meščana Franc in Duron, Matija župan mjarsinski, Jancelj hišnik plemiča Zenona De Portis iz Čedadada, in Jurče (Jurse) oskrbnik Nikolaja De Portis na gradu „Grumemberch“ nad Čedadom.*)

Nemljani so bili že l. 1270 in 1367 poskrbeli, da so se meje njih občinskih pašnikov natanko zaznamovale in opisale. Od teh opisov so se nam ohranili le odlomki, ki se pa popolnoma vjemajo s popisom iz l. 1608, potrjenim l. 1644. Na cerkveni knjigi nemaški se je ohranil veren prepis zadnjega potrdila, ki se je izgubilo, čeravno so ga občinski ključarji izvestno pazljivo hranili. Na pašnikih med Primlako, Belvedere in Magredi so imeli pravico pasti tudi vaščani iz doline Rojale (Ribis, Reana, Rizzolo, Qualso, Cortale in Copicče), ali prostor je bil tako majhen, da so l. 1445 sklenili, naj nihče ne goni več kot 32 repov na one pašnike; ali Partištajnec kot belvederski ter Ulrik Čuk kot magredski in masorski (Marsure) jurisdicent sta dopustila do 2000 ovac pasti. Ker niso vse pritožbe nič koristile, so si začeli kmeti sami pomagati in živino rubiti. Začeli so prepiri in pravde, ki napolnujejo lep prostor v notarskem arhivu v Vidmu (Not.º G. D. Nicoletti), in so končale še le po določbi mejnikov l. 1608.

Meja občinskih pašnikov je bila l. 1608 tako-le opisana: Na vzhodu (severovzhodu) dolina Muža (Iljak Meja) in Veliki

*) Nozze Musoni-Veliscig, objavili 28. aprila 1897, šenpeterski občinski odborniki: Domenis, Clemencig, Strazzolini, Podrecca, Venturini in Jussa.

vrh (1626 m) na mestu „Štange božje“, kjer je kamen sv. Marka, v njem beležen in ime vasi, potem nov križ na nekem drugem kamnu; drug mejnik je pri potoku Lopata („Mezzolopata“), potem ob potoku Kuči (Cuzzi), dalje znamenje sv. Marka z beležnom in imenom vasi v Belem potoku, (torej ne ob Kolenjaku!), kjer se stekata dva potoka, in od tod doli ob Nadiži ter navzgor ob Legradi na vrh hriba Topla (Calda, Krnica?). Na jugu (jugovzhodu) vrh Stajpa med Čaneblo in Podrato za cerkvijo sv. Marije Magdalene (pri Podrati) na sleme Kobalarja (M. Cavallaro, 623 m) nad Kukanjo, potem po hrbtu med Fojdo in Poljano do Rogovile (Forcata) in velike Čukle, kjer se nahaja mejnik; potem počez čez Čarnejo po „Plantinovi poti“ do Maline, ob kateri je šla navzdol do sedanje praharne in od te proti zahodu do Tera, (izvzemši trikotnik med Malino, potjo „Cividina“ [čedadsko?]) in ono ki vodi v Videm; za ta del sta se dolgo prepirale vasi Ronki in Šijak, dokler ni bil prisojen l. 1674 prvi vasi). Zahodno mejo je delal Ter ob potočini „Riu della Lunesia“ (Rio Lugnesia) do kraja Straža (Guarda), kjer je mejnik sv. Marka z beležnom in imenom vasi; od tod na Podbreg, ki je pod Stražo proti Bistri (Chiaron), kjer je zopet jednak mejnik; dalje navzgor ob potoku med Sediglo in Romandolom do rebra Mužavica (pod Bernardijo), kjer je križ v skali vsekan, in po vrhu rebra nad Sediglo do kraja Na zanj (Ta-na-sagna), kjer je star križ blizu polja sv. Gervazija v Nemah. Meja drži potem na kraj Delice (Ta-na-delizze) z običnim mejnikom, dalje nad Dužjantom na Močilo, za tem na Kornaluc, kjer je znan mejnik z dvema rogoma, in na Sfoj (?) med nemanjskimi in završkimi pašniki, na kraju imenovanem „na Učej“ (Ta-na-vocei) z znanim mejnikom, dalje na Brinovlje z mejnikom, na Veliki vrh in v Mužačko dolino Mužo in potem na Beli potok. Nemaška občina je obsegala torej tudi Platišče, Ahtan in Povolet; bila je gotovo največja med terskimi Slovenci.

Med temi mejami so imele pravico pasti vasi: Neme, Romandol, Karnice, Vizont, Viškuorša, Tipana, Brezje, Platišče, Prosenik, Subit, Malina, Porčinj, Trlan, Podrata, Poljana, Rekluz, Partištajn, Ahtan, Revosa Magredi, Šijak, Sv. Lenard (Bellazioia), Povolet, Salt, Belveder, Sv. Neža (v Gradcu blizu Copiča; vas je Ter odnesel), obe Čarneji, Podbreg in Gorska dolina. Poleg

skupne pašniške pravice so smele imenovane vasi tudi drva sekati in žagati, zlasti pa na masorski komunji do Romancaka, bodisi na hribu, bodisi v ravnini. Če se pa najde kje kak gozd, ki je odmenjen za porabo beneške vlade, naj se tega nihče ne dotakne in naj ga nihče ne prodaja, zamenjuje ali daja v najem. Od občinskega zemljišča se ne sme niti najmanjši košček ne zorati, ne potrebiti, niti na njem vapnenic delati, ne potegniti kak jarek ali postaviti kakoršno koli znamenje za mejnike; če ne, jim vlada odtegne za deset let pašniško pravico, prestopnika pa kaznuje z globo sto dukatov. Če bo večina občinarjev zahtevala, lahko prepovejo tretjino občinskega zemljišča od sv. Jurja do sv. Mihaela, da seno zraste; za posamezne dele takih senokoš pa morajo opravičenci vsako leto posebej žrebati, da bi si kedo ne lastil takega deleža. Listino o mejnikih so morali skrbno čuvati v cerkvi v posebni skrinjici z dvema ključema; jednega naj hrani župnik, drugega pa najstarejši vaščan. Izvirnika niso smeli nikomur dati v roke, nego le prepise. Vsako leto o sv. Jurju pa je moral župan prebrati in sosedom razglasiti občinske meje.*)

5. Novejši dogodki.

Marca meseca l. 1797 je premagal Napoleon vso gorenjo Italijo in posedel Videm. Od tod pošlje večji oddelek pod zapovedništvom generala Guieux-a na Čedad in potem dalje ob Nadiži proti Kobaridu. Pred njim se je umikal avstrijski general Bajalich, ki se je združil 21. marca s soško kolono avstrijske vojske. Francosko bojno poročilo govori tako-le: „Med tem je preganjal general Guieux kolono, katero je bil pri Pulfaru (Podbonescu) potolkel do avstrijske Chiuse (bolške soteske).“ Francozi so prodrli zmagovito čez Pontebo in Predel in prišli celo do Ijubna. Zato je avstrijska vlada pohitela skleniti mir z Napoleonom (v Kampoforniju, 19. oktobra 1797) in tedaj je prišla tudi Beneška Slovenija pod Avstrijo.

Avstrijski general Oliver de Wallis, je izdal 6. februaria 1798 v Padovi razglas, ki je v svoji tretji točki zahteval, da morajo vsi duhovniki in vsi hišni gospodarji pred svojim župnikom priseči zvestobo novemu vladarju, cesarju Francu II.

*) Bertolla, Confini della Pieve Nimis, Pagine friulane II. 195—197.

V Nemah se je to zgodilo dne 18. marca in ljudstvo je upalo, da bodo sedaj nastopili mirnejši, boljši časi. Toda že l. 1799 je bilo treba novih priprek za Ruse, ki so marširali skoz Furlanijo na Milansko; vlada je obljubila povrniti vse stroške. Začetkom marca 1800 so pozvali nemanjsko občino, naj plača v pokrajinsko blagajnico 2247·17 lir, in naslednje dve leti je bilo treba zopet izvenrednih prispevkov v senu, a za vožnjo drv iz Špitaliča v Videm so plačevali za pol sežnja le po 6 beneških lir (à 22 kr.).

Znano je, da so za Napoleonovih vöjen, ko je prišel Suvorov v Italijo, potrebovali na Furlanskem Rezijane za svoje tolmače in da so se ruski kozaki zelo začudili, ko so slišali malone svoj jezik iz ust ljudij, ki so v gorki Italiji naseljeni. Tega slučaja se spominjajo še italijanski pisatelji z nekakim ponosom na svojo domovino. Morda je pa to dalo povoda, da je nastala govorica o ruskem izviru Rezijanov. Poljski potovalec grof Jan Potocki je obiskal l. 1790 tudi Rezijo, ali ne ve nič povedati, da bi se bili imeli Rezijani za ruske potomce. Leta 1801, (14. aprila), je obiskal Rezijo tudi vojaški kurat Ant. Pišely, Čeh, in spisal svoje potovanje, ki je pa izšlo še le l. 1808 v Dobrovskega „Slavinu.“

Ko je bil razglašen kampoformijski mir, so se sešli župani obeh velikih županij 12. novembra 1797, pri sv. Kvirinu in izvolili dva odposlanca, ki naj bi šla pred cesarja, ali h kateri koli drugi oblasti, in prosila potrditve svojih starih privilegij. Ravno taka skupščina se je sešla 27. marca l. 1803 in tedaj so z večino glasov izvolili kot odposlanca Jožefa Venturina, landarskega nadžupana, in Mihaela Droli-ja, pooblaščenca mjarske županije, naj gresta iz istega namena pred cesarskega polномоčnika grofa Bissingena v Benetke. Zadnja skupščina pri sv. Kvirinu je bila 2. maja 1804, ki je sklepala o navadnih skupnih potrebah. To je zadnji sled demokratske vlade med beneškimi Slovenci. (Podrecca, II. stran 44 in 45).

Zadnji zapisnik jurisdicentov med beneškimi Slovenci se nam je ohranil od 18. januarija 1799. Po njem so imeli sodstvo: samostan „S. Maria in Valle“ v Kravarju (malo hiš), Mjarsi gorenji in Barnasu gorenjem; grof Jožef Groppler von Troppenburg v Hlasti; Conte Marcello iz Benetek v Barnasu dolenjem; plemiči Portis v Šenpetru Slovenov, Šentlenartu in Grmku; plemiči Portis

in Formentini v Sovodnjem; čedadski kapitul v Bjarču; grofi Špilimbergi v Podbonescu in Roncu; grofi Puppi v Mjarsu; plemiči Canussio v Oblici; pl. Remondini v Kozici; pl. Scotti v Trčmumu in Čeplesiščih; pl. Arigoni v Hostni; pl. Doro v Sarženti; Bojani in Attemsi v Srednjem, Klincu in Debenju; kurat (custode) stolne cerkve v Briščah, in očetje dominikanci v Brdicah. (Podrecca, II. 136). Čedadski plemiči Panciani so bili kupili četrtnko sodstva v Klinjah in Atovici, kjer jim je bilo podložnih 26 sosedov. (Podrecca, I. 138).

Dogodki za časa prve francoske okupacije so tudi Nemljance hudo zadeli. Že 15. novembra l. 1796 jim je naznanil njih župan, da je treba pripraviti osem voz, ki bodo prevažali vojaško prtljago iz Ožovha v Kordenone. Vsaka rodovina, ki je imela lasten voz, je morala plačati dve liri, vsaka brez njega pa petnajst soldov za hrano voznikom. Marca meseca 1797 l. so morali pripraviti dvanajst voz, ki so vozili prtljago iz Vidma na bojno polje in to dolžnost je francoska vojska še povečala. Ali to je bil hud udarec za Neme, kjer je živinska kuga zaporedoma razsajala. Dne 16. avgusta 1797 l. je bilo v občini 56 glav crknjene in 109 glav bolne živine in ta bolezen je trajala tudi še l. 1801. In vendar so nove rekvizicije zahtevale po dva vola od vsake hiše (zapisane).

K vsem tem nezgodam so hoteli še sodišče prestaviti iz Nem v Ahtan. Zato je sosednja prosila 31. avgusta l. 1801 naj se nikar ne izvrši to, „kar bi nasprotavalo dobremu razumu in starim navadam, in kar bi prouzročilo mnogo preprirov.“ (Trg Neme je štel tedaj 215 rodovin z 2100 prebivalci, a Ahtan le 70 rodovin, prošnja bila torej opravičena). In ko so bili brez krme in skoro popolnoma uničeni, prosili so 12. januarja l. 1803 vlado, naj se usmili toliko rodovin, ki so na zadnjem koncu.“

Toda že l. 1805 se vname zopetna vojna med Napoleonom in Avstrijo, in glasom požunskega mira (26. decembra l. 1805) je pripadla dežela na desni strani Soče kraljevini italijanski; (mejo so pa še le 10. decembra l. 1807 natanko uravnali). Napoleonovega maršala Marmonta so sprejeli na Furlanskem z odprtimi rokami, a ko so začeli Francozi uničevati vse, kar je spominjalo na beneško republiko, so ga izžvižgali v Št. Petru in

Pontjaku, tako da je zažugal, da bo dal zažgati poslednji kraj, ko se zopet povrne.

Napoleon je pisal (meseca marca, l. 1806) podkralju Evgeniju: „Zapovejte Marmontu, naj preišče kraje med Palmonovo in Kobaridom. Moj namen je, naj se postavi trdnjavo ob cesti med Vidmom in Kobaridom, zato pa je potrebno, da Marmont pregleda zemljišče in izbere primeren kraj. Ta trdnjava naj brani dohod v nadiško dolino, zato je potrebno kakor nalašč ustvarjeno mesto. Če bi pa ne bilo mogoče takega mesta najti, tedaj naj se postavi navadna trdnjava kolikor mogoče blizu sovražnikove meje.“ Evgenij je odgovoril, da bi bilo najbolje postaviti trdnjavo sredi obronka med Briščami in Podbonescom ter spodej namestiti po katero baterijo, višje gori pa tri trdnjave, ki bi lahko prevladovale višje gore. Ukazal je generalu Marmontu in njegovim ženijskim častnikom, naj narišejo obronek in napravijo dotične načrte.

V fontenbloškem miru (10. oktobra l. 1807) so določili, naj bo Soča meja med Avstrijo in Italijo od njenega izliva do Britofa in Krstenice blizu Kanala. Od tod naprej naj drži stara meja ob Idriji in čez Kolovrat do Matajurja. Od tod naj se potegne črta na vzhodni strani Starega sela do Stolovega pogorja, tako, da pripadejo Staro selo, Kred, Potoki, Borjana (in Sedlo?) še k Italiji. Beneška Slovenija je spadala tedaj pod pasarjanski departmâ (jugozahodno od Vidma), a v Št. Petru je bil poseben kanton z vladno ekspozituro. Tu je bil sedež namestnega redarskega komisarjata, kantonske komisije za nabor in mirovnega sodišča. Načelniki teh uradov so bili sami Slovenci: Anton Kukovac, Simon Koren, Ivan Podreka itd. (Podrecca, II. 144). Tudi v Fojdi je bil okrajni komisarjat, kamor je spadal Ahtan. Neme so pridružili huminskemu kantonu.

Francozi so odpravili tisočletne sosednje, ker se niso vjemale z njih ustavo. (Pod avstrijsko vlado pa so životarile še po l. 1830). Čez tisti prostor, na katerem se je zbiral slovensk parlament, so potegnili cestno progo in posekali lipe. Kamenite mize v Landarju in Mjarsi so bile razbite, ali pa na kako gostilniško dvorišče postavljene. Francozi so zahtevali, seveda, povsodi zopet priprege, volov in krme, ter pošiljali vojakov h kmetom na stanovanje, ki so bili ljudem zelo nadležni. Vendar so ostali Slovenci

zvesti italijanski vladi in se tudi l. 1809 niso dali zapeljati avstrijskim vabilom, da bi se vzdignili zoper Napoleona. Zato je bila vlada z njimi zadovoljna in je poslala občinam pohvalna pisma. (Podrecca, I. 22—23).

Ko so bili Francozi pregnani (l. 1813) in je prišla vsa Benečija zopet pod Avstrijo, je določil cesarski odlok 9. oktobra l. 1814 naslednjo mejo med Avstrijo in Italijo. „Od Predela do Musca gre meja po starem. Tu pa obide poprej beneške vasi Breginj, Logje in Robedišča; potem gre meja zopet po starem do Matajurja, in objame zopet beneško občino Livek.“ Tu imenovani kraji so bili tedaj ločeni od Beneške Slovenije in stalno združeni z Goriško. S cesarskim patentom 3. avgusta l. 1816 je bil pridružen čedadski okraj kraljevini Lombardo — Beneški.

Leta 1816, 4. aprila, izide nova teritorjalna razdelitev. Ta je zatrla onih 36 sosesk in mesto njih ustanovila le 8 občin, ki so pa obsegale tiste soseske, ki so po naravni legi skupaj spadale. Za te občine je bil ustanovljen nov okraj v Šenpetru, kjer je stalno bival c. kr. komisar. Ta je predsedoval občinskim sejam in ni nikoli dovolil, da bi občine več trošile, kakor so mogle zmagati po svojem premoženju. Mirovno sodišče je bilo odpravljeno in mesto njega ustanovljena sodnija prve inštanice v Čedadu. Tu je benešk Slovenc lahko dognal vse svoje najrazličnejše pravde, da mu ni bilo treba daleč hoditi. Priziv je šel potem v Benetke, revizija pa na Dunaj. Za avstrijske vlade je Beneška Slovenija primeroma cvetla: denar je tekel in sosednji Slovenci so prav živahno trgovali z Benečani. (Podrecca, II. 148).

Leta 1816 in 1817 je bila pa tudi na Beneškem huda lakota. Bilo je zaporedoma več deževnih let, zlasti l. 1816, ko je toliko deževalo, da je bila turšica še v oktobru mehka, in so jo morali polomiti, da so jo obvarovali pred zmrzalijo. Potem so mleli nezrel sad s storži vred. Avstrijska vlada je začela že zgodaj opazovati pretečo bedo ter ukazala sestaviti okrajne in občinske komisije. Okrajni komisar v Fojdi se je trudil na vse mogoče načine, ali občinski zastopniki v Fojdi, Nemah in Platiščih niso storili ničesar. Ahtenska občina je morala javno peč napraviti, kotel in potrebno kurjavo dati in tako so lahko razdelili 190 racij rumfordske juhe (leča, kuhana turšica ali testenina, začinjena s soljo in svinskimi kostmi); ali to je bila le mala pomoč, ker se

je število potrebnih vedno bolj množilo. Podobne javne kuhinje so se nahajale tudi v Šenpetru „per la Schiavonia di S. Pietro“; v Čedadu „za gorske občine tega okraja“; v Tarčentu za „Slovenijo nad Tarčentom“, in v Huminu za gorsko občino Gorjani. Vlada je razglasila pravilnik in navodilo v 19. točkah, da se je pripravljena juha redno delila. (Pagine friulane III. 105—106).

Leta 1833 je zabranila politična oblast zbiranje v sosednjah. Kljub temu so se zbirali hišni gospodarji še do l. 1850, t. j. do razdelitve občinskih zemljišč. V nedeljo pred sosednjo jo je oznanil duhovnik izpred altarja, zbrali pa so se kmetje na dano znamenje se zvonom. V sosednji niso imeli nič predsednika, nego najvplivnejši posestniki so odločevali s svojo besedo. Vsaka soska si je kupila sod vina, katero so razdelili med vse rodovine, a tisti gospodarji, ki so zapadli kaki globi, so je morali plačati. (Podrecca, II. 46).

Cesarska naredba o razdelitvi občinskih zemljišč je izšla l. 1839, češ, da je to neobhodno potrebno z ozirom na poljedelstvo in narodno gospodarstvo. Po nekaterih občinah se je koj začelo s to delitvijo, po drugih pa še le pozneje. V ahtenski občini n. pr. so začeli l. 1844 s to operacijo, a jo niso izpeljali še do današnjega dne. Grofi Attems bi bili morali dobiti tri četrtine zemljišč nekdanje malinske občine, ali so se odpovedali tej dobroti na korist kmetom in določili, naj se razdele enakomerno med vse opravičence. (Pagine friulane V. 167).

Med tem se je približalo osodepolno leto 1848. Avstrija je začela utrjevati podboneško cesto in prepovedala pod smrtno kaznijo uvažanje strelnega orožja na Beneško. Kljub temu so je dovažali prebivalci iz Štupice skoro vsak dan v koših za voglje, in je potem skrivali po votlinah in kletih, a nihče jih ni izdal. Ko je poknila vstaja, so ustanovili koj narodno stražo, ki je bila na mah popolnoma oborožena. Njen poveljnik je bil Franc Podreka iz Šenpetra, a podpoveljniki so bivali po posameznih občinah. Ta straža je vedno pazila na tujce in je tudi zaprla mnogo sumljivih ljudij. Nad cesto so kupičili velikanske skale, da bi jih zvalili nad avstrijske vojake, če bi poskusili prodirati ob Nadiži. (Podrecca, II. 24).

Komaj se je raznesla vest, da je papež blagoslovil Italijo, da so se vzdignile Benetke, Videm in druga mesta, začeli so se

tudi beneški Slovenci gibati, navduševati se za svobodo, za bratsko slogo in za staro republiko sv. Marka. Slišali so se klici „proč z Avstrijo“ in prepevala se pesem, (kakor tudi pozneje l. 1866), da se je po vseh gorah in dolinah odmevalo:

„Predraga Italija, — Preljubi moj dom,
Do zadnje moje ure — Jest ljubu te bom!
Si v kjetnah živela — Objokana vsa,
‘Na dikla špotljiva — Do zdaj si ti bla.
Raztárgi te kjetne — Obriši suzó,
Gor vzdigni bandiero — V treh farbah lepó.“

(Slavia Italiana pg. 23).

K novoustanovljeni narodni straži je pristopilo tudi mnogo Slovencev in ko se je bil raznesel glas, da hočejo Avstrijci Čedad naskočiti, prihitelo je ljudstvo iz vsega okraja, da bi ga branilo. Po nasvetu in pod vodstvom inženirjev pl. De Portis in Korena so nanесли nad Štupico, kjer se nadiška dolina stisne (pri „Zidanem čelu“), dve velikanski barikadi, tri metre visoki in primeroma široki. Na pobočju Matajorja in Mije so položili mine in pripravili velikanske skale, katere naj bi prebivalci iz Mrsina spustili na sovražnika, kakor hitro bi se ta v dolini prikazal. Na vseh gričih so postavili straže in po cesti so hodile patrolje od Podbonesca do avstrijske meje. Ko se je 20. aprila raznesel glas, da hočejo Avstrijci mejo prodreti, šle sta jim nasproti dve stotniji kmetov z najrazličnejšim orožjem pod vodstvom inženirja Manzinija. Tudi avstrijski bataljon (397 mož) je prišel 21. aprila na veliki petek, čez livško sedlo na hrbet med Kozico in Aborno na vrh Sv. Martina (965 m), ki ima zelo strme obronke, in se utaborili v tej prirodni trdnjavi. Tedaj so se vzdignili kmetje iz vse okolice in hoteli oblegati Avstrijce, ali že naslednjega dne (22. aprila) so izvedeli novico, da se je moral Videm udati generalu Nugentu. Tedaj so sprevideli, da je njih počenje brezpametno in vrnili so se zlovoljni vsak k svojemu ognjišču, avstrijski bataljon pa je brez težave posedel Čedad.

Ko sta izvedeli stotniji pri Stupici, kaj se je zgodilo pri Sv. Martinu, vrnili sta se z velikim krikom po Nadiži doli in silile vse moške, katere sta srečale v ob cestnih vaseh, da so morali z njimi nad Avstrijce, da bi osvobodili Čedad. V Št. Petru sprejeli italijansko trobojnico in hoteli naprej korakati. Toda

pametni ljudje so jih pomirili in prepričali o njih brezsmisselnem postopanju. Ko se je še nevihta nenadoma vzdignila, razšli so se in vrnili domov. Zaradi njih srčnosti pa jih je pohvalil Tomaseo v svoji proklami furlanskim ljudstvom tako-le: „Tudi Vam, Slavljani šenpeterskega okraja spregovorim besedo; bratom Slavjanom, ki pritrjujete bolečinam in nadam Italije. Na prvi glas, ki ste ga slišali, da je Čedad oblegovan, prihiteli ste hitro, braniti ga; celo Vaše ženske so se pripravljale, oborožiti se proti Nemcu na korist Italije v nevarnosti.“*)

Po oklicu italijanske kraljevine so se vedno bolj širile garibaldinske ideje tudi med beneškimi Slovenci. Že l. 1864 se je obleklo 24 slovenskih mladeničev v garibaldinsko uniformo in nastopilo pred cerkvijo sv. Kancjana v Gorenjom Brnasu. Po vojni l. 1866 in premirju v Korminu (27. julija) so napravili tudi med beneškimi Slovenci plebiscit. Vsi k temu poklicani so se izrekli za monarhično-konstitucionalno vlado kralja Viktorja Emanuela II., jeden sam Slovenec je bil proti zjedinenju z Italijo! (Podrecca, II. 25). Avstrija se je sicer prizadevala, ohraniti si Benečijo vsaj do Tera, kjer so večinoma Slovenci bivali, ter ukazala svojemu delegatu Reji di Castelletto (iz Brd pod Medano), naj osnuje za to „pokrajino“ posebno vlado v Čedadu. In še ko so avgusta meseca l. 1867 določevali politično mejo med Avstrijo in Italijo, skušala je prva odstopiti primierski okraj na Tirolskem Italiji, da bi za to ohranila šenpeterski okraj, a poslednja je odgovorila, da ne more, češ, da je plebiscit že odločil. (Podrecca, II. 151).

Tedaj pa je odbila smrtna ura Beneški Sloveniji. Tudi zgodovinske listine so se večinoma poizgubile. V XVI. stoletju je bil izgorel župnijski arhiv v Šenpetru. Italijani so prodali l. 1866 mnogo spisov slaninarjem v Korminu in Gorici. Kar je še ostalo, so naložili na voziček in odpeljali v Čedad in spravili na kaščo uradne palače, kjer so izpostavljeni dežju, vetru in mišim. (Podrecca, II. 131).

Leta 1867 je žrtvoval glavni kraj Beneške Slovenije celo svoje ime zjedinenji Italiji. Občinski svet je sklenil v javni seji, naj se „Šenpeter Slovenov“ poslej imenuje S. Pietro al Na-

*) Musoni, Pagine friulane, anno XI., Num. 1, copertina.

tisone. Župan te občine je sedaj Fr. Dr. Musoni, ki Slovencem razlaga, naj se „iz ljubezni do Italije“ odreko svojemu maternemu jeziku in na kratko poitalijanijo.

Leta 1884 je potoval doktor Karol Podrecca po Beneški Sloveniji, da bi zbral ostanke nekdanjih sosedenj. V Šenpetru je našel kamenito mizo, precej debelo in dobro podprto v senci neke murbe na nekem skritem trgu. V Ažli so se zbirale sosednje nasproti cerkve, na dvorišču Valentina Vižentina; v Tarčeti okoli nove mize v kotu javnega trga, v Landarju pa v cerkvi. V Trčmunu se zbirajo še sedaj hišni gospodarji ob praznikih pod lipami pred cerkvijo, ob delavnikih pa v kaki veliki izbi. Občinski moške poprašujejo po maši za mnenje hišnih gospodarjev, predno gredo k občinski seji v Sovodnje. V Roncu so se zbirale sosednje do l. 1828 v hiši „Košonija“, ker je tam središče podobčine. Sedaj pa se posvetujejo hišni gospodarji po procesiji sv. Marka na nekem travniku o soseskinih potrebah. V drenški župniji sta bili dve mizi, jedna v Trušnjah, a druga na „Česti“ med Klobučarjem in Prapotnico. V Čaneboli se zbirajo še sedaj pod dvema lipama pred cerkvijo. V Viskorši imajo župana in prišežene moške („zurars“) in sosednje se zbirajo pred cerkvijo po maši, ali pa po litanijah. V Prosnidu (kakor tudi v Čaneboli) se menjajo župani od hiše do hiše in vodijo sosednje. Ravno tako se godi tudi v Brezju, Flipanu in Bregu. V Reziji sklicujejo sosednje ne samo zaradi cerkvenih potreb, nego tudi zaradi občinskih naprav.

Dr. Podrecca je našel ostanke sosedenj tudi med že pofurlanjenimi vasmi, n. pr. v Torjanu in Raklužu. (*Slavia italiana*, II. stran 192—208).

Isti avktor pripoveduje neverjetne stvari o italijanskih sodnikih, n. pr. o njih nevednosti v zemljepisju in zgodovini (stran 155). Nek sodnik je sodil med obedom, a prisotno občinstvo je ščuvalo pse, da so lajali (stran 168). Vse pravde so neizrečeno drage in zato mnogi rajši škodo trpe, nego da bi se posluževali pravnih sredstev. Krivih prič dobi lahko vsakdo, kolikor hoče. Največje krivice pa se gode vsled neznanja slovenskega jezika. Pod republiko so izpraševali vsakega Slovenca z dvema pričama. Pod Avstrijo so znali slovenski trije, štirje uradniki in včasih še sodnik sam. Pod italijansko vlado pa ga ni uradnika, ki bi slovenski razumel, in če kdo pred sodnijo ne odgovarja italijanski,

ker ne zna, zarenči sodnik nad njim: „Ti si Italijan, torej moraš znati italijanski!“, ali pa mu še celo naravnost reče, da je kriv, ker noče sodniku odgovarjati. In če se že pokliče kak tolmač, začne se ta s kmetom razgovarjati o čisto drugih stvareh in sodnik prav nič ne izve, o čem sta govorila. Nek vesten sodnik je sam priznal, da na ta način ni pravica mogoča za Slovence in je rajši prosil za premestitev. Dr. Podrecca pa izreka svojo obsodbo nad italijansko justico, da „ni ne priprosta, ne hitra in ne cena; procedura turška, in če hočete hotentotska, je gotovo bolj človeška in racijonalna“ (stran 73).

Dogodki in nove iznajdbe tega stoletja so spremenile skoro popolnoma ljudsko življenje tudi med beneškimi Slovenci, zlasti grede narodne noše. Razen prebivalcev Črnega vrha, imajo vsi drugi Slovenci stase in obraze kakor drugi gorski prebivalci. Med žensko mladino se najdejo najlepši obrazi, najčistejša polt in najvitkejši stas v ronški in drenkinjski občini. Pri obleki ljubijo (razen Rezijank) najbolj „bielo“ barvo. Nekdaj so nosili poleti vsi prtenice, po zimi pa debelejšo obleko iz bele volne. Klobuk pa je bil vedno iz črne klobučine z okroglimi, prav širokimi okrajki, tako, da so tudi ramena pokrivali in ni bilo treba dežnika. Telovnik je bil do pod vrata zaprt s srebrnimi, ali pa z zelenimi gumbi. Tudi na jopiču je bila cela vrsta gumbov od spredej in ob precepu od zadej. Hlače so segale le do kolen, meče so pokrivalo volnene nogavice, črevlji so bili nizki, s srebrnimi zaponami zaprti. Po zimi so nosili tudi škornje, o velikem dežju ličnat plašč. Ženske so nosile rute ali okoli glave ovite, ali pa po hrbtu viseče. Modrec je bil navadno s srebrnimi niti prevezan, krilo dolgo, nogavice pletene in črevlji podobni moškim. Po leti so imele kratke rokavce, da so se videle bele lakti, po zimi pa so nosile po vrhu volneno jopo, kakor moški. Stare Rezijanke so nosile „vornačo“, t. j. dolgo krilo, modrec in rokave skupaj sešite. Tudi „pečo“ so nosile, ali to je bilo bajé „prad dwá čentenarja lit“ (pred 200 leti).

„Stari ples“ je prišel iz navade. Pri tem se pari niso držali za život, ali za roke, nego za bele robce. Tako so plesali vrte se najprej v jedni sobi, potem v drugi in tretji. Ko so se povrnil na svoje prejšnje mesto, se je vsedel plesalec vedno na levo stran svoje plesalke. Imamo še sledove o starem običaju,

da so nekdaj moški kupovali svoje zakonske polovice, ker ženin daje še sedaj „aro“ svoji nevesti. Ženitvanjskega posredovalca, ki je navadno najbližji sorodnik ženinov, imenujejo „kločo“, t. j. kura, ki je izvalila piške in jih k sebi kliče. Žena je tako podložna možu, da ga vika, in da še pred malo časom ni sedela pri skupnem obedu za mizo, nego je stregla. Porodnici prinese sosedje toliko peciva in jedil, da pokrijejo z njimi vso posteljo in o krstu jo kum bogato obdaruje. (Podrecca, I., 71—86).

Čuditi se moramo, da se ponaša tako mali narodič tudi z imenitnimi možmi, ki uživajo širšo slavo. K tem moramo prištevati n. pr. Jožefa Kvarin iz Gorenjega Barnasa. Ta je postal telesni zdravnik cesarja Jožefa II. in ko ga je cesar prašal v zadnji svoji bolezni, koliko časa bo še živel, mu je odgovoril po kratkem obotavljanju: „Veličanstvo, še tri ure!“ — „Dobro“, reče cesar, te zadostujejo, da Vas naredim za barona.“ Drugi beneški Slovenec je bil Urban Melinek, stotnik telesne straže Jožefa II.

Še imenitnejši učenjak je Jakob Štelin, ki se je rodil v Gorenjem Trbilju 27. julija l. 1688 (ali 27. aprila l. 1699, Enciclopedia Italiana), kakor trdi Podrecca I. 98; ali pa (po poročilu profesorja Trinka) v Čedadu, kakor se razvidi iz tamošnjih krstnih zapisnikov. Bil je sin revnih starišev in se učil v Čedadu in Benetkah, kjer je postal učitelj pesništva in govornišтва v zavodu za plemiške mladeniče. Ta čas (l. 1740) je spisal knjigo „Specimen de ortu et progressu morum“ in si pridobil z njo tolikošno slavo, da ga je beneški senat imenoval profesorjem na vseučilišču v Padovi. O njegovi učenosti se trdi, da ni bilo znanosti, katere bi Štelin vsaj nekoliko ne poznal. Spisal je mnogo razprav, pesmij in govorov v grškem in latinskem jeziku. Njegova prozajična dela so izšla l. 1778 in 1781, pesniška pa l. 1782. Umril je v Padovi 17. januarja l. 1770.

Dr. Anton Podreka, rojen l. 1804 v Št. Petru, obiskoval vseučilišče v Padovi, postal profesor za matematiko, fiziko in prirodopis v Spljetu, potem se odlikoval kot cerkven govornik po Dalmaciji in Italiji; tudi v Gorici je pohvalno pridigoval. Spisal je (italijansko) knjigo „O domovini Jakopa Stel-

lini-ja in o njegovem moralnem sistemu, Padova 1871.“ Leta 1868 je govoril v videmski akademiji, kako dobro bi bilo, pospeševati italijansko kulturo v njegovi domovini. Predložil je tudi akademikom čitanko, katero je sam spisal v italijanskem in slovenskem jeziku, da bi jo akademija izdala, ali vrgli so jo pod klop. Podreka je imel dobre misli o svojem narodu, ali nad vse mu je bila italijanska kultura. Umrl je l. 1870 v Škrutovem.

Vitez Ivan Klodič (Clodig) se je rodil pri Klodičih dne 14. junija l. 1828, umrl 5. marca l. 1898. Bil je doktor matematike, inženir-arhitekt in profesor fizike na tehniki v Vidmu. Baval se je mnogo z meteorologijo in vodil dotično postajo. Nekaj svojih opazek je dal tudi natisniti, a za nas je najvažnejša brošura „Pro Slavia“, katero dr. Podrecca navaja. Bil je obče priljubljen in spoštovan zaradi lepih manir in velike učenosti.

Ti učenjaki pa niso pisali ničesar v slovenskem jeziku. Prvi, ki je začel delovati na polju naše književnosti, je bil Peter Podreka, rojen 16. februarja l. 1822 v Šenpnepetru. Učil se je v Čedadu in Vidmu, postal duhovnik l. 1848 in prišel za kaplana v Trčmun, kjer je mnogo občeval z avstrijskimi duhovniki na Livku, in od teh se je navzel ljubezni do skupne slovenske domovine, (glej prvo stran te knjige), in začel razširjati „Novice“, „Danico“ in Mohorjeve knjige med beneškimi Slovenci. Leta 1857 se je preselil v Šenpeter in l. 1873 v Ronac, kjer je neutrudno pospeševal sadjarstvo. Umrl je l. 1890.

Kot slovenski pisatelj se je menda prvikrat oglasil l. 1851, ko je dal natisniti v Gorici pri Seitzu mali katekizem po Kazatiju, katerega pa škofijski ordinarijat ni potrdil, ker je bil pisan v književni slovenščini. Leta 1853 je bil v Vidmu natisnjen drugi večji katekizem za beneške Slovence v njih narečju z namenom, da bi ga v šole vpeljali. Med tem je bil izdal nekdo (?) l. 1852 v Benetkah „Abece slovinski“ v beneškem narečju in ravno isti je spisaval slovnico tega podnarečja.*) Podreka je zložil mnogo pesmic prigodnic (o novih mašah), od katerih je „Slavjanka“ tako znana, da je postala kar narodna pesem (napev Carlijev) Leta 1881 je dal natisniti pesmico v proslavo videmskega nadškofa Casasole. (Zamejski, Ljubljanski Zvon, 1890).

*) Št. Kocjančič, Od Beneških Slovencev. Arhiv za povj. jugosl. III.

Anton Klodič vitez Sabladoski III. reda železne krone, nečak Ivanov, se je rodil pri Klodičih l. 1836. Po dovršenih študijah (izprašan je iz latinščine, grščine in slovenščine) je bil namestni učitelj v Gradcu, postal l. 1862 pravi gimnazijski učitelj v Spljetu, od koder je prišel na mestno (italijansko) gimnazijo v Trst, a s 1. oktobrom l. 1867 v Gorico. Ko so se snovali deželni šolski sveti, je postal vitez Klodič 13. junija l. 1869 njegov strokovnjaški ud (zaradi znanja deželnih jezikov) za vse šole na Goriškem, a 4. novembra l. 1870 je bil imenovan definitivnim nadzornikom za Istro. Leta 1871 je prišel mesto nadzornika Močnika v Gradec (za ljudske šole), a 1. novembra l. 1873 se je vrnil z istim značajem v Trst, kjer biva še sedaj. Poleg vseh slovanskih ljudskih šol na Primorskem nadzira še c. kr. učiteljska in slovenščino na vseh srednjih šolah.

Kot slovenski pisatelj, (spisal je tudi grško slovnico v paradigmah z ozirom na slovenski in italijanski jezik, ter učne načrte za ljudske šole na Primorskem), je nastopil vitez Klodič l. 1869 z igrokazom *Novi svet*. Škoda, da je bil pisan v klasičnem metru, ki se modernim jezikom kar nič ne prilaga. To je menda tudi pisatelj sam čutil, zato je ta igrokaz popolnoma predelal in ga izdal l. 1878 pod naslovom „Materni blagoslov.“

Ivan Trinko (Zamejski) je bil rojen 25. januarija l. 1863 v Trémunu, pa študiral v nadškofijskem semenišču v Vidmu. Tu se je seznanil prvič s slovensko književnostjo in sam pripoveduje, „kako je obstal, ko je dobil slučajno v roke prvo slovensko tiskano delo in je tim potem izvedel, da imajo tudi Slovenci knjige, kakor drugi izobraženi narodi.“ Nadarjenega mladeniča je to tako navdušilo, da je sklenil temeljito naučiti se svojega materinega jezika. „Še dobro pomni, kaj je moral prestati (v šestem razredu), predno se je naučil brez učitelja, brez slovnice in brez slovarja malce slovenščine“, (in sicer skrivej, po noči). Leta 1886 se je moral po italijanskih zakonih za malo časa v vojake podati kot konskript III. vrste. Potem pa je bil v mašnika posvečen in je daroval prvo svojo mašo v domačem kraju 20. junija l. 1886, „z ne malim veseljem, prouzročenim iz več razlogov, med katerimi ni bil zadnji, da je o onej priložnosti „trijumfovala“ slovenska ideja. Počastili so ga o njegovih „ojceti“ s slovenskimi pesmami, izmed katerih je bilo troje v Vidmu tiskanih.

Koj potem je prišel za prefekta v nadškofovo semenišče v Vidmu in je postal profesor nižje gimnazije l. 1890, potem pa profesor teologije in filozofije (tomist). Na glasu je kot izvrsten risar. Kot pesnik je nastopil Zamejski prvič javno v „Ljubljanskem Zvonu“ l. 1885, št. 1—2 „Pesmi beneškega Slovence.“ Že poprej je poslal Trinko kot bogoslovec „Narodne stvari“ v Ljubljanski Zvon 1884; a l. 1889 po psevdonimom Zamejski: „Presenečenje, Vija in Vzdihi“.

Zbirka njegovih pesmij je izšla l. 1897 v Gabrščekovi „Slovanski knjižnici“, snopič 60—61. Med temi je klasično dovršena „Pad Ogleja.“ Pesnikov značaj se najbolj spozna iz njegovih „vizij“ (Ljubljanski Zvon 1889) in iz pesmi „Razpršeno listje.“ Skoro iz vseh njegovih pesmij nam zveni žalostno-melanholičen ton. Pa tudi v pesimizmu je Zamejski pravi pesnik, polen moške trdnosti in vzvišenih, krepkih zasnov. Poleg svoje zbirke je izdal še mnogo krajših prigradnic, n. pr. odo Jeleni Črnogorski (prevel na italijanski jezik Giovanni Loria, Udine 1898), k poroki Musoni-Velliscig (Videm 1897) i. t. d. Prestavil je na italijanski Rutarjeve „Slovenske naselbine na Furlanskem“; Stritarjevega „Mirodolskega“, Tolstovega legendo „Kjer je usmiljenost je Bog“ i. t. d. Leta 1890 je izdal vkupno z duhovnikom Jušičem važno „Listino iz l. 1170—1190.“

O znanju slovenskega jezika med Benečani sodi g. Trinko tako-le: „Slovniškim zaprekam smo prišli nedavno v okom s slovensko slovnico v italijanskem tekstu. A morda še bolj potreben bi bil slovensko-laški ali vsaj slovensko-latinski slovar, brez katerega ni možna poraba slovenskih knjig. Pa ko bi se res izdal, kdo naj bi ga kupoval? Najbrže, mimo kakega duhovnika, sami slovenski dijaki in bogoslovci videmskega semenišča, katerim je potrebna slovenščina radi poznejše službe med našim ljudstvom. A teh je premalo, da bi se dal tiskati slovar samo za nje; saj že itak slovnica leži in bo ležala nerazprodana nadalje.“

Popravki in dostavki.

- Str. 4, vrsta 4: Planimetrično izmerjeno obsega ozemlje beneških Slovencev 404 km^2 , h katerim se mora prišteti še 112 km^2 Rezije, torej meri vsa Beneška Slovenija 516 km^2 .
- „ 4, zadnja vrsta besedja: čitaj mesto „Conte“ Contea.
- „ 7, vrsta 14: mesto „čez nje“ mimo njih.
- „ 7, „ 26: „ „bersaglieri“ alpini.
- „ 9, „ 15: „ „Mihotov“ Sedlišč.
- „ 9, „ 17: „ „Sediljo“ Sediglo ali Cedili.
- „ 11, „ 7: „ „Mersinu“ Gorenji Mjarsi.
- „ 11, „ 18: „ Še večja votlina je Velika jama blizu Trčmuna. Votlini pri Preštentu pravijo „Paganini“.
- „ 12, „ 22 in 29: mesto „Karnatha“ Karnahtha.
- „ 13, pod podobo mesto „južne“ severne.
- „ 14, vrsta 4: mesto „torlanski“ torjanski.
- „ 14, „ 12: „ „Namdlen“ Namlen.
- „ ~~16~~, „ 36: „ „Berove“ Berovih.
- „ 19, „ 4: „ „Rieppa“ Rieppi.
- „ 22, „ 30: „ „acra“ arca (rakev).
- „ 25, „ 11: „ „Porta Broxana“, sedaj S. Giovanni.
- „ 26, „ 4: „ „kratki potok“ krotki pritok.
- „ 28, „ 10: „ „marapan“: marcipan.
- „ 28, zadnja vrsta mesto „Constratini“: Costantini.
- „ 30, vrsta 16: mesto „Dolenji Brnas“ dolenja vas brnaška (Vernassin di sotto).
- „ 30, vrsta 20: mesto „z dvema cerkvicama“: s cerkvico.
- „ 39, „ 32: vas Matajor spada v Sovodnjiško dolino.
- „ 41, „ 8: mesto „prva“: prava.
- „ 41, „ 27: „ „Ivanco“: Ivancem.

- Str. 44, ^{na} „ 8: Pot skoz „Štenge“ je sedaj nekoliko popravljena.
- „ 49, vrsta 2: mesto „nekega Cecilija Rieppi-ja“: neke Cecilije Rieppi.
- „ 50, vrsta 30: Na Ravnici sta „ošteriji“ Jušta Lipe in Frankonova.
- „ 52, vrsta 6: mesto „Po Bjelê: V Bjelê.
- „ 52, „ 19: Dostavi: „Hiše so povsod neometane“.
- „ 53, „ 16: drugačno besedje se čita v „Sl. přehledu“ 1899, str. 117.
- „ 53, vrsta 30: Njiva stoji jako slikovito in ima „ošterijo poekovo“.
- „ 57, vrsta 19: Stara gora spada pod občino Prapotno; v prejšnjih časih je bila samostalna občina.
- „ 62, vrsta 12: sedaj je v Platiščih zopet slovenski, v Brezjah pa ne.
- „ 62, vrsta 30: nekateri imajo tudi slovenska evangelja, n. pr. v Čaneboli.
- „ 65, vrsta 24: mesto „v Lesi“, na Lesah.
- „ 66, „ 18: Župnik prosi za kapelane, a odločuje kurija.
- „ 66, „ 21—22: Trditev o pomanjkljivosti bogoslovskega znanja beneških duhovnikov ne velja več; ravno tako ne o sprotnem prevajanju iz evangelja.
- „ 66, vrsta 32—33: Domače razgovarjanje v cerkvi med ljudstvom, cerkovnikom in duhovnikom se ne sme dobesedno misliti.
- „ 69, vrsta 27: mesto „jinemšk“: niemšk.
- „ 69, „ 33: „ „gorjanci“, Šentlenardci.
- „ 71, „ 33: „ „jim je“: je krošnjarjem.
- „ 75, „ 16: Šol imajo pet: dve v Ravanci, a po jedno v Bjelê, Osojanah in Stolvici. Tri učiteljice so domačinke, četrta Furlanka in ravno tako učitelj na Ravanci.
- „ 76, vrsta 8: V popolnilo prečitaj še „Slov. přehled, 1899, str. 84. Sreznevskij je videl „pečo“ med Rezijani še l. 1840, a sami trdê, da so jo ženske nosile „pred 200 leti“.
- „ 77, vrsta 11; Rezijanski ples: glej „Slov. přehled 1899“, str. 113 in 114.
- „ 78, vrsta 1: Ta kresna pesmica se poje v gorenji Terovi dolini (okoli Brda).
- „ 82, vrsta 31: mesto „kuolo“: koluo.

- Str. 83, ^{rusku} „ 2: „ „muoren“: muoran.
- „ 83, „ 7: „ Šenpeterci izgovarjajo v šenica.
- „ 83, ~~stran~~ 15: V nadiški dolini rabijo tožilnik na u. n. pr. „san jedu dobro kašu“.
- „ 83, vrsta 28: mesto „žuželj“: žužak.
- „ 84, „ 12: „advokata Podreke“ (tako stoji v Jagičevem „Archivu,“): kaplana Petra Podreke.
- „ 95: V popolnjenje poglej še rezijanske narodne pesmi v „Slov. přehledu“ 1899, str. 81 in 114—118.
- „ 111, vrsta 15: V Talmasonih, južno od Kampoformija, Martinjaku in v Morteljanu se nahajata predmestji, ki se še vedno imenujeta „borg dei Sclavons (slovensko predmestje)“. In v Čedadu samem so v nekem predmestju (v bročanskem?) govorili samo slovenski (Podrecca, Slavia italiana, II. 32).
- „ 119, vrsta 16: manjka beseda: sovražnik.
- „ 119, „ 30: „Čukola“ pomeni na Beneškem strmi kucelj (Rückfallskuppe).
- „ 123, vrsta 35: „Vellate“ Villalte.
- „ 131, „ 27: Ahtenski pravilnik (iz l. 1341) obsega cel poljedelski zakonik, (Podrecca, II. 53).
- „ 132, vrsta 38: Raspano je mala vas blizu Tržizma.
- „ 139, „ 34: Okoli polovice XIII. stoletja nahajamo sledeče podložnike možniške opatije v Reziji: Mojster Ulrik iz Rezije (l. 1242), Gornjanin, Bilina, Gorec, Črnigoj, Mošenja, Kos, Golob, Vekoslav iz Stolvice, Svetec, Stojan, Janjigoj, Topligoj iz Njive itd. (Bianchi, Documenta hist. foroiul. l. 1200—1299).
- „ 141, vrsta 19: mesto „tureye“: tu (tam v) reye.
- „ 141, vrsta 31: „Počera (Perserea), morda: Pocerji.
- „ 141, „ 31: „Pregorje“, morda: Preserje.
- „ 144, „ 6 in 8: mesto „mjersinsko“: mjersko.
- „ 150, „ 2: Tudi Rezijanom je podelil dože Franc Foscari 28. februarja l. 1450 oslobojenje vsek tlak. (Loschi, Resia, pagina 9).
- „ 158, „ 31: Pri „Erc. Partenopeo“ manjka: „Descrizione del Friuli, Udine, 1604.

Imenitni ruski filolog I. Sreznevskij (1812—1890) je potoval l. 1841 po Reziji in potem dalje iz Tarčenta po jako

težavni poti čez skalovje ob Teru navzgor. Ko je počival, pride po poti mož s kravico in pozdravi „laudato sei 'l nome di Cristo!“ „Sei laudato“, je odgovoril potovalec in prašal kmeťa: „A vy nejste truden?“ Mož se začudi in noče verjeti, da popotnik ne govori furlanski, ker ta jezik je tam tako v navadi, da Slovenci v njem molijo, pridige poslušajo in se uče v šoli. „Odkod pa ste gospone?“, praša kmet. „Sym bratr vaš, Slavin“. „Iz Rezii“, pristavi njegov spremljevalec. „Ahá, a kam grjete?“ — „W Ter“. Do tje sta bili še dve uri hoda. Sreznevskij je prišel v Brdu h kaplanu, ki se tudi ni mogel načuditi, da tudi zunanji ljudje razumejo slovenski. Sprejel ga je tako dobro, kakor je premogel, in povedal o svojih sodeželanih, kolikor je vedel. Po njegovem nasvetu je šel v Neme, kjer je našel tudi slovenskega duhovnika, a vsi drugi da so bili Furlani.

Sreznevskij meni, da znaša število tamkaj bivajočih Slovencev 19.000. Prebivalci so ubožni, hiše kakor rezijanske, le slabejše in ne tako snažne. Možje se nosijo furlanski, žene pa imajo „čimežot“ (kakor Rezijanke) s širokim belim pasom, na glavi ruto (skoro kakor na Češkem). Sv. Jurja dan je glavni praznik. Njih narodni ples se imenuje „dougí ples“ ali „kolo“. Blizu Mihotov je lep travnik, kjer se zbere sv. Ivana dan mnogo ljudstva, ki pleše okoli ognja in poje pesmico, natisnjeno str. 78.

Po Sreznevskem molijo Terski Slovenci „očenaš“ tako-le: „Otča naš, kjer ste na nebesah! Posvjećeno bodi tvoje (!) ime, priđi nan tvoje kraljestvo; zgodise tvoja volja na nebésu koj na zemji: daj nan sakydajnji kruh; odpusti nan naši duhé, kekor mi odpušćamo naši dužnikan, nas nevpelji v skušnjavo, ma odrješí nas od slaboga!“

Iz Nem (občina je štela takrat 3371 prebivalcev) je potoval Sreznevskij v Čedad in od tod čez Kormin na Gorico. Iz tega mesta je poslal 3. maja l. 1841 „Časopisu Českého Museum“ dopis o svojem potovanju med beneškimi Slovenci. Njegovim poročilom smemo pač verjeti, ker je potoval iz znanstvenega namena, še predno so politična prašanja silila na površje.

Krajevni imenik.

- Ahtan, Ahten, ital. Attimis, 43, 58, 130—132, 166, 169.
 Albana, slov. Ibana, 18, 58, 120.
 Alberana, slov. Amborna, Namorna, 15, 30.
 Altana, slov. Utana, 29, 57.
 Ambruž, 9.
 Arbeč, Robeč, ital. Erbezzo, 15, 41, 58.
 Atovica, 58, 152.
 Ažla, ital. Azzida, 26, 28, 57.
 Baba 10; Velika Baba, 7, 8.
 Barbana, 21.
 Barman, 11.
 Barnas, Brnas, 30, 57, 174.
 Bečja, 57.
 Bela (reka), 11, 18; zaselek: 45, 58, 152.
 Bela, na Beli (Rezijuta), 17, 50.
 Belapeč, 7.
 Berični potok, 11.
 Beli potok, 163.
 Berovi, 58.
 Bijače, 36, 58, 121, 144.
 Bistra, 14.
 Bistri potok, 15.
 Bižont, 58.
 Bjarč, 57.
 Blažin, 30, 31, 57.
 Bončič, 14.
 Bone, 9, 44.
 Bordoni, 21, 59.
 Borjanci, 45, 58.
 Bratini (Frattini), 56, 59.
 Brda, 59.
 Brdica (Brizza), 30, 57, 58.
 Brdo, ital. Lusevera, 45, 58.
 Brdo nad Šenpetrom, 10, 97.
 Brdo pri Grmku, 57.
 Breg (reka), ital. Grivó, 12, 14.
 Breg (vas), ital. Pers, 45, 59.
 Breg pri Klobučarjih, 57.
 Breginj, 123, 161, 168.
 Brezje, ital. Montemaggiore, 45, 58.
 Brinec, 8.
 Brišče (Brischis), 11, 19, 39, 58.
 Britof, 19, 58.
 Bročana, 58, 104.
 Brožan, Broxana, Broxas, 14, 104.
 Brnas gorenji, ital. Vernassino, 30, 57.
 Brnas dolnji, ital. Vernasso, 31, 57.
 Brnki, Brnjak, 57.
 Budigoj, 20, 58.
 Bukova ježa, 11.
 Bundič, 57.
 Butara, 58.
 Cararia, slov. Krvarija, 22.

- Cedila, Sedigla, 46, 58.
 Cesariis, slov. Podbrdo, 45, 58.
 Chialminis, slov. Vizont, 44.
 Clap, slov. Podrata, 43.
 Cmor, ital. Zimor, 56.
 Coder, 57.
 Coja Slava, 46.
 Corno, slov. Korenj, 15.
 Costalunga, slov. Vile, 58.
 Čabaj, 58.
 Čampon, 8, 9, 89.
 Čanebla, Čanebola, 43, 58.
 Čarneja, Črneja, 43, 58, 133—134, 153—154.
 Čedad, ital. Cividale, 22—25, 99, 101, 102, 112.
 Čela, 21, 59.
 Čeplesišča, 30, 57, 166.
 Češnje, 57.
 Čižerja, ital. Ciseriis, 46.
 Čonja, ital. Zuogna, 9.
 Črnetič, 57.
 Črnica, 57.
 Črnivrh, 41—42, 58.
 Čufine, ital. Zuffine, 9.
 Čuk (Zucco), 126.
 Čukola, ital. Zuccola, 10, 122, 124—125.
 Debelež, ital. Debellis, 45, 58.
 Debenje, ital. Obenetto, 57.
 Delice, 163.
 Derijan, ital. Reant, 58.
 Dobje, ital. Nongruella, 43, 58.
 Dol, 11.
 Dolenjane, 57.
 Dolina, 58.
 Domeniš, 58.
 Dreka, ital. Drenchia, 29, 57.
 Duge, 57.
 Duš, Duši, 30, 57.
 Ellero, Jelar, 12.
 Erbezzo, Arbeč, Rbeč, 15, 41.
 Faganja, 122.
 Fepljan, Flipan, 59.
 Fojda, ital. Faedis, 43, 58, 11128, 129, 167.
 Forador, 9.
 Forame, slov. Malina, 43, 58.
 Frdjel, Vrdjel, ital. Fragieli, 20, 58.
 Frnaže, 21.
 Funti, 58.
 Gabrovica, 57.
 Gemona, slov. Humin, 11, 46.
 Glavanjevica, 9.
 Glavica, 10.
 Gnjidovica, 57.
 Gorenjavas, 58.
 Gorjani, 46.
 Gorjanka, 12.
 Gospodnica, 52, 75.
 Gradič, 20.
 Gradišče, ital. Gradiscutta, 43, 58.
 Grivo, slov. Breg, 14,
 Grmek, Garmak, ital. Grimacco, 29, 57.
 Grmusec, Grmešnica, ital. Stremitiz, 58.
 Groblja, 6, 7, 57.
 Gronumberg, 25, 97, 121.
 Hlasta, 29, 57.
 Hlodiči, 57, 175, 176.
 Hostne, 57.
 Hrastovlje, 57.
 Humin, ital. Hemona, 11, 46.
 Ibana, ital. Albana, 18, 58, 120

- Idrija, ital. Judrio, 15.
 Ivanac, 9, 10.
 Jajnik, 57.
 Jalovec, ital. Montemaggiore, 8.
 Jalovica, 9.
 Javor, Tasajanorum, 8; vas: 45, 58.
 Jelar, ital. Ellero, 12.
 Jelini, 30, 57.
 Jesenje, 57.
 Ježica, 57.
 Judrio, slov. Idrija, 15.
 Julijske Alpe, 4.
 Juretiči, 58.
 Jutrnica, 7.
 Kadin, 8.
 Kal, 58.
 Kalamont, 10.
 Kanalec, 57.
 Kančeljiri, 43, 58.
 Kanin, 4, 6, 7, 89.
 Karkoški grad (Gronumberg), 25, 97, 121.
 Karnahta, Krnahta, ital. Cornappo, 12, 45, 50.
 Karnica, Krnica, 8, 9.
 Kila, 8.
 Kladje, 19.
 Klinac, 57, 161.
 Klinjé, ital. Clenia, 57.
 Klobučarji, 29, 57, 161.
 Klopotec, 11.
 Kocjančiči, 58.
 Kodrmaci, 21, 59.
 Kolenjak, 14, 44.
 Kolesa, 58.
 Kolišče, 52.
 Kolovrat, 10, 29.
 Koreda, 57.
 Korenj, ital. Corno, 15.
 Korita, 52.
 Kosi, 21, 58.
 Kosmatec, Kosmač, 7.
 Kosta, 57.
 Košoni, 20, 58.
 Kovačevica, 59.
 Kozica, 15, 29, 57.
 Kraj, 29, 30, 57.
 Kras, 20, 29.—36, 57, 58.
 Kravar, 29, 57.
 Kravji potok, 11.
 Kravnica, 10.
 Križci, 52.
 Krnice, ital. Montediprato, 58.
 Kučer, 8.
 Kuk, Kolk, 10.
 Kukanj (Cucagna), 126—129, 152.
 Kvarnan, ital. Quarnan, 9.
 Landar, it. L' Antro, 11, 36—39, 58, 90, 92, 114, 121, 144, 149—151.
 Lanež, 9.
 Lanja, 12.
 Lasena, 9.
 Laški potok, 11.
 Lavri, 8.
 Laze, 29, 57, 58.
 Ledine, 9.
 Legrada, 14.
 Lesa, 29, 57.
 Lindar, 58.
 Lipa, ital. Tiglio, 36, 57.
 Lipak, 117.
 Lipovac, 52.
 Liščac, 52.

- Livek, 161, 168.
 Log, 58.
 Lombaj, 29, 57.
 Lomnica, 9.
 Lomnik, 11.
 Lopata, 163.
 Ložec, 30.
 Lubija, 10.
 Lunesia, 163.
 Lusevera, slov. Brdo, 45, 58.
 Mala Baba, 8.
 Mala Mežerja, 45, 58.
 Malapeč, 11.
 Malensko, 21, 57.
 Malin, 11, 58.
 Malina (reka), 12; vas (Forame),
 43, 58, 169.
 Marijana, 11.
 Markolini, 59.
 Mašeri, 30, 57.
 Mažerole, 58.
 Matajor, Matajur, ital. Monte-
 maggioro, 10, 30; vas: 39,
 58, 86, 101.
 Mečana, 57.
 Medla sjena, 10.
 Meja, 8, 12.
 Melina, 21, 57, 181.
 Mevkiči, 58.
 Mihoti, 45, 58.
 Mija, Meja, 9, 156.
 Mjersa doljenja, 28, 57, 150.
 Mjersa gorenja, 29, 57, 144.
 Monteaperta, slov. Viskorša, 45.
 Možnica, ital. Moggio, 50, 117,
 138—139, 155.
 Muzec, Muščeva dolina, 6, 8,
 73; podobčina: 45, 58.
 Na Belem, 6.
 Na Beli, 6, 17, 50.
 Nadiža, ital. Natisone, 13, 14.
 Nagnoj, 10.
 Namlen, 14.
 Namorna, ital. Aborna, 15, 30.
 Na ravne, ital. Costapiana, 58.
 Navkula, ital. Oculis, 36, 57.
 Na vrhu, 10.
 Neme, ital. Nimis, 44—45, 58,
 100, 104, 134—136, 146, 154,
 157—159, 161, 166.
 Nižica, 8.
 Njiva, 52, 86.
 Njivica, ital. Vedronca, 45, 58.
 Njivica, 53.
 Nos, 10.
 Novaki, 58.
 Oborče, 21, 59.
 Oblica, 29, 57.
 Obranjki, 29, 57.
 Ofijan, ital. Pegliano, 36, 58.
 Orvenek, 11.
 Osijúnt, Pri logéh, 46, 58.
 Ostrk, Ostrič, 8.
 Ošnje, 57.
 Ovše, 56, 59.
 Ovšje, brdo, 29, 57.
 Ožejak, Ošjak, Osojane, 52.
 Ožējaški potok, 11.
 Pacuh, 57.
 Partištajn, 128, 132—133.
 Pečnijé, 30, 57.
 Pedroza, 58.
 Peračac, 7.
 Perovica, 58.
 Pers, slov. Breg, 45, 59.
 Peterneli, 29, 57.

- Piani, 49.
 Pičič, 57.
 Plajul, 9.
 Planjava, 11.
 Platac, 57.
 Platišča, 44, 58.
 Počivalica, 53.
 Podbonesec, ital. Pulfaro, 18, 39, 58, 147, 161, 164, 167.
 Podbrdo, ital. Cesariis, 45, 58.
 Podbreg, ital. Pecolle, 43, 58.
 Podcerkev, 58.
 Podgora, 57.
 Podklanec, 59.
 Podklap, 58.
 Podkras, 56, 59.
 Podlaka, 57.
 Podrata, ital. Clap, 43, 58.
 Podrskjé, ital. Podresca, 20, 59.
 Podsrednje, 57.
 Podutana, Sv. Lenart, 27, 57, 64.
 Podvarišče, 58.
 Polava, 30, 57.
 Polica, 57.
 Poljana, 9.
 Polje, 57.
 Poljice, 8.
 Polog, 54.
 Ponteba, 18.
 Pontjak, Petjak, 36, 57, 167.
 Porčinj, ital. Porzus, 9, 58.
 Postovčič, 9.
 Poštak, 57.
 Pramperg, 137.
 Praponca, Prapotnica, 29, 57.
 Prapotno, ital. Prepotto, 19, 58.
 Predolina, Priédol, 9, 41—42.
 Predor, 9.
 Preserje, 57, 141.
 Prešenska gora, 11, 97, 108.
 Prešnje, Pržizem, ital. Purgesimo, 22.
 Preval, 10, 43.
 Prezid, 9.
 Pripotišče, 20, 59.
 Prosnid, ital. Prosenicco, 43, 58.
 Puler, 58.
 Rapid (Rompét), 156.
 Ravne, 57.
 Ravni, ital. Farcadizze, 43.
 Ravnica, 50.
 Rbida, Arbida, 57.
 Rezija, 11, 17, 50, 59, 75, 85, 139—141, 155, 165.
 Rezijuta, Na Beli, 17, 50.
 Rijeka, 15.
 Robeč, Arbeč, 15, 41, 58.
 Robič, Razor, 159.
 Robje, 10.
 Rogovila, 163.
 Rokini, 21.
 Romancak, 12.
 Romandol, 55, 58.
 Ronec, ital. Rodda, 39, 58.
 Ronek, 11.
 Ronki, 129, 145.
 Rtin, ital. Artegna, 46, 117.
 Rualis, 22, 99.
 Rukin, Zaločila, 57.
 Rušti (Rusci), 52.
 Rutaj, 124.
 Salamanti, 21, 59.
 Sart, 7.
 Schiavonia Veneta, 56.
 Sedigla, Cedila, 46.
 Selica, 57, 58.

